

АБУ АЛИ ИБН СИНО

САЛОМАТЛИК СИРЛАРИ

(ТИББИЙ РИСОЛАЛАР)

Нашрга тайёрловчилар:

*У. И. Каримов,
Ҳ. Ҳикматуллаев,
М. М. Хайруллаев*

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ
МЕРОСИ НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ—2000

Абу Али ибн Сино.

Саломатлик сирлари. Тиббий рисо-
лалар//Таҳрир ҳайъати: М. М. Хайрул-
лаев; Н. Мажидов; Арабча ва форсча-
дан тарж. қилувчилар: У. И. Қаримов,
Ҳ. Ҳикматуллаев, Э. Талабов/.—Т.:
А. Қодирӣ номидаги халқ мероси нашр.,
2000.—208 б.

Таҳрир ҳайъати:

ЎзР ФА академиги М. М. Хайруллаев,
ЎзР ФА мухбир аъзоси Н. Мажидов

Жаҳон маърифати ва маданияти тараққи-
ётига катта таъсир кўрсатган, ўз даврида
Шарқ ҳамда Овропада «Шайх ур-раис», «Олим-
лар бошлиғи», «Табиблар подшоҳи» деб таъ-
олинган қомусий олим Абу Али ибн Синонинг
турли йилларда ёзилган тиббий асарларидан
жамланган ушбу тўпلامда инсон аъзоларида
рўй берадиган турли ўзгаришлар ҳақида
маълумот бериш билан бирга, бу ўзгаришлар-
нинг олдини олиш, зарарларини йўқотиш,
баданни идора қилиш, асаб, қорин, жигар,
кўз, тиш оғриғи, меъда касалликларини даво-
лаш йўллари тўғрисида ҳам ҳикоя қилинади.

Китоб олий ўқув юртлари талабаларига
ҳамда кенг ўқувчилар оммасига мўлжаллан-
ган.

ББК 53+54.1

Арабча ва форсчадан таржима қилувчилар:

У. И. Қаримов, Ҳ. Ҳикматуллаев, Э. Талабов

A 4102000000-216
M 361(04)-2000

2000

© А. Қодирӣ номидаги
халқ мероси нашриёти,
2000 йил

ISBN 5-86484-071-8

СЎЗ БОШИ УРНИДА

Ҳозирда Ўзбекистон мустақиллигининг мустақамланиши ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнида миллий онг, миллий ўзликини англашнинг кучая боришига асос бўлмиш халқимиз тарихи, маънавий меросимизни ўрганишга қизиқишнинг борган сари кучайиб ва кенгайиб бориши маданиятимизнинг муҳим йўналишига айланиб бормоқда.

Ўтган йиллар ичида халқимизнинг анъанавий маънавиятига пойдевор ғиптини қўйганлардан Мирзо Улуғбек, Баҳоуддин Нақшбанд, Аз-Замахшарий, Аҳмад ал-Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий кабиларнинг юбилейлари кенг нишонланди ва улар ҳақидаги тарихий хотиралар тикланди, халқ орасида тарғиб этилди.

Халқимиз, ҳудудимиз маънавиятини бутун оламга машҳур бўлишига Х асрдаёқ тамал тошини қўйганлардан бири Абу Али ибн Синодир. Унинг бой ва серқирра мероси кўп асрлардан бери дунё олимларини ўзига жалб этиб келади.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида Ибн Сино асарларининг қатор қўлёзмалари сақланиб келинади. Улар асосида ХХ асрнинг 50-йилларида Ўзбекистонда Ибн Синонинг рисола, китобларини рус ва ўзбек тилларида таржима этиб нашр этиш, унинг турли соҳадаги — тиббиёт, фалсафа, шеърят,

адабиётга оид ижодини тадқиқ этиш ишлари бош-лаб юборилган эди. Бу ҳаракатнинг маҳсули си-фатида 50—60-йилларда Ибн Синонинг тиббиётга оид беш жилдли энг муҳим ва асосий асари «Тиб қонунлари» ўзбек ва рус тилларида нашр этилди. Бу китоб сўнгги йилларда Масков ва Тошкентда тўлиқ ва қисқартирилган шаклларда ҳам бир неча бор қайта нашрдан чиқди. 1987 йилда Ибн Сино-нинг тиб илмига оид 11 та рисоласининг ўзбекча таржимасини ўз ичига олган тўплам Тошкентда, «Фан» нашриётида чоп этилди. «Тиб қонунлари» ва ушбу тўпламни тайёрлаб нашр этишда атоқли арабшунос, шарқ илми тарихи бўйича машҳур олим У. Кари-мов, фан номзодлари Ҳ. Ҳикматуллаев, Ш. Шоисло-мов кабиларнинг хизмати беқиёсдир. Бу таржима-ларга асосланиб, тиббиёт соҳасидаги Н. Мажидов, В. Жумаев каби олимларимизнинг турли касаллик-ларни ўрганиш бўйича Ибн Синонинг хизматларига бағишланган айрим тадқиқотлари ҳам нашрдан чиқди. Бу олиб борилган ишлар Республикамизни Ибн Синонинг тиббиёт соҳасидаги илмий фаолияти ва асарлари билан таништиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Лекин тиббий асарлар қомусий олим Ибн Сино меросининг кичик бир қисминигина таш-кил этади, холос. Олимнинг адабиёт, шеърят со-ҳасидаги меросини ўрганиш ва уни халқимизга та-ништиришда таниқли шарқшунос А. Ирисовнинг меҳ-натини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур.

Ибн Сино илмий фаолиятининг ва меросининг асосий қисмини фалсафа фанлари ташкил этади. Унинг қатор кўп жилдли асарлари фалсафа илм-ларининг таҳлилига бағишланган. Ибн Сино даври-да фалсафа илми метафизика, билиш назарияси ва мантиқ, физика, математика илmlарининг барча йўналишлари, ахлоқшунослик, иқтисод, сиёсий илм-ларни ҳам қамраб олар эди.

Абу Али пбн Сино (980—1037) Бухоро яқинидаги Афсона қишлоғида туғилиб, асосий маълумоти ва билимларини X асрларда Сомонийларнинг пойтахти, сиёсий ва маданий ҳаётнинг маркази бўлмиш Бухоро шаҳрида олди, сомонийларнинг бейкутубхонасидан ҳар томонлама фойдаланиш имконига эга бўлди. У ўзининг биринчи илмий рисоаларини 17—18 ёшларидаёқ танишларининг илтимосига биноан ёза бошлаган эди. XI асрнинг бошларида Қорахонийлар томонидан Бухоро босиб олинганидан сўнг Хоразм давлатининг маркази Урганчга кўчиб ўтади ва шу ерда Беруний, Абу Ҳаммар, Ибн. Ироқ, Масиҳий каби ўз даврининг йирик олимлари билан мулоқотда бўлади. Масиҳийдан тиббиёт илмининг сирларини ўзлаштириб бориб, ўзи ҳам қатор рисоалар яратади. Лекин Хоразмдаги подшоҳ Маъмун илмий марказидаги фаолияти ҳам узоққа бормади Маҳмуд Ғазнавий ҳужуми хавфи остида XI асрнинг ўнинчи йилларининг бошларида Масиҳий билан бирга Урганчни ташлаб чиқиб кетишга ва Каспийнинг жанубидаги Журжонга йўл олишга мажбур бўлади.

Умрининг сўнги йилларини Исфаҳон, Рай, Ҳамдон шаҳарлари орасида сарсон-саргардонликда ўтказиб, 57 ёшида касалликдан вафот этади.

Ибн Сино умрининг нотинчликда ўтиши ва нисбатан ёш вафот этганлигига қарамай, у илмининг 450 дан ортиқ турли соҳаларига оид асарлар, шеърлар, илмий дoston ёзиб қолдирди. У бу мероси билан дунё илмига беқиёс ҳисса қўшди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви патижасида маънавий меросга қизиқишнинг кучайиши, унга янги ёндашувнинг шаклланиши ўтмишдаги донишманд, олим, адиб, давлат арбоблари фаолиятини ўрганиш, асарларини нашр этиш, улар номидаги турли жамғармаларнинг вужудга келиши, бу

масалалар бўйича турли илмий марказлар билан алоқаларнинг авж олишига олиб келди.

Амир Темур, Исмоил ал-Бухорий жарғармалари шулар жумласидан. Хукумат қарори билан Ибн Сино номидаги жамғарма, унинг меросини ўрғанишга хизмат қилувчи махсус журнал ташкил этилди. Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари 10 жилдда, тиббиёт бўйича дostonия «Уржуза» қайта нашр этилди.

Ибн Синодан сўнг тиббиёт илмининг қанчалик улкан ютуқларга эришгани, техник ва технологик жиҳозларга, даволаш усулларига беқиёс бойиб кетганлиги, дори-дармонларнинг ниҳоят ранг-баранг ва кўпайганлигига қарамай буюк олимнинг тиббиёт соҳасидаги мероси ҳозирда ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотмаган. Қадимги дунё ва ўрта асрнинг тиббиёт соҳасидаги ютуқларини ўзида умумлаштирган бу мерос ҳам ўзининг кўп жиҳатдан амалий қиймати-ни сақлаб келмоқда. Шунинг учун ҳам унга бўлган қизиқиш бугунгача давом этиб келмоқда ва яна кўп йиллар давомида инсониятни ўзига жалб этади.

Ўқувчиларга тақдим этилаётган Ибн Синонинг ушбу тиббий рисодалари тўплами 1987 йилда «Фан» нашриётида катта изоҳ ва кўрсатмалар билан нашр этилган эди. Унга Ибн Синонинг ўн бир рисоласи киритилган бўлса, ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу «Саломатлик сирлари» тўпламининг оммабоплигини назарга олиб, унга тўққиз рисола киритилди, фойдаланиш енгиллаштирилди ва турли илмий кўрсаткичлар тушуриб қолдирилди. Тўпламнинг биринчи нашрида «Уржуза» асарининг 1999 йилда Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти томонидан чоп этилгани ҳам назарга олинди.

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ,
академик

МУҚАДДИМА

Ибн Синонинг бизгача етиб келган тиббий рисо­лалари, «Тиб қонунлари»дан ташқари, 31 тага етади, бу тақрибан олимнинг сақланиб қолган ижо­дининг чорагини ташкил этади. Рисолаларни («Қо­нун»дан ташқари) мазмунига кўра уч гуруҳга аж­ратиш мумкин:

1. Умумий хусусиятига эга бўлган асарлар, бу­ларда қуйидагилар ёритилади:

а) тиббиётнинг деярли барча соҳалари.

б) бу фаннинг бирорта соҳаси — бунга соғлиқни сақлаш ва гигиенага оид назм ва насрда ёзилган бир қатор рисо­лалар киради (масалан, «Саломатлик­ни сақлаш ҳақида ёзилган уржуза», «Тўрт фаслга оид тиббий уржуза», «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола», «Аскар манзилгоҳини ту­затиш тадбири ҳақида», «Саломатликни сақлаш ҳақида рисола», «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон бада­нига етишган турли зарарларни йўқотиш»); панд­насихат ва табибга умумий тавсия шаклида ёзилган бир қанча асарлар (масалан, «Буқрот тиббий ва­сиятлари ҳақида уржуза», «Тиббий дастур»); айрим назарий масалаларга бағишланган рисо­лалар (масалан, «Туғма ва ёт иссиқликларнинг фарқи ҳақида»); иситмани нисбатан шиллиқдан осон пайдо бўлиш сабаблари шарҳи (масалан, «Ҳунайн ибн Исҳоқ масалаларининг шарҳи»); бу гуруҳга яна шунга ўхшаш мавзуда бешқа табиблар билан олиб борил­ган баҳс киради (масалан, «Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб китобини рад қилиш ҳақида рисола», «Шайх Абу-л-Фараж ибн Абу Саъид ал-Йаманий мақола­сига раддия»); шунингдек, анатомия, томир уриши ва қон олиш ҳақидаги рисо­лалар (масалан, «Ана­томияга оид уржуза», «Қон олинадиган томирлар», «Томир уриши ҳақида рисола»).

II. Бирорта аъзонинг касаллигига ёки муайян бир касалликка бағишланган асарлар. Масалан, юрак касалликлари ва уни даволашга бағишланган дориворлар ҳақида («Юрак дорилари» рисоласи); йўғон ичак касаллигига бағишланган («Йўғон ичак касалликлари ҳақида рисола»); жинсий аъзолар фаоллятининг биувилиши ҳақида («Жинсий алоқа ҳақида уржуза»); «Манийнинг [ихтиёрсиз] оқишига [қарши] тадбир»).

III. Доришуносликка оид асарлар: буларнинг айримлари умумийроқ масалаларга бағишланган — дори-дармон билан озиқ бўладиган моддалар ўртасидаги фарққа («Озиқ бўладиган моддалар ва дорилар»), ҳар бир дорини ичиш учун маъқул бир вақтни тайинлаш («Тиббий насихатлар ёзилган уржуза»), содда дориларнинг бир ичим миқдорини кўрсатиш («Содда дориларнинг ичиладиган миқдори [ва уларнинг зарари]»). Шунақалари ҳам борки, уларда дориларни тайёрлаш усуллари ва хусусияти ҳам баён этилган, шунингдек, муайян дориворни қўлланадиган ўринлари айтилган («Сиканжубин ҳақида рисола», «Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари», «Сачратқи ҳақида рисола»).

Мазкур рисоаларда қайд этилган барча масалалар Ибн Синонинг асосий тиббий асари — «Тиб қонунлари»да маълум даражада ёритилган. Бироқ бу рисоалар синчиклаб ўрганиб чиқилмагунча, уларнинг «Қонун» билан ўзаро муносабатларини айтиб бўлмайди — улар «Қонун»нинг мос келадиган бирорта қисмини бирор шаклдаги такрорими ёки улар бетакрор, мустақил рисоаларми?

Қандай бўлмасин, Ибн Синонинг сақланиб қолган барча тиббий асарларини тадқиқ қилиш ва оммалаштириш, биринчидан, улар муаллифининг тиббий қарашларининг тадрижий тараққиёт жараёнини аниқлашга ёрдам беради ва иккинчидан,

Ўртаосиёлик улуғ олимнинг таъбабат фани тараққиёти тарихига қўшган ҳиссасини тўлароқ аниқлашга имконият туғдиради.

Ушбу тўпلامдан ўрин олган рисоалар ҳақида қисқача маълумотлар қуйидагилардан иборатдир:

1. «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш». Мазкур рисола Ибн Сино ўзига замондош бўлган давлат арбоби ва олимларга ҳомийлик қилган илмпарвар хоразмлик вазир Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлийга бағишлаб ёзган. Рисола соғлиқни сақлашнинг назарий масалалари устида баҳс қилувчи асардир. Унда Ибн Синонинг гигиеник қарашлари унинг тиббий қарашлари билан бевосита боғлиқ равишда ёхуд унинг жузъий қисмларидан бири сифатида қуйидаги етти мақолада талқин қилинган:

I — Турли-туман хатолар ҳақида.

II — Ҳаво тўғрисида.

III — Ҳаммом тўғрисида.

IV — Таом ҳақида.

V — Сув ва ичимликлар борасида.

VI — Ҳаракатлар бобида.

VII — Бўшатиш (истифроғ) усули ҳақида.

I — Мақолада олим гигиена нимадан баҳс қилади, деган саволга равшан қилиб: «Соғлиқни сақлаш санъати ўлимдан қолдиришга ва гавдани сиртқи офатлардан қутқаришга кафил бўла олмайди... балки икки нарсага: туғма намликнинг сасишини тубдан ман қилишга ва хўлликни тез тарқалишдан сақлашга кафил бўла олади»¹,— деган эди. Шунингдек, олим соғлиқни сақлаш билимининг предмети «одам гавдасини унинг муносиб нарсаларини сақлаш орқали табиий ажал² деб аталадиган ёшга етказишдан

¹ Тиб қонунлари, I, 287-бет.

² Гавдадаги биологик имкониятлар тўла сарфланиб бўлган табиий ҳолат.

иборат»¹ деб белгиланган эди. Соғлиқнинг ҳолати эса, муаллифнинг ёзишича, «мизожнинг муътадиллиги ва тузилишининг тўғрилигига боғлиқ».

Ибн Синонинг «Зарарларни йўқотиш» борасида билдирган фикрлари айтиб ўтилганлар билан чегараланмайди. Яхшиси, муаллифнинг ўз сўзларига мурожаат қилайлик: «Тиббий китобларни кўриб чиққанда, — дейди у, — шу нарса маълум бўлдики, уларда асосий эътибор кишини зарарли ишлардан сақлашга қаратилиб, ўзини тияолмайдиган ва буюрилган ишларнинг тескарисини қиладиган одамлар тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган экан». Олим давом этади: «Шунга биноан биз киши ўзини сақлаши керак бўладиган нарсалар билан шуғулланиб ўтирмай, йўл қўйилган хатоларни тuzатадиган нарсалар билан шуғулландик».

Кўриниб турибдики, олим гавда офатга учраб улгурган бўлса ҳам, биринчи ва тез ёрдам кўрсатиш йўлларини ашъвий далиллар билан бир йўла баён қилиб бермоқда.

II — «Зарарларни йўқотиш»нинг иккинчи бобида ҳаво тўғрисида гап кетади. Ибн Синонинг тиббий дунёқарашида ташқи муҳит (ҳаво) мантиқий ҳулосага асосланган даволаш воситаларидан бири. Ибн Сино гигиеник медицинага зарурий эҳтимомни берар экан, ҳавонинг соғайтирувчилик характерини таъкидлайди ва шу билан бир қаторда, у одам яшаши учун асосий факторлардан бири эканини айтади. Шунга кўра, олим томонидан гигиеник ва даволаш воситаси сифатида физик методлар — сув, қуёш ва ҳаво қўлланган. Унинг фикрича, ҳаво умумий ва хусусий тарзда ишлатилади. Унинг умумийси, бу муштарак ҳаводир, хусусийси esa ҳаммомдир.

---

¹ Тиб қонунлари. I. 287-бет:

III — Ҳаммом —бу бадани иссиқ ёки илиқ сув билан ювиш жараёнида унинг иссиқ ҳаво ва буғдан ҳам таъсирланиши учун махсушлаштириб қурилган ва жиҳозланган бино. Антиқ оламда махсус саргарошлик, уқалаш, мойлаш хоналари ва ҳатто спорт машқхоналари бўлгани ҳолда ҳаммомлар ўзига хос маданий-оқартув муассасалари вазифасини ҳам ўтарди. Аббосийлар даврига келиб, бир Бағдоднинг ўзида бир неча юз ҳаммом бўлган.

IV — Кишининг соғлиғи ва ўзини яхши ҳис қилиши, ҳаётининг давомати ва актив иш фаолияти овқатланишининг характерига боғлиқлиғи ҳозирда ҳам сир эмас. Ибн Сино ҳам таомни тўғри ва фойдали истеъмол қилишда нималарга риоя қилиш кераклиғи ҳақида муфассал гапиради.

V — «Зарарларни йўқотиш»нинг бу бешинчи мақоласи сувлар ва ичимликларга бағишланган. «Шароб, — деб ёзади унда Ибн Сино, — сув ва маст қиладиган ичимликларга айтилади». Шу муносабат билан олимнинг «Тиб қонунлари»да ва бошқа кўпгина асарларида истифода қилинган «шароб» сўзидан мурод фақатгина маст қилувчи нарсани эмас, балки умуман ичишга лойиқ нарсаларни англатиш эканлигини яна бир бор таъкидлаш керак.

Сув истеъмол қилишнинг ўз қондалари бўлганидек, шароб ичишнинг ҳам риоя қилиниши лозим бўлган шарт-шароитлари бор.

Кўп шароб ичиш иссиқ мизожлиларга қон сактаси касаллиғи, тасодифий ўлим келтиради. Совуқ мизожларни эса асаб касалликларига мубтало қилади; бу совуқ сакта, узоқ уйқу, литаргия, фалаж, титроқ, юз фалажи ва ҳоказолар шаклида намоён бўлади.

Хуморга шароб ичишни Ибн Сино қатъиян тақиқлайди. Чунки унинг натижасида бошогриқ кучайиб кетиши, кўнгил айнаши, ингичка оғриқ ка-

саллиги, оғир иситмалар ва ички аъзоларда шишлар пайдо бўлиши мумкин.

VI — мақола ҳаракатларга бағишланган. Ибн Сино ҳаракатларни бадантарбия, нафсоний ҳаракат, жинсий алоқа ва сафарлардаги ҳаракат каби турларга бўлади. Олим бу мақолада кўпроқ шахсий гигиена ва у билан боғлиқ масалалар ҳақида баҳс юритади, асосли ва батафсил шарҳлар беради.

VII — сўнгги мақола бўшатиш усулларига бағишланган. Ибн Сино баданни бўшатиш (истифрoғ) усулларига қон олиш (фасд), сурги (исҳол), терлатиш ҳамда сийдик ва маний чиқариш кабиларни киритади.

Ушбу тўпламга киритилган рисоалардан 1. «Тадбирда йўл қўйилган ҳар бир хатоларга қарши чора кўриш...» ва 2. «Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари» номли рисоаларни Эминжон Талабов, асосан Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган арабча қўлёзма нусхаларидан ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган.¹

2. «Баданни идора этиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари» номли рисола Ибн Синонинг бошқа рисоалари орасида энг кичиги деса бўлади, чунки у фақат бир варақни ташкил этади. Рисолада Ибн Сино айтганидек, шаробнинг оз ичувчига бўладиган манфаатлари, фазилатлари ва шунингдек, баъзи бир зарарлари, кўп ичувчини алдаши ва шаробдан туғиладиган барча касалликларда юз берадиган ҳолатлар ҳақида қисқа гапирилади.

Ибн Синонинг қуйидаги еттига рисоласи эса биринчи бор Убайдулла Каримов ва Ҳамидулла Ҳикматуллаев томонидан араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилиб оммалаштирилмоқда.

---

¹ Талабов Э. Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари. Тошкент, 1978.

3. «Томир уриши ҳақида рисола» («Рисола-йи набзия») Ибн Сино томонидан 1021 йилдан сўнг форс тилида ёзиб қолдирилган тиббий рисоалардан бири бўлиб, у 1370/1951 йили Техронда айрим китоб ҳолида «Рагшуносий» номи билан нашр қилинди. Биз таржимада мана шу нашрдан фойдаландик.

Бу рисола Ибн Сино нима сабабдан ёзганлиги ҳақида шундай дейди: «Ало-уд-давладан менга... «Томир уриши» ҳақида бир китоб ёзгинки, унда томир уришининг барча асослари шарҳлари билан бирга бўлсин, деган буйруқ келди. Келган буйруқни қабул қилдим. Тоқатим кўтарганича ва ўз билимимга яраша бу китобни буйрувўқа кўра форс тилида ёдим» (Шу жойда ушбу рисола таржимасига қаранг).

Бу рисола тўққиз фаслдан иборат бўлиб, улар ўз навбатида яна бобларга бўлинган. Аммо фасл ва боблар аниқ чегарага эга эмас. Бу эса нашрга асос қилиб олинган қўлёзмада ҳам айрим нуқсонлар борлигидан далолат беради. Биз таржимада бундай нуқсонлар учраган ўринларни изоҳда айтиб ўтдик.

Рисолада аввал томир уришининг таърифи берилади, ундан сўнг томир уришининг моҳияти ва хиллари айтилган. Бу рисолада келтирилган форс ва араб тилларидаги терминлар муҳим аҳамиятга эга. Рисола «Қонун»нинг шу мавзуга бағишланган қисмига тахминан тенг келади.

4. «Қон олинадиган томирлар ҳақида рисола» («Рисола фи-л-урук ал-мафсуда») араб тилида ёзилган бўлиб, унинг бир қанча қўлёзма нусхаси Туркия кутубхоналарида сақланмоқда. Биз таржимани Аёсуфия кутубхонасида 4829 рақамда сақланаётган қўлёзма асосида турк тилига Ҳозми Тўра тарафидан қилинган таржиманинг 1955 йилги наشري асосида бажардик. Шунингдек, бу таржимага Анатолия университетининг тиб факультети анатомик билимлар

шўъбасининг мудири Гурсел Ўртуг 1984 йили нашр этган «Ибн Синонинг «Ҳон олинадиган томирлар» рисоласига бир қараш» номли илмий мақоласидан ҳам фойдаландик.

Рисола мазмунини Ибн Сино кириш сўзида қуйидаги икки жумла билан баён қилади: «Ҳон олинадиган томирлар... икки турдир. Бир тури — веналар, яна бир тури — айрим артериялар бўлиб, буларнинг ҳаммаси 43 тадир. Тафсилоти шундай:...»

5. «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола» («Фи тадбир ал-мусофирин») ҳам бизгача бир неча нусхада араб тилида етиб келган бўлиб, ўзбекча таржимага унинг Британия музейида сақланаётган қўлёмасини асос қилиб олдик. Яна бу рисоланинг 1955 йили Ҳозми Тўра тарафидан қилинган туркча таржимаси ва унга Суҳайл Унвер тарафидан ёзилган кириш сўзидаги мулоҳазаларидан ҳам фойдаланилди.

Рисолада умуман сафарда бўладиганларнинг тадбиридан ташқари, денгизда сафар қилувчиларнинг махсус тадбири, қордан қамашган кўзнинг давоси, қишда кишининг қўл ва оёқларида юз берган қичиш билан бўладиган оғриққа қарши ишлатиладиган тадбирлар, терида пайдо бўлган шилиниш ва оёқ кийим уришидан вужудга келган чақаларнинг давоси каби масалалар баён қилинган.

6. «Шаҳвоний қувват ҳақида рисола» («Рисола фи-л-боҳ»). Бу рисола ҳам араб тилида ёзилган бўлиб, ҳали бирор бошқа тилга таржима қилинмаган эди. Биз унинг Британия музейида сақланаётган қўлёзма нусхасидан таржима қилдик. Рисолада жинсий қобилият ва ёш ўтиши билан унинг сусайиб бориши ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, шаҳвоний қувватни кучайтирувчи дори ва тадбирлар айтилган. Бу рисола қўлимиздаги нусхаларда кимга атаб ёзилганлиги айтилмаган. Фақат қуйидаги сўз-

лар бор: «...Шайх ар-раисдан сўралган бу ёқимли масала улуғ кишилардан бири томонидан хат орқали юборилган бўлиб, унда шулар айтилган: ёши улғайиб олтмиш иккига етганда шаҳвоний қуввати заифлашган. Бироқ авваллари у туғдириш қобилиятига эга бўлиб, унда шаҳвоний қувват ҳам кучли бўлган, лекин уни ҳаддан ташқари кўп сарфлаган» (Шу жойда, ушбу рисола таржимасининг кириш қисмига қаранг). Рисолада исми айтилмаган бу киши Абу Саҳл Ҳамдавий бўлиб, у Ғазна султони Масъуд (1030—1041) даврида юқори мансабларни эгаллаган. Жумладан, султон Исфаҳонга юриш қилганида у қўшинга бошчилик қилган.

7. «Жудия рисоласи» («Рисола-йи жудия»). Бу Ибн Синонинг форс тилида ёзилган рисоаларидан бири. Рисоланинг 1071/1660 йили кўчирилган ягона нусхаси Техрон университетининг кутубхонасида сақланмоқда. Уни шу нусха асосида Маҳмуд Нажмободий Техронда 1370/1951 йили нашр этган. Таржима шу нашр асосида амалга оширилди.

Бу рисоланинг кириш қисмида уни султон Маҳмудга бағишланганлиги айтилган. Рисола киришдан ташқари саккиз бобдан иборат бўлиб, жумладан унда кўз, тиш оғриғи ва меъда касалликларини даволаш баён қилинган. Шунингдек, унда баъзи бир гигиена ва санитарияга оид масалалар ҳақида ҳам гап юритилади.

8. «Сачратқи ҳақида рисола» («Рисола фи-л-ҳиндабо»). Ибн Синонинг араб тилида ёзилган рисоаларидан бири бўлиб, унинг бир қўлёзма нусхаси Санкт-Петербург Давлат университетида сақланмоқда (№ МО—391/VI). Рисоланинг танқидий матни билан туркча таржимаси 1955 йили Истанбулда бостирилган.

Бу рисолада сўз нега табиблар ювилмаган сачратқи ширасини ишлатишни буюрадилар деган

масала билан бошланган бўлиб, рисола давомида бу саволга жавоб бериб борилади. Жумладан, Ибн Сино хулоса қилиб шундай дейди: «Демак, сачратқини ювилганда ундаги мукаммал очувчилик ва кучли тарқатувчилик хосияти йўқолади. Чунки сачратқининг барча сабзавотлардан ёки уларнинг кўпидан афзаллиги унда ўтказувчи қувватнинг борлиги орқасидадир. Шу қуввати туфайли унинг моддаси аъзоларга тезда бориб, йўлларни очади, ювади ва иссиқ ҳам совуқ ёпишқоқ хилтларни ҳайдайди».

9. «Сиканжубин ҳақида рисола» («Рисола фи-сиканжубин») ҳам араб тилида ёзилган рисолалардан бири бўлиб, унинг бир нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида (№ 2572/XXI), яна бири Санкт-Петербург давлат университетида (№ МО-391/IV) сақланмоқда. Биз рисоланинг ўзбекча таржимасини ана шу икки нусха асосида бажардик.

Сиканжубин — бу шифобахш ичимлик бўлиб, у асосан узум сиркаси ва асалдан тайёрланади. Баъзи ҳолларда унга доривор ўсимлик уруғлари ёки илдизлари ҳам қўшилади. Бу рисола Ибн Сино Абу Саъид исмли китобга атаб ёзади. Бу ҳақда у шундай дейди: «Абу Саъид, — бутун умрга тангри сени саодатли қилсин, — менадан сиканжубин номли ичимликнинг барча фойдаларини ёзиб беришимни ва мен билан бир гуруҳ табиблар ўртасида содда сиканжубин масаласидаги бўлиб ўтган желишмовчиликнинг ҳақиқатини билдиришимни сўраган эдинг».

«Тиббий рисолалар»нинг юзага келишида ўз маслаҳатлари билан кўмаклашган ЎзР ФА мухбир аъзоси М. М. Хайруллаевга ўз ташаккуримизни изҳор этамиз.

У. ҚАРИМОВ Ҳ. ҲИКМАТУЛЛАЕВ
1987 йил, март

ТАДБИРДА ИУЛ ҚУИИЛГАН ҲАР ХИЛ ХАТОЛАРГА ҚАРШИ ЧОРА ҚУРИШ ОРҚАЛИ ИНСОН БАДАНИГА ЕТИШГАН ТУРЛИ ЗАРАРЛАРНИ ЙЎҚОТИШ

Бу Абу Али ибн Синонинг турли зарарларни йўқотиш ҳақидаги рисоласидир.

Олам эгасига миннатдорлар олқиши, барча элчиларига эса, унинг мақтови бўлсин¹. Шайхурраис Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино дейди: [Сўнг]. Олий ҳиммати ва насли-насаби, ҳақиқий илмларга муҳаббати ва улардан ғоят тўла баҳрамандлиги, шу хил илм аҳлини рўёбга чиқариша ва улар қаерда бўлмасинлар, барчаларига бирма-бир таълим бериши билан донг чиқарган шуҳратли шайх Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий² жаноблари менга юксак илтифот кўрсатиб ўз яқинлари қаторига қўшгач³, берган илмий буйруқларидан биринда инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш борасида бир китоб тузишга амр қилди. Чунки у тиббий китобларни диққат билан қараб чиққанида шу нарса маълум бўлибдики, уларда асосий эътибор [кишиларни] зарарли ишлардан сақлашга қаратилиб, ўзини тия олмайдиган ва буюрилган нарсаларнинг тескарисини қиладиган одамлар дучор бўлиб қоладиган [ҳолатларнинг] тадорукини кўриш тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган экан. Унинг олий мақом буйруғини жон-дил ва итоат ила қасул этдим] ва валий

Иёъматимга бўлган итоатим баракасида
муваффақият тиладим, ахир усиз менинг
қобилиятим ҳеч эди. — Тангридан мадад
сўргум, ўз ёрдамини аямас!

БИРИНЧИ МАҚОЛА

ТУРЛИ-ТУМАН ХАТОЛАР ТЎҒРИСИДА

[Мақолани] бошлайман ва дейман: (2) модомики соғлиқ, бошқа китобларда кўрсатилгани ва тушунтирилганидек, мизожнинг⁴ мўътадиллигига⁵ ва тузилишнинг тўғрилигига боғлиқ экан, бу жуда муҳимдир: уни сақлашга баъзи ишларни мўътадиллаш [тартибга солиш], баъзи ишлардан эса чекиниш орқали эришилади.

Баъзи ишларни мўътадиллаш

У ҳавони мўътадиллаш, овқатни тартибга солиш ва ичимликни тартибга солиш, уйғоқликни тартибга солиш, уйқуни тартибга солиш, нафсоний ҳаракатни тартибга солиш, истироҳат ва сукунатни тартибга солиш, бадандан бўшатиладиган нарсаларни тартибга солиш, баданда тўхтатиладиган нарсаларни тартибга солишдир. Баъзи ишлардан чекиниш [аъзоларни] эзадиган ҳамда синдирадиган, кесадиган ҳамда тўндирадиган, қовурадиган ҳамда куйдирадиган ва иритадиган ҳамда хоҳ совуқ, хоҳ иссиқ бўлсин, ўлимга сабаб бўладиган⁶ ёмон мизож туғдирувчи нарсалардан ва ўз хосияти билан мизожга акс таъсир қилувчи нарсалардан чекинишдир.

Бу айтилганларнинг ҳар бири бир умумий жинс ҳисобланиб, унинг замиридан турлари билан ажралиб турувчи навлар ва хосиятлари билан ажралиб турувчи синфлар келиб чиқади. Биз буларни ойдинлаштиришимиз ва кўпайтиришимиз ҳамда маълум бир чегарадан чиқувчиларининг турларини ҳисоблашимиз, (3) шунингдек, қандай хатоликлар бўлишини бирма-бир ва мизожма-мизож кўрсатиб, уларга қарши турадиганларни ҳам бир-бир санаб чиқишимиз зарур. Буни биз мантиқий нуқтаи назардан баён қилишимиз керак, зеро бу китобдан мақсадимиз ҳам, бизга амр қилинганидек, қисқалик бўлиб, илмнинг⁷ ҳақиқий томонини изоҳлаб ўтирмай, амалий чораларнигина баён қилиш ҳамда олдин биз етарли даражада [баён] қилган ва бурунгилар иноят сарф қилган нарсалар ҳақида сўзлашдан четланмоқ эди. Шунга биноан, биз кишилар сақланиши керак бўлган нарсалар билан шуғулланиб ўтирмай, [йўл қўйилган хатони] тuzатадиган нарсалар билан шуғулландик. Биз ҳозир содир бўладиган хатоларнинг турларини қисмларга ажратиш йўли билан эмас, балки умумий тарзда синфлаштириш ва жамлаш йўли билан санаб чиқишимиз зарур. Сўнгра бобма-боб батафсил баён қиламиз. Энди [гапни] ҳавони мўътадиллаштиришдан бошлаймиз.

Ҳавони мўътадиллаштириш

Абу Али дейди: Ҳаво [сўзи] тиббий китобларда умумий ва хусусий тарзда ишлатилади.

Умумийси — бу муштарак ҳаво бўлиб, хусусийси ҳаммомдир. Шунинг учун ҳаммом ҳақидаги гап ҳаво тўғрисидаги сўз бобига киради. Ҳозир эса умумий ҳаводан бошлаймиз.

Деймизки, ҳавони мўтадиллаш қуйдагиларни тақозо этади: унинг иссиқ-совуқлигини мўтадиллаш ҳамда денгиз томонларда [унинг] намлигини, дашт ва чўл томонларида ва тоғларда эса [унинг] қуруқлигини мўтадиллаш; шунингдек, куз фаслида ёки ҳаммомга киришда бўладиган иссиқдан совуққа ёки совуқдан иссиққа ўтишни мўтадиллаш; (4) сассиқдан хушбўйликка ёки хушбўйликдан сассиқликка кўчишни мўтадиллаш; шимолдан жанубга, жанубдан шимолга, бир мамлакат мизождан бошқа бир мамлакат мизожга кўчишни мўтадиллаш; вабо келтирувчи сасиш, — ҳаводаги сасишни назарда тутаман, — вақтида [қилинадиган ишларни] мўтадиллаш. Агар вабо ҳаводаги сасиш туфайли бўлса, ундай [ҳаво]ни ичга тортишдан ўзни сақлаш керак. [Ҳавонинг] қамалиб қолиши ва ҳаракатини мўтадиллаш лозим, чунки тўхталиб қолган ҳавода вабонинг ўзи бўлмаса ҳам, иссиқ сасиш туфайли вабога ўхшаш ўзгаришлар келиб чиқади, чунки вабо бошқа сабаблардан келиб чиқади, ёки иситмага сабаб бўлувчи совуқлик кайфиятга олиб келадиган [ўзгаришлар юз беради]. Доимий ҳаракатдаги ҳаво туфайли ҳам баданларда турлитуман офатлар бўладики, уни ўз бобида алоҳида текширамиз. [У туфайли] мавзулардан тоза жойларга ифлос чанг ва буғларнинг келиб қолиши [эҳтимолдан] ҳоли эмас.

Ҳаммомни мўтадиллаш

Ҳаммомни мўтадиллашга келсак, у қуйидагилардан иборат: ҳавосини мўтадиллаш ва унга киришни тартибга солиш керак, токи дафъатан бўлмасин, сувини мўтадиллаш керак, токи у чучук бўлсин, шунингдек, жуда иссиқ ҳам, совуқ ҳам бўлмасин. [Ҳаммомда] туриш ҳам мўтадил бўлсин; ундан чиқиш, уқалаш, ишқаш ва ювиниш тартибини мўтадиллаш лозим.

Сўнг [ҳаммомда] кескин ҳаракатлар қилишдан, жинсий алоқадан сақланиш, таомдан, билфесъл совуқ ёки ҳарорати ўта кучли суюқликлардан сақланиш керак. (5) Кириш вақтини мўтадиллаш керак, токи қорин жуда оч ва бўм-бўш, шунингдек, жуда тўқ ва тўла ҳам бўлмасин; оғир ҳаракат, қон олдириш, сурги қилиш ёки кўп жинсий алоқа каби қувватни пасайтирувчи нарсалардан сўнг ҳам бўлмасин. Сўнг ундан чиқишга шошилирмайди.

[Ҳаммомга] шунчаки тушилмасдан, [унда] узоқ вақт қолинади ва иссиқ жойда ўтирилиб узоқ терланади. Шундай қилиб, биз ҳавонинг кайфиятлари ва уни мўтадиллаш ҳақида қисқача гапирдик.

Овқатни мўтадиллаш

Миқдорда: кўпроқ ёки камроқ бўлиши мумкин; сифатда; иссиқроқ ёки совуқроқ, қуруқроқ ёки намроқ; таркиби⁸ ортинқ даражада заиф бўлиб, тез бузилувчан бўлади, масалан, сут ёки ёмғир суви каби; ёки таркиби ниҳоятда [тиғиз] маҳкам бўлади, ма-

салан, гуруч ёки жўхори каби⁹ ёки қўрга кўмиб пишириладиган [кўмач] нон каби ёқимсиз, ёки жуда ёғлиқ нарса каби сермой ёки ёғлиги ўзгар [иб бузил] адиган нарса каби бадбўй, ёки пиёз ва саримсоқ каби [таъми] ўткир; ёки аччиқ бодом каби аччиқ, ёки ўткир сирка каби нордон, ёки ҳалим¹⁰ ва балиқ каби елимшак, ёки жийда, чилон-жийда ва беҳи каби дағал ва буриштирувчан, ёки фолуда¹¹ ва араб елими каби силлиқ, ёки мизожнинг ҳўл ёки қуруқлигига қараб таъсири турлича бўлган ловия ва тут каби ел пайдо қилувчи ёки совуқлиги ва ҳўллиги туфайли ел берувчи қатиқ кабилар.

**Овқат ейишнинг тартибини тузатиш (6),
бири устига иккинчисини ейишнинг тўғри
йўриғи ва тартибдаги хатолар**

Агар жуда тез ҳазм бўлувчи нарса секин ҳазм бўлувчининг ортидан борса, у ҳолда тез ҳазм бўлувчи ундан олдин ҳазм бўлади, бироқ тагида секин ҳазм бўлувчи тургани учун нарига ўтиб кета олмайди. Шунингдек, секин ҳазм бўлувчидан олдинги сиргалувчи овқат ёки таом билан бирга ёки ундан олдин ё кейин [ичилган] сурғи, ёки таом устига беҳиники каби ширалар [ичиш], меъдада туриб қолувчи кашнич каби нарсалар [истеъмол қилиш], ёки кутилаётган бузилишга ёрдам берадиган нарсалар ейиш, масалаи, қарам устидан саримсоқ ва сут устидан пиш-лоқ, бунда биринчиси тез сасийди, иккинчиси тез ивийди, аралаш қилинган [овқатнинг] бузилиши унинг сасишга ёки ивишга ёки туриб қолишга қобилиятлилиги билан, шу-

нингдек сирғаниб ёки сиқилиш ёки сурилиш ёки бошқа усул орқали настига тушишга тайёрлиги билан бўлади. Аралаш қилинган [овқат] бузилишининг бошқа бир тури [моддалардаги] алоҳида хусусиятларга боғлиқ.

Таом истеъмол қилишни тузатиш йўриқларидан бири унинг вақтидир. Биринчиси [настроққа] тушгандан кейин иккинчисини тановул қилинади. Бирор тасодифий [аразий] сабаб ёки касаллик билан боғлиқ бўлмаган табий очлик сезилганда, тановул қилинади. Шунингдек, таом унга айланиб кетиши хавфи бўлган хилт¹² меъдадан чиқарилган бўлса, тановул қилинади; (7) масалан; меъдасида сафро бўла туриб асал ейишда ёки меъдасида балғам бўлатуриб қатиқ ичишда шундай қилинади. Кечаги овқат эҳтиёжи билан қилинадиган бадантарбия тугагач ҳам, ейила беради.

Ҳазмни яхшилаш йўриқларидан бири

Киши ўзининг ҳаракат, сукунат, уйқу ва уйғоқлик ҳолатлари устидан эътибор қилишидадир, токи узоқ вақт ҳаракат натижасида [қориндаги овқат] чайқалмасин ҳамда ҳазм бўлгач, узоқ вақт ҳаракатсиз қолиши туфайли [овқат] етилмай ҳам қолмасин. Уйғоқлик ҳаракат каби, уйқу сукунат каби дир. Руҳий ҳолатлардан ғазаб ҳам [беҳад] шодланиш ва шунга ўхшашларга эътибор бериш ҳам шулар жумласидандир. Чунки ғазабланган кайфиятга иссиқлик овқат зарарли, ғамгинига қуруқлик овқат зарарли дир. Хурсандлик [ҳолат] устига ҳўл мизожли овқат [ейилса], ортиқчаликка, яъни тўрт

хилтнинг муштарак кўпайишига олиб келади.

Шунингдек, қаттиқ хавф ёки беҳад лаззат вақтида совуқлик [овқат] зарарлидир. Сукунатда кўп [овқатланиш] ва ҳаракатда ози ҳам [зарарлидир].

(8) Шаробга келсак, уни истеъмол қилишни тузатиш ҳам юқоридаги важҳлар юзасидан бўлади. Шароб деб сувга ва маст қиладиган нарсаларга, шунингдек, шиннилар ва мева сувларига айтилади. Бу ерда ҳам мақсадимиз сув ва бошқа [ичимликлар] ҳақидадир. Биринчидан, сувлар хусусида гапириб, уни истеъмол қилишни тузатиш ҳақида сўзлаймиз. Унинг миқдори лозим бўлганидан юқори ҳам, лозим бўлганидан паст ҳам бўлмасин. Унинг сифатига келсак, у суюқ, енгил вазнли, ҳидсиз, таъмсиз, иссиқ ва совуқни тез қабул қилувчи, чет нарсалардан тоза ва чучук лой устидан оқаётган дарё суви бўлиб, чиқаётган манбаидан узоқлашиб, қуёш ва шабадага тўш очиб тез оқувчи бўлиши лозим. Дарё қанчалик катта бўлса, суви шунча яхши бўлади. У хусусият жиҳатидан чучук ҳамда меъда оғзидан, қовурға кемирчаги остидан тез тушиб кетадиган, сийдик билан тез чиқувчи ва терга айланувчидир.

Мабодо, сув балчиқли, олтингугуртли, зокли, аччиқтошли, мисли, зангорли, зирнихли бўлса ёки бирорта бошқа маъданнинг қуввати бўлса, у турли касалликлар келтириб чиқаради.

Маъданли сувларнинг яхшиси унинг темирлигидир. Тузли, шўр ва нордон сувлар ҳам шулар жумласидан.

Сув истемол қилишнинг вақтига тегишли мувофиқлаштиришга келсак, уни оч қоринга ёки тўйиб овқат еб бўлинган заҳоти ичмаслик керак; шунингдек, оғир ҳаракатдан сўнг, киши баданини ғоваклаштириб бўшаштирувчи (9) жинсий алоқа ва ҳаммом каби-лардан сўнг ва кишининг табиий ҳароратини ҳаддан ташқари кўтарилишига¹³ таъсир қилувчи ғазаб ва қувонч каби сабаблардан сўнг ҳам мумкин эмас. Овқат суйилиб енгиллашганда ва уни сингдириб ўтказиш учун эҳтиёж бўлганда ҳамда ўткир касалликларни даволаш олдидан [ичса] бўлади.

Бошқа шаробга келсак, уларнинг жавҳарини мувофиқлаштиришнинг турларидан бири миқдорларига тегишлисидир. [Ичимликнинг] кўпи бир-бирга зид икки ишни бажаради; иссиқ [мизожли] баданларда сафрони ёки иссиқ¹⁴ қонни кўпайтиради ёки уларни қиздиради, ёки саситади ёки аъзоларнинг ичинига оқизади. Совуқ [мизожли] баданларга эса, биз қуйида тасвир этадиган совуқ ва рутубатли таъсир кўрсатади.

Унинг сифати [кайфияти]га келсак: иссиқ мизожлиларга бериладигани жуда аччиқ ва қуюқ бўлмасин; совуқ мизожлиларга бериладигани жуда тахир ва суюқ бўлмасин; мўтадил мизожлилар ичадигани эса аччиқлик, ранг, бадхўр таъмлик ва ҳид жиҳатидан ҳам [меъёрдан] ошиб кетмасин; балки улар учун мақбул ҳидли, тилдан ўтаётганда мазаси ёқимли туюлиб ёки буриштирувчи, ёки аччиқ, ёки нордон маза сезилмайдигани [мос келади.]

Иссиқ мизожлиларга энг маъқули нордонроқ узумдан қилинган оқ суюқ [шароб-

дир]. Совуқ мизожлиларга эса қизил, узоқ сақланган, тиниқ ва ўткир ҳидлиси маъқулдир. Мизожи мўътадилларга мўътадили [бўлсин]. Сув аралашгани иссиқ ва қуруқ мизожли кимсага фойдали; асаби заиф ва рутубати кўп кимсаларга эса зарарлидир. Шароб ичиш вақтини мувофиқлаштиришга келсак, оч ва бўш [қоринга] уни ичиш, айниқса, (10) иссиқ ва қуруқ мизожлилар учун ярамайди. Шунингдек, овқат ва ўткир мазази емаклар устига бўлмасин; бош оғриқ ёки оғир¹⁵ нафас сиқилиш ортидан; кўз оғриғи бошланаётганда ёки уч тур содда толиқишлар¹⁶, яъни чарчаш, тамаддуд¹⁷ ва яра туфайли бўладиган толиқишлардан бирортасига ҳамда [толиқишнинг] мураккаб турларига мубтало кимсаларга, бадан тешикларининг бўшашиб ғоваклашувига ва туғма ҳароратнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлувчи аҳвол юз берган кишиларга ҳам ичиш [мумкин] эмас. Хуморлик устига ҳам [ичилмасин], чунки бу зарарли, ўйлаганларидек фойдали эмас.

Ҳаракатга келсак, сафарлардаги ҳаракат, бадантарбия, жинсий алоқа [уни бўшалиш бобига жойлаштирилса ҳам дурустроқ бўларди, бироқ шу бобга киритишга раъй қилдик] ва нафсоний ҳаракат унинг жумласидандир.

Сафарлардаги ҳаракат тўғрисида алоҳида рисола¹⁸ қилганмиз ва унда бу ҳақда шарҳи билан ёзилган.

Бадантарбияга келсак, унинг тўғри амалга ошиши миқдори билан боғлиқ, токи у чарчатадиган даражада узоқ бўлмасин, жуда оз ҳам бўлмасин. Унинг сифатини [мўъта-

диллаш] шуки, жуда шиддат билан қилин-
масин, чунки уни қисқартирилса ҳам узоққа
ўхшаб қолади; лекин кучсиз ҳам бўлмасин,
чунки уни узоқ давом эттирсанг ҳам озга
ўхшаб қолади. Вақти: ички аъзолар ҳамда
томирлардаги¹⁹ биринчи таом ҳазм бўлган-
дан сўнг ва иккинчи таом олдидан қилинади.
Лекин таом устига ва тўлиқ²⁰ қоринга [мум-
кин] эмас; шунингдек, ҳаддан ташқари оч
қоринга ҳам [мумкин] эмас — худди рўза-
дагидек овқат ейилганига анча вақт ўтиши
муносабати билан бўладиган очликни назар-
да тутаман. Яна у муқаддам қилинган сурги,
жинсий алоқа қилиш, бурундан қон оқиш,
қон кетиш, (11) сийдикни ҳайдаш ва яра
ёрилиш каби ҳодисалар натижасида бўла-
диган бўшалишлар устига ҳам бўлмаслиги
[керак].

Агар куч талаб қилувчи зарарли ҳаракат-
га зарурият бўлса, унинг [юқори даражаси-
га] мулойимлик билан, аста-секин етилади.
Жинсий алоқа ҳаракати қорин мутлақо бўш
ҳолда қилинмаслиги лозим, акс ҳолда у
сафрони ва бошқа нарсаларни қўзғатиб
юборадик, уларни кейинчалик эслатиб ўта-
миз. Бундан ташқари, жуда тўқлик устига
ҳам, қон олдириш, ички суриш ва чарчата-
диган ҳаракатдан сўнг, ёки иситма, ҳушдан
кетиш, у ёки бу турдаги заифлик ортидан
ҳам бўлмасин, ёки ҳазми оғир пишмаган
таомлар устига ҳамда давомли буйрак касал-
ликлари устига масалан: тош пайдо бўлиши,
сийдик тўхтамаслиги ва унинг ачитиб ке-
лиши ёки тутилиб қолиши ҳамда диабет ка-
саллиги рўй берганда ҳам қилинмаслиги
керак.

Шунингдек, *ниқрис*, *ирқаннасо* ва шунга ўхшаш бўғинларда бўладиган бошқа оғриқларда, ҳис ва ҳаракатнинг увушиш ёки сезмай қолиш ва фалаж каби офатларга учраганда, кўз оғриғи ва эшитишнинг заифлашуви устига, манийнинг чиқиши табиатан қийинлашганда ҳам қилинмасин; яна кўнгил тортмаган кимса билан ёки шаҳват истагисиз зўрма-зўрақига ҳам қилинмасин. Ким қуруқ мизожли, хусусан, унинг совуғи бўлса ёки таносил аъзолари совуқ, ёки кўриниши ориқ, яратилишдан аслий аъзолари заиф бўлса ҳам [мумкин эмас.] Шунга ўхшаш [алоқага] ўрганиб қолган кишига агар унинг шаҳвати шиддатланиб турса ҳам, алоқа қилинганига узоқ вақт ўтган бўлса ва айниқса, у киши бекор, нози неъматда яшаган бўлса ҳам бадани серҳосил ва кўп қонли бўлса, уни тарк этиш ҳам зарарлидир. Нафсоний ҳаракат тўғрисида (12) эса уйғоқлик ва уйқу [боби]дан сўнг сўзлаймиз.

Уйқу ва уйғоқлик ҳамда уларни тўғри тартиблаш йўллари

[Уйқу] ўз вақтида бўлсин, мен меъдада овқат миқдори бирмунча енгиллашиб қолган [вақтни] назарда тутаман. Фараз қилинган вақт миқдори таъбга ва мўътадилликка қараб [белгиланади]. У 12 соатга яқин, бунинг кўп қисми кечасига ажратилди. Агар бадан ғизоланган бўлса, унинг бир ёки икки доатини кундузга ўтказса ҳам бўлади. Лекин [бадан] ғизоланиши бўлмаса, [кундузги уйқунинг] озгинаси ҳам керак эмас. Аммо дам олишни вожиб қилувчи қат-

тиқ чарчаш, ортиқ ғаблағаниш, фикр қйлиш, ғам каби сабаблардан бирортаси бўлса, кундузги уйқунинг зарари йўқ.

Ҳаддан ташқари кўп уйғоқлик [ухла-маслик], хусусан, ориқ бадан ва иссиқ ми-зожлар учун зарарлидир. Ҳаддан ташқари кўп уйқу, ҳеч шаксиз, семиз, тўлиқ бадан-ларга зарарлидир.

[Баданни] бўшатиш ва аксинча, [унда суюқликларни] ушлаб қолиш ва унга ўхшаш-лар бобига қон олиш, сурги қйлиш, тер, сийдик ва маний чиқариш киради. Маний чиқариш ҳақида сўзлаб ўтдик.

Қон олиш бирор заруриятдан келиб чи-қиши керак ва кишининг ёшига, одатига, табиатига ва қувватига ҳамда мавсумга қараб қйлиниши зарур. У — ҳаракат, тўлиқ-лик, жинсий алоқа, ҳаммом ва чарчашдан сўнг зарурат бўлмаса, қйлинмаслиги керак. Кўп сув ичиш ва хилтларни қўзғовчи ичим-лик ичишдан сўнг ҳамда меъда ва юрак заифлиги устига ҳам имкон борича қйлин-маслиги керак.

Оғриқларни босиш ирода этилганда, шун-дай ҳаракат қйлинсинки, қоннинг [чиқари-лиши] зарур [бўлган] миқдори (13) икки ёки уч мартада чиқиб кетсин. Сўнгра [бе-морни] тинч қўйилади, аммо агар имкония-ти бўлса²¹ ухланилмайди. Агар айтганлари-мизга хилоф иш тутилса, [бошқа] касал-ликларга шароит туғиладики, улар ҳақида кейинчалик айтамыз.

Сўнг. Табиий [зарур] миқдордан ортиқча қон олиш оғритиб турувчи иллатнинг, унинг моддаси қандай бўлмасин, тузалишини тез-латади. Бироқ туғма ҳароратнинг барқарор-

Ўлиғи қўнға боғлиқ, ҳаётнинг барқарорлиғи эса тугма ҳароратга боғлиқ. Шунинг учун энг яхшиси ва энг маъқули эҳтиёт бўлиш ва тадорукини қилишдир.

Сурғи қилишга келсак, уни бадан қувватли пайтида ва унинг сурғига ҳожати бор пайтида қилиш керак. Шунингдек, уни зарарли ғолиб хилтни суриб чиқарадиган нарса воситасида яхши эътибор билан амалга ошириш керак. Ундан олдин ёки кейин қаттиқ ҳаракат ёки жинсий алоқа бўлмасин; унинг устига кўп сув ичилмайди, меъдада овқат кўп бўлганда ҳам [сурғи] қабул қилинмайди; шунингдек, унинг устига овқат, агар ич суриши тўхталмаган бўлса, ейилмайди. Ўша кунни таом ва ичимликлар енгиллатилади ва ҳар иккисининг мумкин бўлгани қадар [ози] билан кифояланилади²².

Бу бобга тааллуқли нарсалардан бири сурғи ичиб, ичи сурилмаган ёки керагидан ортиқча миқдорда сурилган кимсанинг тадорукини қилишдир.

Энди қусишга келсак, унинг ортиқчаси хилма-хил бузилишларни келтириб чиқаради, лекин уни ўз вақтида қилинса, катта фойдаси бор. Баъзиларга оч қоринга ва баъзиларга овқат устига жуда фойдалидир. Умуман [қустириш учун] яхши вақт қишдир.

Сийдикни юритишга келсак, у ҳам ҳаддан ошиқ бўлмасин, шунингдек, оз ҳам бўлмасин.

Терлатиш ҳам шундай.

Иккинчи МАҚОЛА

ҲАВО ТЎҒРИСИДА

Иссиқ ҳаво қалбни қизитувчи, баданни бўшаштириб ғоваклаштирувчидир.

У тифиз бўлиб, ўт [сафро]нинг сасиши, бурундан қон кетиш, бош оғриқ ва ўткир иситма касалликларига шаронт тайёрлайди. Табиий мизожи иссиқ [кимса]лар учун ҳамда табиийликдан чиққан мизожи совуқ [кимсалар] учун оз зарарлидир. Қимда унинг тескариси бўлса, кўп зарарлидир, эҳтиёткорлик билан сақланиш ва ўзни ҳимоя қилиш керак ва ҳоказо.

Иссиқ ҳаво таъсир қилган ва ундан зараланганлар тўғрисида

Иссиқ қуруқ [мизожли] ориқ баданлилар бир кунлик иситмага ёки сасишдан келиб чиқадиган иситмага учрайдилар ва улар ингичка оғриқ касаллигига учрашлари ҳам эҳтимол. Шунингдек, улар бош оғриқ ва бурундан қон кетишга учрайдилар ва ҳоказо. Совуқ нам бадан эгалари энгил бош оғриққа, диққинафасликка, бўғинларнинг занфлашувига ҳамда ҳаракатнинг қийинлашуви кабиларга учрайдилар, улар мўътадиллангунча даволанишади.

Давоси: кимга ушбу [ҳаво] зарар етказган бўлса, унга кофур, сандал ва гул суви ҳидлатиш зарур; юзи, иккала оёғи ва иккала қўли совутилган гул суви ёки совуқ сув билан чайилади; ҳисримий, нишуқий²³ ёки кишкия²⁴ каби энгил латиф нордон емак едирилади. Юрагига семизўт²⁵, сандал, гул

бўви ва кофур боғланади, совуқ [мизожли] хушбўй нарсалар искатилади. Мева ичимликларидан нордон шароблар (15) ичирилади. Сўнг кўзатилади; уларда хилтларнинг бирортаси ҳаракатланаяптими? Ҳамда у [одам]ларда буғлар буғланаяптими? Хилтларнинг ҳаракатига аъзолардаги кўчувчи оғриқлар ва ҳаракатдаги ланжлик, хусусан, агар хилтлар оғир ва нам бўлса ҳамда худди нина санчилгандек оғриши ва мушакларнинг ачишуви, хусусан, агар хилтлар сафродан иборат бўлса, далолат беради. Буғларга бошнинг ғувиллаши, кўзнинг тиниши ва мутасил бош оғриқ, айниқса, миянинг орқа томонидан енгил оғриқ билан бошланса, далолат беради. Тиқилмаларнинг²⁶ ва енгил бош айланишининг келиб чиқиши ҳам буни таъкидлайди. Агар оғир хилтлар безовталанса, қандай бўлмасин, қон олиш фойдалидир.

Сафроликка келсак, у ҳолда, бўшатни сафро бутунлай бўшатилгунча бўлмаслиги зарур. Уша сўндирувчига қўшиладиган нарсалар; тол шираси, тамаринд, чилонжийда талқони, нишуқ, манн²⁷ шираси ва шунга ўхшаш нарсалардир.

Агар хилтлар кўп эмас, деб фараз қилинган ҳолда, ҳаракат пайтида азоб берса, совитувчилар ёрдамида тинчитиш билан шуғулланилади. Уларни сурги ортидан заифлик келиб чиқмайдиган ҳолатгача тинчитиш яхшироқ. Бунда совитилган аччиқ қатиқнинг ва арпа *кишкидан*²⁸ олинган бўза [фуққо]нинг фойдаси катта. Агар меъданинг ҳазм қуввати кучли бўлса, балиқ ва мол гўштидан тайёрланган *қарис*²⁹ каби овқатларнинг

ҳам [фойдаси жуда каттадир]. Бу борада нордон-чучук анорнинг ҳам яхши хосияти бор. (16) Нордони эса ундан кўра сўндирувчи роқдир, бироқ унда ортиқча дағаллик бор. Ҳавонинг ёмон таъсири кўпинча қалбга бўлади, олма бу борада яхши манфаат келтирувчилардандир.

Совуқ урган кимсалар ҳақида

Абу Али дейди: совуқ, кўпинча, баданларда зичлаштириш, темиратки пайдо қилиш ҳамда бадан аъзоларининг ичида туғма ҳароратни тўплаш каби ишларни бажаради. Сўнг охирида [туғма ҳароратни] сўндиради, кейин ҳалок [қилади].

Совуққа, баъзан табиий мизожи совуқ [бадан] яхши қаршилик кўрсатади, чунки нарса ўз ўхшашидан эмас, аксинча, зиддидан таъсирланади; баъзан эса қаршилик кўрсатувчи кучли иссиқ мизожлар ҳам [қаршилик кўрсатади], чунки зид ўзини ҳимоя қила оладиган кучда бўлса, ундан таъсирланмайди. Совуқ агар зичлик келтирса-ю, ундан зарар кўрилмаса ҳам тўлиқ баданларда буғларнинг ажралишдан тўхтаб қолишига сабаб бўлади, хатар келтиради, сасиш ва сасиш аломатларини пайдо қилади. Тоза баданларга келсак, уларда мўътадил зичлаштириш туғма ҳароратнинг бўғилишини вожиб қилади; натижада у тўпланади ва кучаяди ҳамда унда ғизонинг ҳазм бўлиши ва хилтларнинг етилиши ниҳоятда ва кўплаб ошади. Агар у совуқ аъзо ичига кириб бора оладиган кучда бўлса, ҳеч маҳолсиз, туғма ҳароратни сўндиради. Сўнишга қарши зуд-

лик билан чоралар кўрилсин, яъни [бадан] ичкарисидан табиатда тайёрланиб қўйилган [ҳароратни] тортиб оладиган нарса ёрдамида [қилишни] назарда тутаман: бу қандай яхши иш бўлади! Акс ҳолда, сасиб бузилади. Чунки сасиш рутубатнинг (17) [ўзи учун] мудаббир қилинган туғма ҳароратдан бўшатилишига [яъни ажралишига] ва унинг устига, тасодифий [ёт] ҳароратнинг қамраб олинишига боғлиқ. Шунда [ёт ҳарорат рутубатни] туғма ҳарорат каби тасарруф қилмайди.

Давоси: зичланишни тўхтатиш, бу — иссиқ сувга ювиниш³⁰, ишқаш, уқалаш ва сиқишдир. Хусусан, кепак, мойчечак, гунафша, қашқар беда ва укроп каби мулойимлаштирувчи [қўшиб], қайнатилган сувда ювиниш. Ёғларга келсак, зичлашишни даволашда уларни қўлланишдан сақланиш керак; ёки улар билан ишқашдан сўнг тиқилмаларни пайдо қилувчи хусусияти кетиб, фақат мулойимлаштиришигина қолгунга қадар яхшилаб ювиш керак. Бироқ қўл ва оёқни сасиб бузилишдан сақлашда бальзам дарахти ёғи, нефть, ангуза ёғи ва булардан бошқа иссиқ [мизожли] ёғларни суркаш қўл келади. Агар улар сасий бошлашса, унинг иложи «Иўловчилар тадбирлари» рисоламизда баён қилинганича бўлади.

Қалбни ва ични совуқдан сақлаш ва совуққа [қарши] монелик қиладиган иссиқ мизожни кучайтириш эса қиздирувчи маъжунлар, эски тоза шароб ва саримсоқ билан, хусусан уни шароб билан қабул қилиш орқали [бўлади]. Бундан ташқари, агар инсон совуқдан зарар кўрса, ёглиқ гўштдан шўрва

җайёрланиб, шароб аралаштирилиб, доривор — мурч, саримсоқ ва долчин билан хушқимли қилиниб, хўплаб-хўплаб ичса, маъқулдир.

Шу совуқнинг [зарарли] ишига кифоя қилади.

(18) Сассиқ ҳидлардан зарарланганлар борасида

Абу Али дейди: Бундайларни даволаш кофур ва сандал искатиш, атиргул, гунафша ва нилуфар ёғларини бурунга торттириш орқали бўлади. Агар ҳидлар ўта таъсирчан бўлмасаларгина шундай [қилинади]. Мабодо улар ўта таъсирчанлик қилсалар, унга мақбул келувчи даво турли тутатқилар, мушк ва заъфарон ҳидлатиш ҳамда бошдан иссиқ сув қуйишдир.

Кўмир ҳиди урганлар борасида

Абу Али дейди: Кўмирнинг ҳиди миқдори билан эмас, заҳарлик сифати ҳисобига мянни қиздиради ва қуритади ҳамда унинг қувватини заифлаштиради.

Давоси: мувофиқлиги туфайли руҳнинг ғализланиши учун мевалар, хусусан, буриштирувчи [мева]лар ҳидлатиш ҳамда кофур, сандал, анор пўстининг куйдирилгани ва беҳи ҳидлатиш. Агар инсон безовталаниб қаттиқ бош оғриққа дучор бўлса, у қусишдан манфаатдор бўлади ва иссиқ сувдан ҳам манфаатдор бўлади. У мяниси устидан қуйилади, саримсоқ берилади, чучук сувни бурунга торттирилади, бурнини ювилади, гул су-

Вини тез-тез бурунга тортилади ва бошқалар.

Энг фойдали нарса, айниқса, тўлиқ баданларга, овқатдан сақланишдир.

Хушбўй [ҳид]дан азият чекканлар борасида

Ҳамма хушбўй нарсалар ёқимли ва ҳидланадиган бўлгани учун мия ва қалбга фойдалидир. Аммо қиздириши ёки совитиши билан баъзи ҳолларда зарарлидир: (19) қуритади ёки рутубатли қилади, қисади ёки буриштиради. Атирсимон хушбўйлар, масалан: мушк, кофур ва уд кабиларнинг кўпчилиги қуритишга мувофиқлашган бўлади. Сўнг. Кофур совитади, мушк эса қизитади, уларнинг ҳар бири иккинчисини совитишда ёки қизитишда даводир. Мушк билан кофур уд ва заъфаронларнинг таъсирига қарши тура олади: кофур билан мушк сандалнинг таъсирига қарши тура олади. Аммо гунафша ва нилуфар каби рутубат [пайдо] қилувчи хушбўй нарсалар билан ёки бурунга тортиладиган ёғлар билан қуритишга [қарши] туришига эътибор қилиш зарур.

Сўнг. Рутубатли бошқа ҳар қандай хушбўй нарсалар, ҳеч сўзсиз, совуқликдир. Агар у баъзи мизожларга ва баъзи касалликларга ўз рутубати билан азият берса, айтайлик, касалликни кучайтирса ва келтириб чиқарса давоси мушк, заъфарон ва ғолиядир³¹. Қизилгул каби қисиш орқали азият берувчи нарсаларни бир жамоа қисиши ва иссиқлиги билан, бошқалар эса ўзидаги ўткирлик билан, шунингдек, ҳар икки жамоани ҳам мия-

сини совитиш билан тумовга дучор қилади дейдилар. Қисмш унинг доимий қилмиши.

Агар кимда ўша [дард] сиқилиш орқали рўй берса, унинг давоси юмшатувчи нарсалар, масалан, юмшатувчи хушбўй нарсаларни ҳидлатиш. Бу хусусда айтадиларки, гунафша ва нилуфар иккови қизил гулнинг зарарига қарши даволардир. Бироқ бошдан иссиқ сув қуйишгина кифоя қилмайди. Сарва тўпалоқ ҳиди ҳамда бошқа ҳидлар қабз қилганда давоси [юқорида] қайд қилинган юмшатувчилардир. (20) Сиқувчиларга [қарши] энг яхшиси, буриштирувчилар ҳидлаш ҳамда бошдан юмшатувчилар қуйишдир, токи тарқалаётган нарса тўсилсин, буришиб зичланаётган нарса эса тарқалсин. Бу хусусда ҳаммом қабул қилинганч, седана ҳидлашда қизил гул зарарига қарши манфаат катта, ҳатто тўпалоқ ва қизил гул бирлашганда ҳам шундай. Устидан бурунга ёғ тортилса, қизил гулдан ҳеч қачон тумов келиб чиқмайди.

Шамолнинг зарари

У баданни зичлайди, таҳаллулга тўсиқлик қилиб, мияни ва қоринни боғлайди. Натижада, унинг ортидан кўз оғриғи ва йўтал келиб чиқади.

Шамол зарарининг давоси: Ҳаммомга тушиш, ғўра узум суви қўшиб қиём қилинган тўтиё суркаш, хашхошияга³² заъфарон қўшиб ейиш, қизил гул кичик кулчалари истеъмол қилиш, шаббўй ёғига қизил гул ёғи аралаштириб қулоқ ичига илиқ ҳолда томизишдир.

Жануб шамолининг зарари

Унинг хосияти: хилтларни эритиб тарқатиш ва уларни бадан қаърига оқишиш ҳамда мияни буғ билан тўлдиришдир. Шу сабабли, шаксиз, кўз тиниши, бош айланиши, қўтир ва бошқалар келиб чиқади.

Давоси: Агар бадан тўлиқ бўлса, зудлик билан қоп олиш, буриштирувчи мевалар ва буриштирувчи меваларнинг сувлари истеъмом қилиш, бошга мирта ёғи суртиш, кофур ва сандал ҳидлаш, овқатга аралаштириб ҳўл ва қуруқ кашнич истеъмом қилиш, гўшдан эса чекиниш. Агар мумкин бўлмаса, пордон нарсалар билан бирга [истеъмом қилиш], шунингдек, шаробдан ҳам сақланиш зарур. Мабодо ичилса ҳам туруш узумдан қилингани (21) ёки бироз нордони бўлсин. Оғизни чайиш ва совуқ сув, хусусан, қизил гул [суви]ни ҳидлаш. Буларнинг ҳаммасини амалга оширишдан олдин совуқ сув билан ювинишни [унутмаслик] керак.

Бир ҳаводан [иккинчи] бир ҳавога кўчиш [қўйидагича] бўлиши мумкин: нам ҳаводан қуруқ ҳавога ёки аксинча; совуқ ҳаводан иссиқ ҳавога ёки аксинча, бир хил сассиқ ҳаводан иккинчи хил сассиқ ҳавога, масалан: ташландиқлар сассиғидан оқиқиқлар сассиғига ўхшаш. Бу ҳаволардан ҳар бирини мўътадиллаштиришнинг махсус йўриқлари айтилган. Бир [ҳаводан] иккинчи бирига кўчувчи учун уч нарса лозим: кўчишни аста-секин олиб бориш, токи тадрижий равишда бўлсин: унинг кийими, ҳидлайдиган нарсалари ва овқати анча муддатгача олдинги ҳавога мувофиқлашган бўлиши керак. Сўнг,

унда юз берадиган бирор [касалликнинг] муолажаси бирон қарши томонга кўчмаган кишининг муолажасидан кучлироқ бўлиши [лозим]. Шунинг учун бурунги табиблар инсонга ўзи билан ватани сувини ва унинг тупроғини олиб юришни ва уларни янги ўрнашилган [жойининг] суви билан аралаштириб [ичишни] буюрганлар.

Вабонинг чорасини кўриш

Абу Али дейдики, вабо — ҳавонинг сасишидир. Агар ҳавога ёмон ёки яхши буғлар аралашса, лекин улар тўхтаб қолса ҳамда шамол уларни тарқатмаса [ҳаво] ўзгаради. Модомики инсон ўз баданидаги бошқа моддаларга нисбатан ўша [ҳаводан] ичга тортишга кўпроқ муҳтож экан, сўнгра ичга тортилган [ҳаво] кимсанинг ҳаёт манбаи устига [тушар] экан, вабонинг зарари аввало қалб мизожининг ва ундаги [қалбдаги] ҳаётий руҳ мизожининг бузилишидан иборат бўлади. (22) Сўнг баданнинг қалбга тўбе бўлган бошқа бўлакларига зарарини ўтказди. Унинг ортидан туғма ҳароратнинг ични куйндириб чуқурлашганлиги сабабли, сиртдан қараганда енгил, аслида оғир ва ёмон иситмалар келади. Сўнгра сурункасига ҳушдан кетиш; дармонсизланиш, совуқ тер босиши ва томирлар уришининг қисқариб кетиши келади.

Вабони қарши олиш тўғрисида

Абу Али дейди: агар вабонинг аломатлари сезилса, яъни ҳавонинг пастки қатла-

ми рутубатли бўлиб, сўнг уни жанубий [шамолнинг] эсиши ва шимолийсининг турғунлиги қизитса, зудлик билан қон олиш ва сурги қўлланилсин. Шунингдек, беҳи, олма ва узум ғўраси шиннилари ҳамда чилонжийда шиннисига ўхшаш барча зичловчи, совитувчи ва сўндирувчиларни истеъмол қилинсин; татим, анор донаси ва шунга ўхшашлардан овқат тайёрлаб [ейилсин], кофур ва сандал ҳидлашда давом этилсин. Тезлик билан совитилган ҳаволар қўлланилсин.

Вабонинг энг зарарлиси унинг [кўп] қонли баданларда юз берганидир. Бурунги-ларнинг ўзаро бир [фикрга] келувларига кўра, вабони енгишга қодир дори илон тарёғидир. Жолинус таъкидлаган эдики, уларнинг [юртида] тарқалган кучли вабодан шунини истеъмол қилганларгина халос бўлганлар.

Туриб қолган ҳавонинг зарари борасида

Абу Али дейди: унинг натижасида ёмон буғларнинг ва зиён етказувчи дудларнинг туриб қолиши юз беради, кейин оқибатда вабоникига ёки уларнинг табиатининг (23) бузилиш томонга ўзгаршига ўхшаган ҳолат юз беради.

Уларга қарши чора. Агар ўшандай ҳавода маълум даражада ҳарорат бўлса, бадани тозалашда давом этиш ва ким иссиқ мизожли бўлса буриштирувчи ичимликлар ҳамда мева шиннилари истеъмол қилиш, ким совуқ мизожли бўлса мушк, шодлантирувчи дори³³ ва митридат истеъмол қилишда давом этилсин; овқатларни енгиллатиш ва совуқ-

лик хушбўй нарсаларни бурунга тортишда ҳам давом этилсин. Агар тўқай ва балчиқ ҳаволарига ўхшаш бузилиш томон бирор ўзгариш бўлса, давоси: мушк ва заъфарон искаш, бадантарбия қилиш, терлаш ва уқалаш истеъмол қилишдир. Ангузадан ҳам бу борада манфаат каттадир.

Ҳаракатдаги ҳавонинг зарарлари

Абу Али дейди: кучли ҳаракатдаги ҳаво тери тешикларини зичлаштиради, назлалар пайдо қилади, йўталтиради, ёш оқизади ва қалбни туғма ҳароратга яқин ҳаводан маҳрум қилади. Агар у ёмон жисмлар ва ерлар орқали ўтса, у ҳолда унинг бузилиши вабодаги бузилишга ўхшаган бўлади.

Давоси вабоникига ўхшаш бўлиб, вабо бобида буюрилганлар қилинади. Аммо вабоникига ўхшамаган давога [келсак], чучук сувли ҳаммом қабул қилиш ҳамда уқалаш, ишқаш ва бадантарбия қилишда давом этиш орқалидир.

УЧИНЧИ МАҚОЛА

ҲАММОМ ТУҒРИСИДА

Ҳамомнинг ҳавоси мўътадил бўлмаган чоғда унинг зарарлари ҳақида

Абу Али дейди (24): ҳаммомнинг ҳавосини мўътадиллаш будир: умуман олганда, жуда иссиқ ҳароратли ҳам бўлмасин, тер қийинлик билан чиқадиган совуқ ҳам бўлмасин. Тафсилоти билан олсак, у кам деган-

да, уч [хона]дан иборат бўлади. Улардан биринчи хона мўтадил бўлиши, яъни унда иссиқ ҳам, совуқ ҳам сезилмаслиги, иккинчи хона лохас қилмайдиган бўлиши, учинчи хона эса куйдира бошلامовчи ва бир текис нафас олишга монелик қилмаслиги керак.

Жуда иссиқ ҳаммом қотиб қолган хилтларни аъзоларнинг ич-ичига оқизади, натижада баъзан тиқилмалар, баъзан эса шишлар келтириб чиқаради. У хилтларни мияга кўтаради, натижада ёки кучли бош оғриқ ёки *сарсом* келтириб чиқаради. Рутубатларни [миянинг] холи бўшлиқларига оқтиришига келсак, ундан қуёнчиқ ёки сакта келиб чиқади. Қуёнчиқ тиқилмаларнинг камроқ бўлишидан, сакта эса тиқилмаларнинг бугкул [кўп] бўлишидандир. Совуқ ҳаммом эса тер бўлиб чиқувчи моддани ноқис ҳаракатлантиради ва ундан турли офатлар келиб чиқади; баъзан шиш ва қичима каби нарсаларни пайдо қилса, баъзан тумов ва қориннинг санчиб оғришини келтириб чиқаради.

Иссиқ ҳаммом зарарининг тадоруки: Сўндирувчи ичимликлардан: олма шинниси, беҳи шинниси, узум ғўраси шинниси, тамаринд шароби, нишуқ шинниси, ковул шароби, қизил гул шароби ва сиканжубин, булардан ташқари, совитувчилардан муз билан совитиладиганларидан бошқалари. Суримлилардан: жигар ва юрак устидан сандал, кашнич суви (25) ва сирка ҳамда гул ёғи ва сирка *лахлахасининг*³⁴ иссиқ-совуғини мўтадиллаб бошга суртилади. У [бемор]нинг икки оёғи бирмунча вақт совуқ сувга солинади. Сўнг, андак ўтгач, ундан бир ози куртаклар устидан қуйилади. Яна бир оз

вақт ўтгач, у билан бошни ишқаланади, сўнг оз-оздан устидан қуйилади. Совуқ сув мўътадил бўлиши, жуда ҳам совуқ бўлмаслиги керак ва уни тўсатдан иссиқ ҳаммомдан кейин ишлатмаслик керак. Сўнг ўртача юмшоқликдаги ўринда ухлашга буюрилади.

Совуқ ҳаммомнинг тадоруки. Абу Али дейди: совуқ ҳаммомнинг тадоруки бу: таъб кўтарган миқдорда ўртача иссиқликда сув тайёрланади ва [ҳаммомдан] чиқишдан бир оз олдин бош устидан қуйилади ҳамда уқалаш, ишқаш, силаш ва терлатиш усулларини қўллашда давом этилади. Чиқиш олдидан фақатгина бошнинг устидан иссиқ сув қуйилади. Сўнг [кун] иссиқ бўлса, енгилгина салла, совуқ шиддатли бўлса катта салла ўралади. Чиқилади-ю ухланади.

Ҳаммомга дафъатан кириб ва ундан дафъатан чиқиб хато қилганлар борасида

Улар хавф остида бўладилар. Агар мизожлари иссиқ бўлса, киришда [уларга] туғма ҳароратнинг тарқалиб кетиши зарар етказди. Унинг ортидан эса қалбнинг эзифлашуви ва *хафақон*³⁵ келиб чиқади. [Ҳаммомдан] чиқишда бўлса, иссиқлик назлалар³⁶, ичакнинг шилиниши, бўғинларнинг оғриши билан касалланадилар.

Қим совуқ мизожли бўлса, киришда сакта, фалаж (26) ва хафақон; чиқишда [аъзо-ларнинг] қотиши, ҳаракат қила олмаслик, сийдик тутмаслик ва титроққа учрайди.

Ҳаммомга дафъатан кирганда [касалланган] иссиқ мизожли кимсани даволаш

Абу Али дейди: аста-секин биринчи хонага чиқарилади ва чап қўлтиғига, дафъатан, совуқ гул суви пуркалади.

Муздек кийимда тугилади ва дафъатан, унга совуқ сувдан бошқа ҳеч нарса теккизишмайди. Сўнг ҳаммом жуда иссиқ бўлганда, касалланган [кимса] нима билан даволанса, ўша билан даволанилади.

Ким совуқ мизожли бўлса ҳам шундай қилинади. Сўнг олма шарбатини озроқ мушкориси билан аралаштирилиб бир оз ичирилади ва ухлатилади.

[Ҳаммомдан] дафъатан чиққан кимсани даволаш. Абу Али дейди: иссиқ мизожли бўлса, у ҳолда бошига кўплаб иссиқ сув қўйилади ва [бошига] иссиқ латта қўйиб боғланади ва ухлатилади.

Совуқ мизожли бўлса, жуда иссиқ уйда тугилади, бурнига ясмин ёғи ёки гулсафсар ёғи, наъматак ёғи торттирилади; бошига сунбул ёки тўпалоқ *лахлахаси* сургилади, аъзолари уқаланади ва митридат ёки тўрт (нарсадан тайёрланадиган) тарёқ³⁷ [ичирилади]. Саримсоқ солинган овқат едирилади, сув қўшилмаган шаробдан бир оз ичирилади ва ухлатилади.

Ҳаммомдаги тузлик сувлар ҳақида

Абу Али дейди: [шўр сувлар] қўтир ва қичимага қарши фойдали, бироқ у терини ғоваклаштириб, кейин зичлаштиради. Агар қичима бўлмаса, уни пайдо қилади, бадан-

ни оздирәди. Кўзга зарар қиләди ва наъзалар ҳамда кўз оғриқ келтириб чиқаради. Ҳисларни хиралаштиради.

(27) Аччиқтошли сув ҳақида

Терини зичлайди ва уни буриштиради. Баъзан бир кунлик иситмани келтириб чиқаради. Заиф баданларда томир тортиши келиб чиқиши ҳам мумкин.

Нефтли ва олтингугуртли сув ҳақида

Абу Али дейди: бунинг ҳаммаси бадан териси мизожини бузади ҳамда уни сасишга ҳозирлайди; турли наъзаларни келтириб чиқаради. Агар тўхтаб қолган ҳавода кўп турилса, унда истисқо касаллиги хавф солади, кўпинча ундан сариқ [касаллиги] ҳам келиб чиқади.

Темирли сув ҳақида

Унда чўмилишнинг фойдаси кўпдир ва арзигулик зарар рўй бермайди. Агар аччиқтош аралашган бўлса, у терини зичлаштиради.

Ҳаммомда уқалаш ва ишқаш истеъмол қилиш ҳақида, чўмилиш борасида

Баданнинг [мизожи] мўътадил кимса ҳаммомга кирса, ҳар бир хонасида андак вақтдан туради ва то бадани нам бўлгунча ва терлашга сал қолгунча сабр қилади. Сўнг олдин икки елқадан, сўнг бошқа аъзо-

Ўлардан сув қуйилади, сўнг эса бошга ўтилади. Сўнг бошни қирилади, кейин силапади ва аста-секин уқаланади, айниқса, бўғинларга эътибор берилади. Бунда ҳеч кимга ёқимсиз ҳеч нарса қилинмайди, фақат ўпкадан хилтларни бўшатиш учун *рабулик*³⁸ кимсагагина мумкин. Алам берадиган иш ҳам қилинмайди, фақат бўғинлардан етилмаган хилтни бўшатиш учун етилмаган хилтлик кимсаларгагина қўллаш мумкин.

Ҳаддан ошиқ уқалатиб хато қилиш борасида

Абу Али дейди: ҳаддан ортиқ уқалатганларда агар мизожи иссиқ ёки қуруқ бўлса, қувват камаяди ва сафро кўзғалади. Иситмага сабаб бўлиши ҳам эҳтимол. Агар бадани тўлиқ [кимса] бўлса, хилтлар ҳаракатга келади.

Бунинг тадоруки тўғрисида. (28) Биринчи қисмига келсак, унинг давоси: гул ёғи ва гунафша ёғи билан ишқаш; сўндирувчи мулойим овқатлар, масалан, *кишк* ва мош ейиш; сўндирувчи ичимликлар, масалан: *сиканжубин* ва гулоб ичиш. Агар у кимда табиатни боғласа, нилуфар шароби ичирилади.

Тузли сув зарарининг тадоруки. Ичига хушбўй тупроқ солинган совуқ сувда ювиниш фойда қилади. Сўнг унинг кетидан иситилган чучук сувга ювиниб, сўнг хушбўй ҳидли гул ёғи [суртилиб] уқалатилади; кетидан эса чучук сувга кетма-кет ювиниш керак.

Аччиқтошли сув тадоруки ва ўнинг зарари

Чучук сувда жуда мириқиб ювиниш [керак], сўнгра терлагунча қайта-қайта яхшилаб уқалатиш, ундан сўнг чўмилиш, ундан сўнг эса, мойчечак ва шаббўй ёғи билан ишқаш; сўнг уйқу.

Олтингугуртли ва нефтли сувлардан келган зарарнинг тадоруки. Абу Али дейди: мўътадил совуқликдаги сувда, сўнг иссиқ сувда чўмилиш, сўнг терлаш, кейин илиқ сувда чўмилиш ва сўнг хом қизил гул ёғи билан ёғлаш; сўнг унинг кетидан ўхлаш.

Ҳаммомдаги совуқ сувнинг таъсири

Абу Али дейди: агар ҳаммом совуқ бўлса, у ҳолда ундаги совуқ сув ундан тўсатдан чиқишнинг ишини қилади, балки ундан ҳам кучлироқ; давоси ўшанинг давосидир, ҳатто кучлироғидир. Агар ҳаммом совуқ бўлса, у совуқ ҳавонинг қилмишини қилади. Агар азият берса, давоси олдинда айтилди ва тафсилоти кўрсатилди.

Ҳаммомдаги иссиқ сувнинг таъсири

Абу Али дейди: у ҳаммомдаги иссиқ ҳаво қилмишининг ўзи ва ҳатто кучлироғидир; бироқ унинг муддати оз бўлганлиги учун (29) таъсири ҳам оз бўлади ва шунга кўра, қалбга акс таъсири урмайди ва зарари озроқ бўлади.

Унинг давоси: ановининг давосига ўхшашдир; яна тамаринд шароби берилади,

агар кимдā ич сўриш пайдо бўлса, унга беҳи шаробн, олма ва узум тўрасининг суви [ичирилади].

[Ҳаммомда керагидан] кам бўлиб хато қилган киши тўғрисида

Абу Али дейди: одатда шундан кейин бўғин оғриғи, мушакларнинг чўзилиши пайдо бўлади. Бир кунлик иситма келиши ҳам эҳтимол.

Унинг давоси: иссиқ сувда чўмилиш, мойчечак ёғи ва янги зайтун ёғи билан аста-секин ишқалаш. Шу билан ҳам бўлмаса, ҳар эҳтимолга қарши ҳаммом қабул қилинганидан икки кун ўтгач қон олиш лозим.

Ҳаммомдан олдин ёки сўнг кескин ҳаракат қилганлар борасида

Абу Али дейди: мўътадил ҳаммом ҳаддан ошиқ ҳаракат қилган ва ҳаммомдан сўнг ҳаракат қилишни истаган кимсага унча кўп зарар қилмайдигина эмас, агар у [ҳаммом] мўътадил бўлса ва унда бўлиш [вақти] кўп терлатадиган миқдорда бўлмаса, балки унда бўлиш [ҳаммом] рутубатидан фойда қилинадиган миқдорда бўлса, кескин ҳаракат қилган кишига [ҳаммом] ҳатто фойдалидир.

Кимки ҳаммомда у рутубатини ўзи беражагидан ортиқ миқдорда олгунчалик вақт бўлишига интилса, у ҳолда [кескин ҳаракатдан] зарарланади. Кимда шу ҳол рўй берса ва юракнинг қизиши кучайиб кетса, ингичка оғриққа дучор бўлади. Ёки туғма ҳароратнинг тарқалиши натижасида истисқо-

га йўлиқади ва ички аъзоларининг мизожи совиб кетади.

Унинг тадоруки. Совуқ сувда чўмилиш, бошга қишда илиқроқ сув ва ёзда совуқ сув ва янги соғилган сут қуйиш, (30) бўғинларга гунафша ёғига йдирилган гулхайри ширасини суртиш, кўп [сув] қўшилган оқ шароб ичиш, қушларнинг ва қўзичоқларнинг қиймасидан қилинган шўрвани ҳўплаб-ҳўплаб ичиш. Агар ички аъзоларда совуқлик зоҳир бўлса, унинг аломати ҳазмнинг ёмонлашуви, дамланиш ва нордон кекирикдир. Унинг тадоруки *куркум* дорисидир³⁹ ва кимнинг сафроси голиб бўлса, қулоғига гунафша ёғи томизиш ҳамда кимнинг ички аъзолари совиған бўлса, шаббўй ёғи бу касал учун фойдалидир.

Ҳаммомда кўп туриш

Абу Али дейди: У шиддатли ҳаракатни кига ўхшаш ишлар қилади ва давоси ҳам ўшанкига ўхшашдир.

Таом устига ҳаммомга тушиш

Абу Али дейди: у ҳазм бўлмаган гизоний моддаларни бадан сиртига тортиши натижасида жигар ва томирларда тиқилмалар туғдиради, чунки тер ёрдами билан рутубатлар [бадан сиртига] томон оқади. Тиқилмалар ортидан эса, шишлар, бадан сиртига гизонинг чиқишига қаршилиқ бўлиши ва вақти-вақти билан ич суриш каби тиқилма касалликлари келиб чиқади; агар тиқилма

Ҷасийшнинг сабабларидан бири бўлса, сасийшдан бўладиган иситма юз беради.

Унинг тадоруки. Уруғлар сиканжубини истеъмол қилиш, *иёраж фикро* ёрдамида [баданни] енгил бўшатиш ва бир неча кун енгил овқатлар истеъмол қилиш.

Ҳаммомда бўза ёки совуқ сув каби (совуқ нарсалар ичиб қўйганлар тўғрисида

Бу жуда хатарлидир, чунки совуқ ва суюқ нарса ҳаммомдаликда меъдада пайдо бўлиб қолса, бадан тешиклари очилиб турган ва йўллар бўшашиб ғоваклашганлигидан, [совуқ нарса] дафъатан жигар ва қалбга ҳужум қилади ва иккаласини қаттиқ сови-тиб юборади, (31) ҳар иккисининг туғма ҳарорати тушиб кетади. Ички аъзоларнинг барчасини кучсизлантиради ва истисқо касаллигига замин тайёрлайди.

Унинг тадоруки. Ҳаммомдан сўнг тоза шаробдан бир оз ичиш ёки мушк дорисидан ёки лакк⁴⁰ дорисидан ёки куркум дорисидан ёки митридатдан бир қултум ичиш, жигар ва қалбни иссиқ латталар қўйиб боғлаш, дориворлар солинган овқат ейиш; карамда бу касалликни зарарсизлантириш хосияти бор. Сабзавотлардан қора андиз ва ичимликлардан, хусусан, сабзи шароби, эрман шароби ва *хандиқун*⁴¹ шаробидан ичиш.

Баданнинг [хилтлар билан] тўлган ҳолатида ҳаммомга кириш

Абу Али дейди: бу ҳам жуда оғир хатар-дир, чунки у сабабли баданда тўхтаб қола-

диған хилтлар сәсийди ва улар ҳаракатга келади ҳамда ички аъзоларда зотилжам, *зотилкабд*⁴² ва *зотирриа*⁴³ каби шишлар пайдо бўлади; мия касалликлари ҳамда унинг яллиғланиши хавф солади. Иситмалар эса ундан сираси кутиладиган нарсадир.

Унинг тадоруки. Абу Али дейди: унинг натижасида оғирлик, тамаддуд ёки яллиғланишдан бўладиган чарчашлик келиб чиқса зудлик билан томирларни очиш ва кўпгина миқдорда қон олиш зарур. Шунда ундай ҳолат йўқолиб тинчланади. Ундай бўлмаса, мева шароблари ёрдамида баданни бўшатиш ва сасишга монелик қиладиган ичимликлар: олхўри шарбати, беҳи шарбати, олма шарбати ва бошқалар ичиш; (32) жигар ва қалбга кашнич, сирка ҳамда озроқ кофур ва сандал аралаштирилган итузум кабилар суриш керак.

ТҶРТИНЧИ МАҚОЛА

ТАОМ ТУҒРИСИДА. КЎП ТАОМ ЕЙИШ [БАДХЎРЛИК] ВА ТУЛИБ КЕТИШНИНГ ЗАРАРЛАРИ

Абу Али дейди: кўп таом ейиш жавҳарда ортиқча бўлган овқатдан фойдаланишни камайтиради, етилмаган хилтни кўпайтиради, майда тешикчаларда тикилмалар пайдо қилади, табиий қувватларни сусайтиради, иситмалар, турли сасишлар, рабу, ирқ аннасо, никрис ва бўғин оғриқларини келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки — мулойимлаштирувчи латиф овқатлар ёрдамида табиатни юмша-

тишдир. Совуқ мизожлига карам шўрваси ва нўхат суви кабилар; иссиқ мизожлига — лавлаги шўрваси, ясиқ шўрваси, кишк, ту-хум саригини узоқ истеъмол қилиш.

Иссиқ мизожлилар учун қизил гул шароби берилади, бироқ олхўри шароби ва тамаринддан четланадилар, чунки булар меъданинг овқатлар оғирлиги натижасида олган заифлигига яна заифлик орттиради. Совуқ мизожлига келсак, унга *шаҳриёрондан*⁴⁴ ёки мулукиё ё зира *маъжунидан*⁴⁵ ялатилади. Сўнг бир ёки икки кунга енгил овқатлар берилади. Бадантарбия қўлланилади, шунда ҳам бўлмаса, ишнинг сабаби тўлиб кетиш [имтило] дадир.

Оз овқат ейишнинг зарари

Абу Али дейди: кўп одамларда қаҳатчилик даврида ёки сафарларда ёки қийинчиликларда ёки касалликдан келадиган бошқа бирор сабаблари туфайли қаттиқ очлик рўй беради. У иштаҳанинг (33) ва қувва-нинг сусайишига, ингичка оғриқ касаллиги ва ҳушдан кетишга замин ҳозирлайди. Совуқ мизожлида ингичка оғриқ касалининг *шайхухий*⁴⁶ номи билан танилган тури воқе бўлиши эҳтимол.

Унинг тадоруки. Абу Али дейди: улар овқат еб, тўйиб олишга шошилмасликлари керак. Бир қанча нобуд бўлган одамларни кўрмишманки, сабаби: улар шу йилларда Бухорода содир бўлган оғир қаҳатчиликдан чиққач, у ерда нон ва гўшт топиш имконияти бўлмаганидан, овқат ўрнига ўтларни истеъмол қилган эдилар, арзон нон ва гўшт топ-

ганларида бирданига кўп еб ўлдилар. Кўпчиликка аста-секинликни маслаҳат берган эдим, соғ қолдилар. Агар кимда шу ҳол воқе бўлса, аввало овқатнинг қуш қаноти ва арпа сувига ўхшаш латифи ва енгилдан бошлашлари керак. Сўнг кам-камдан одагдаги овқатларни тановул қила бошласинлар; шу орада кундур сақичи чайнаб турилади ва ҳалқумга ўқтин-ўқтин пат киргизиб қустирмасдан меъдани қўзғатилади. Қовурға кемирчагининг пастроғи енгил уқаланади. Овқатни бир неча галга бўлиб, ҳар гал жуда оз-оздан ейилади. Улар фақат шу йўсиндагина халос бўлишлари мумкин.

Иссиқлик овқатларнинг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: иссиқлик овқатлар баъзан саримсоққа ўхшаш енгил жавҳарли, баъзан эса бақлажонга ўхшаш оғир жавҳарли бўлади. Саримсоққа ўхшаши кўпроқ мияга зарар. Унинг хосияти (34) қонни қизитиш ва [уни] саситиш; жавҳари оғирлари бўлса, кўпроқ пастки аъзоларга зарар. Сўнг. Савдо аралаш қон туғдиради. Жигарга [унга] қарши туриб ҳамда талоққа [уни] пишириб ва оғирлатиб, шунингдек, бу иккинчи билан ҳамкорликдаги бошқа аъзоларга зарар қилади. Биринчи қисмининг зарари тез ва осон тадорук қилинади, иккинчи қисмининг зарари эса секин ва қийин тадорук қилинади ҳамда даволанади.

Унинг тадоруки. Биринчи қисми мизожни ўзгартирадиган ва алмаштирадиган ва сўндирадиган, шунингдек, бир оз парчалайди-

ган нарсалар билан, масалан, сиканжубин билан ёки беҳи шароби, қизил гул шароби ва чилонжийда шароби каби миядан буғларни қайтарадиган нарсалар билан даволанади.

Иккинчи қисми учун сўндирадиган, тикилмаларни очиб юборадиган, парчалайдиган нарсалар ва табиатни [ични] сурадиган нарсалар истеъмол қилиш керак. Буларнинг энг фойдалиси доривор ҳамда девпечак сиканжубинидир. Суюқ оқ шароб ҳам баъзан уларнинг вазифасини бажаради.

Агар кимки бундай иссиқлик овқатни кўплаб истеъмол қилса, у қон олдиришга ва ичига девпечак солинган нарса ёрдамида сурғи қилдиришга шошилиши керак. Бундай овқат бақлажон, (35) туя гўшти, от гўшти, урғочи ёввойи эшак гўшти, қуритилган гўшт, тузланган балиқ ва шу йўсиндагилардир. Агар [баданни] бўшатиlmаса, мохов, пес, қора доғ ва темираткилар, тўрт кунда бир тутадиган иситма, қоражигар шишлари, турли қуёнчиқлар, бавосир, вена кенгайиши, «фил касаллиги», «илон касаллиги»⁴⁷, «тулки касаллиги»⁴⁸, *окила*⁴⁹ ва шуларга ўхшашлар хавф солади.

Совуқлик овқатларнинг зарарлари

Абу Али дейди: совуқлик овқатлардан мош ва арпа сувига ўхшаш баъзи бирлари енгил, балиқ ва қатиққа ўхшаш баъзи бирлари ҳўлликка мойил оғир ҳамда турш беҳи ва ясиққа ўхшаш баъзи бири қуруқликка мойил оғир бўлади.

Енгиллари мизожни алмаштиришдан таш-

қари унчалик оғир таъсир этмайдиган нарса-лардир. Хўл ва оғир овқатлар эса хом хилт туғдиради, унинг натижасида фалаж, юз фалажи, титроқ, ирқаннасо, буйрак ва қовуқларда тош, турли қуёнчиқ ва сакталар ҳамда шунга ўхшаш бошқа касалликлар келади. Қуруқ ва оғирлари сокин савдо туғдиради, унинг натижасида қоражигар шишлари, сокин саратонлар⁵⁰, вена кенгайиши ва васвос⁵¹ келади. Агар [хом хилт] сасиса, иссиқ оғир [овқатлар] ҳақида олдинроқ айтганларимиз содир бўлади.

Унинг тадоруки. Совуқ енгилга келсак, унга асал суви, тоза шароб, (36) қораандиз шароби каби мизожни алмаштирувчи ва [сийдикни] юриштирувчилар қарши туради.

Хўл-совуқ оғирни эса тезлик билан бадандан чиқариб ташлашга ҳаракат қилиш керак ва шунингдек, қуруқни ҳам. Кимда шундай [овқатларга] муолажа ва даволаш учун эҳтиёж бўлса, бундан мустасно. Хўл ва оғирга қарши *фалофилий*⁵² ва *каммуний*⁵³ истеъмол қилиш керак. Агар уларнинг чиқиши кечикса, *шаҳриёроний* ва *тамрий*⁵⁴ истеъмол қилинади. Агар инсон ўз мизожида акс таъсир сезса, бу ишни табиатига қўйиб бериши керак⁵⁵. Сўнг, ишнинг охирида қолганларини ювиб ташлаш ва тиқилмаларни очиш учун асал суви ёки кучли уруғлардан [тайёрланадиган] уруғлар *сиканжубини*⁵⁶ қабул қилинади.

Қуруқ оғир [овқат]га келсак, унга қарши: мизожининг иссиқлиги ҳаддан ошиқ бўлмаган кимсалар учун сақланган тоза шароб, ҳаддан ошиқ иссиқ бузуқ мизож кимсалар учун уруғи кучли девпечак *сиканжубини*⁵⁷

истеъмол қилиш зарур. Сўнг. Иккинчи овқати [иссиқ мизожга] мўътадиллик билан қарши турадигани бўлиши лозим.

Таркиби [қивоми] кучсиз овқатларнинг зарари ҳақида

Таркиби кучсиз деганимизнинг маъноси шуки, унда намликнинг қуруқлик билан аралашishi яхши бўлмайди, шу сабабли ундан тезлик билан ажралади. Сўнг. Намлиги ўзига тасодифан учраб қолган ҳар бир табиатга тез айланувчан бўлади. Булар сут, шафтоли, ўрик, қовун ва шунга ўхшашлар. Емғир суви ҳам шунга ўхшайди.

Бу нарсаларнинг ҳосияти шуки, агар кўп туриб қолсалар, тез ўзгариб кетадилар. (37) Агар ким бу таомлардан истеъмол қилса ва улар меъдада сафрога дуч келсалар, улар ўшанга [яъни сафрога] айланиб кетади; агар балғамга дуч келсалар, ўшанга [балғамга] айланиб кетади; қайси моддага айланган бўлмасинлар, у сасишни тез қабул қилади. Натижада кўпинча ёки сафродан бўлган иситма, ёки балғамдан бўлган иситма келиб чиқади.

Унинг тадоруки. Бунга қарши агар таъб [мизож] иссиқ бўлса, малобатрли *сиканжубин*, агар совуқ бўлса, доривор *сиканжубини* ёки асал суви ва умуман, табиатни юриштирувчи нарсалар истеъмол қилиш зарур. Агар бу камлик қилса, терлатилади ва терлатадиган нарсалар истеъмол қилинади.

Таркиби тигиз овқатлар

Абу Али дейди: Бу овқатлар ҳазм бўлишни ва ўзгаришни кам қабул қиладиган гуруч, жўхори ва шунга ўхшашлардир. Булар кабилардан ел, табиатнинг боғланиши, оғирлиги туфайли ички аъзоларнинг оғришлари ва етилмаган хилт касалликлари туғилади.

Унинг тадоруки. Дастлабки тановул қиллинаётганда унинг устидан иссиқ мизожлига латиф енгил шароб ёки кўп сув қўшилган асал суви; совуқ мизожлига тоза шароб, кучли асал шарбати ичирилади. Сўнг уни ҳазм қилдирадиган, пастга туширадиган ва сирғалтирадиган нарсалар берилади. Бу — бодом ёғи аралаштирилган *тамрий*, зайтун ёғи аралаштирилган *шаҳриёрон*; ёғлардан кўзда тугилган мақсад сурилтиришдир.

Ёқимсиз овқатнинг зарари тўғрисида

Абу Али дейди: аъзолардаги (38) табиий қувватлар табиати ёқимсиз бўлган овқатлардан қочади. Ҳазм, тутиб туриш, тортиш ва даф қилиш сусаяди. Бундан изтиробга солувчи ишлар юз беради. Ёқимсизлиги билан меъда оғзи мизожини бузади, иштаҳа кам бузилади.

Унинг тадоруки. Ё қусиш, ё кўнгил тусайдиган нарсалар: иштаҳага қараб ширин, нимтуруш, ё нордон нарсалар ейиш. Нордон, ширин нарсаларда ёқимсизликни аритиш хоссаси бор.

Сермой овқатларнинг зарари

Абу Али дейди: сермой овқат меъдани, хусусан, унинг оғзини заифлантиради; майда тешикчаларни тўсади ва ғизони ўтишга қўймайди. Шуниси ҳам борки, у яхши озиқлантиради.

Зарарининг тадоруки. Унга қарши беҳи каби сувни териб буриштирувчилар, сирка ва *сиканжубин* каби парчаловчилар таповул қилиш ва уни тезда тушириб юборишга ҳаракат қилиш. Сўнг асал суви ва доривор *сиканжубин*нинг ёрдамида ҳайдашда давом этиш ёки пишлоқ, ғўра узум ҳамда беҳи кабилар билан ошлаш.

Бадбўй [овқат]нинг зарари

Сермой [овқат]лар бобида айтилганларнинг устига тез саситади.

Унинг зарарининг тадоруки. Сермой [овқат] бобида айтилганларни истеъмол қилиш ҳамда уларни долчин, петрушка ва хушбўй дориворлар билан хушбўй қилиш керак. Агар овқатга бир оз ангуза қўшилса, унинг бадбўйлигини йўқотади.

Уткир овқатнинг зарари

Улар саримсоқ ва пиёзга ўхшашлар бўлиб, меъдани ачиштиради ва унинг оғзини қитиқлайди (39) тўрт туғма қувватни⁵⁸ туширади ва ичакларнинг юзасида яралар пайдо қилади.

Унинг тадоруки. Унга таъмда зид турадиган нарсалар, масалан, ширинликлар ейи-

лади; улар ачиштирганда сермой нарсалар тановул қилинади, крахмал ва ундан тайёрланадиган нарсалар, шунингдек, семизўт, олабута, қовоқ, таррак ва бодринг каби бемаза ва таъми ҳеч таъсирсиз нарсалар юқоридаги [ўткир] нарсаларнинг зарарини йўқотишда яхши таъсир қиладилар. [Ўткир] нарсаларга қарши сирка истеъмол қилмаслик зарур, чунки сирка ўз ачиштирувчанлиги билан уларнинг ишига ёрдам беради.

Аччиқ [овқатлар]

Мизожга, иштаҳага ва табиатга зиён қилади, чунки у овқатнинг жавҳаридан жуда узоқ нарсадир. Жолинуслик раъйига кўра, овқатнинг жавҳари — бу ширин нарсадир. [Аччиқ нарсалар] баъзан тиришиш пайдо қилади.

Унинг тадоруки. Ширинликлар, енгил сермой овқатлар тановул қилиш ҳамда хушбўй [нарсаларни] ҳидлаб ва чайнаб истеъмол қилиш.

Нордон [овқатлар]

Асабларнинг юзлари ва сиртларига ўрнашган рутубатларни дағаллаштириши ва уларни ҳайдаши билан меъда ва жигарга зарар қилади ҳамда сўндиришининг шиддати билан ва ачиштирувчанлиги билан ҳиссий қувватларга зиён етказди; ҳиқичоқ, тиришиш ва *кузозга*⁵⁹ дучор қилади.

Унга қарши туриш ва тадорук қилиш. Испағул шираси, қовоқ, араб елими, крахмал ва пиширилиб тайёрланадиган ширин-

ликлар каби елимловчи нарсалар ёки сермоӣ шўрва бўшаштирадиганлар ёки сифати билан бўлмаса-да, жавҳари билан мизожга мувофиқ келувчи гўштли овқатлар каби ҳисга лаззат берувчилардир. Унинг зарарини Бартараф қилишга пўсти арчилган бодом ёғини сут билан ичишнинг (40) фойдали хосияти бор.

Буриштирувчи дағал [овқат]нинг зарари

Қуланж қилиш ва туғма намликларни қуритишдир.

Унинг тадоруки. *Ижжосий*⁶⁰, *мишмиший*⁶¹ ва *кишкийларга* кўп ёғ қўшиб тановул қилиш.

Елликларнинг зарари

Қуланж⁶², бошоғриқ, таом ҳазм бўлмаслиги, ҳаракатсиз ва ҳаракатли томирлар ёрилиши, қулоқ шанғиллаши ва гувиллашидан иборат.

Унинг тадоруки. Кундур сақичи ва зира чайнаш, *футанажий*⁶³ ва *камминий* тановул қилиш ва устидан озроқ сув ичиб юбориш. Шундан тўрт соат ўтгач, ўртача миқдорда шароб ичиш.

Тез ҳазм бўлувчининг оғир ҳазм бўлувчи устига тановул қилиниши борасида

Агар тез ҳазм бўлувчи секин ҳазм бўлувчи устига тановул қилинса, ундан олдин ҳазм бўлади. Ҳазм бўлиши биланоқ ичакларга ўтиб кетиши лозим бўлади. Бироқ у шунга ҳара-

кат қилса ҳамки, ўзига йўл топа билмайди, чунки остидаги қийин ҳазм бўлувчидир. Шунга кўра, туриб қолади ва ўзига яқин турган таомни саситади. Бу нарса ёмон хилтлар юзга келтиради ва унинг бузуқ ва зарарли буги мияга кўтарилади.

Унинг тадоруки. Биринчидан, зикр этилган зарарсиз сургилардан иссиқ мижозлар учун: олхўри, тол шираси, мева шароблари, яланадиган мевали дорилар, совуқ мизожлар учун эса *шаҳриёронли*, *мулукий* ва эрманли жуворишнлар ёрдамида сўриш.

Уни бошқача даволаса ҳам бўлади (41). У ҳам бўлса, қуритилган кашнич, ҳўл пишлоқ, туриш беҳи, испағул, семизўт каби таъсири кучли, жавҳари билан ҳазмни секинлаштирувчи ва даволиги бор нарсалардан тўлиб кетганлик устига яна тўлиб кетиш келтириб чиқармайдиган, балки мақсадни амалга оширадиган миқдорда бир оз тановул қилиш. Аста ҳазм бўлувчидан олдин сирғантирувчи [нарсалар ейилганда], агар қовун, ўрик, олхўри ва тут каби сирғантирувчилардан кейин таркиби ортиқча [қуюқ] бўлмаган нарсалар келса, олдингиси тойилади ва пастга тез тушиб кетади. Натижада, кейин ейилгани ҳам меъдада ҳазм бўлмай туриб униси билан пастга тушиб кетади. Шундай қилиб, ҳали ҳазм бўлмаган ва бутунлай ўзгариб улгурмаган овқат *мосориқо*⁶⁴ орқали жигарга тортилади ва тикилмалар келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки. Ёки чиқшининг тезлашувига ёрдам бериш ёки тойдирувчи таомдан олдин, ё агар имконияти бўлса, устига тўхтаувчилар тановул қилиш. Сўнг ўринга чўзилиш ва чап [томон] билан ухлаш. Сўнг аҳволга

қараб [ўша] айтилганнинг устига шароб, дориворли *сиканжубин* ва асал суви каби тиқилмаларни очиб юборувчилар ва сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Таом устига ичилган мева ширасининг зарари

Абу Али дейди: бир важҳдан сирғантирувчининг зарарига яқин ва иккинчи бор важҳдан ундан узоқ. У таомдан суюқ ва латиф бўлганида тез тушириб юбориш хусусияти жиҳатидан унга ўхшайди ва ўзидан зич нарсанинг тушишини секинлатиш жиҳатидан эса унга [ўхшашликдан] узоқ туради (42). Демак, у тойилтирувчининг зарарини қилади ҳамда саситувчининг зарарини ҳам қилади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизожли ва сафроси ғолибларга: бўшаштирувчи-мулойимлаштирувчилар ёки шунга ўхшаш нарсалардан— олхўри, тамаринд, тол шираси, *нишуқий* ва *мажия*⁶⁵ истеъмол қилиш; бу нарса яхши натижа беради. Совуқ мизожларга *мулукий* ва *шаҳриёрон* [берилади]. Шунингдек, каллақанд ва асал; бу иккаласи энг яхши ва мувофиқ нарсадир. Сўнг юқорида айтилгандек тозалаш, [тиқилмаларни] очиб юбориш ва сийдикни ҳайдаш орқали даволанади.

Меъдада узоқ туриб қолувчи [овқатлар]

Улар кашнич каби нарсалар бўлиб, зарари саситишдир.

Унинг тадоруки. Юқорида сасишга кўмаклашувчилар бобида айтиб ўтилганларга ўхшаш.

Қилмишлари саситиш бўлган бирор нарса тановул қилингач, ортидан унга кўмаклашувчи, масалан, карам устига саримсоқ ейилганда бунинг зарари тез сасишдадир.

Унинг тадоруки. *Сиканжубин* каби сўндирувчи-парчаловчи нарса ҳамда беҳи қиёми, олма қиёми ва ғўра узум қиёмига ўхшаш буриштирувчилар тановул қилиш.

Ивиш (қотиш)га ёрдам берувчилар

Бу — сут устига пишлоқ ва унинг устига сирка ҳамда шунга ўхшашлар; шунингдек, тухум устига пишлоқ, балиқ устига беҳи ва шу кабилардир. Унинг зарари ҳазм бузилиши ва қуланждир.

Унинг тадоруки. Парчалайдиган ва эритиб тарқатадиган нарсалар, масалан, *фанжийуш*, дашқол шаробидир. Сўнгги иш меъдада қолганини укроп суви ёрдамида қусиб ташладир. Агар у ичакларда бўлса, *шаҳриёрон*, *мулукий* ва унга ўхшаш нарсалар (43) ҳамда мўътадил қувватли сурги шамдори кўтарилади.

Таом устига таом тиқиштириш

Бу уч важҳдан зарар қилади. Унинг дастлабкиси шуки, қувват биринчи овқатдан бўшамасдан туриб иккинчи овқат уни [ишлашга] мажбур қилади, натижада уни ҳам ҳазм қилади. Бу ҳол эса [қувватнинг] заифлашувига сабаб бўлади.

Иккинчиси ҳазм бўлган [овқат] ҳазм бўлмаган билан аралашади ва шу ҳолда томирларга ўтади ва натижада, тиқилмалар ву-

жудга келтиради. Учтинчисига келсак, ҳазм бўлган ҳазм бўлмаган билан аралашади ва у билан бирга тўхталиб қолади; ҳазм бўлар экан, у билан [томирларга] ўтиб кетишга интилади. Узоқ туриб қолиши ва туриб қолишнинг табиий зарур [вақт]дан ортиқ бўлиши туфайли сасийди.

Унинг тадоруки. Албатта қусиш, йўқса, ични суришдир. Сўнг бошқа бобларда эслатилганлар ёрдамида ҳайдаш ва ювиш. Сўнг ўша [таом] ортидан узоқ очлик ва кўп уйқу ҳамда ўша уйқу ортидан бадантарбия.

Меъдадаги мавжуд моддага айланувчи таом тановул қилганлар борасида

Бу сафро устига асал, балғам устига сув тановул қилишдир. Овқатнинг [моддага] айланиши туфайли ёмон моддаларнинг кўпаймаслиги учун тановул олдидан яхшиси қусиб ташлансин, акс ҳолда, зикр қилинган хос касалликларнинг ҳаммаси рўй беради.

Унинг тадоруки. Ёки ўша таом қусиб ташланади ёки унга зидлар билан даволанилади. Агар модда сафро бўлса ғўра узум шароби, олма, анор шароби, *сиканжубин* ичиш ҳамда овқатлардан таррак, (44) қовоқ, семизўт; *сиканжубин* аралашган испағул ҳам бунга ғоят фойдалидир. Сўнг у ҳазм бўлгач, ортидан олхўри, тамаринд ва нишуқий сургилари берилади. Агар модда балғам бўлса, тоза шароб, асал суви, ровоч қўшиб тайёрланган *сиканжубин* ва зира жуворишини ичирилади. Сўнг, ҳазм бўлгач, *мулукий*, занжабил аралашган турбуд толқони ва *иёраж* ёрдамида енгил сурги қилинади. Унинг зарари кучлидир, ҳаргиз эътиборсизлик қилинмасин.

БАДАНТАРБИЯ [РИЕЗАТ] ҲАҚИДА

Чиқиндиларнинг бир қисми биринчи ғизодан бўлиб, уларни нажас ва сийдик билан чиқарилади. Унинг иккинчи ва учинчи ҳазмдаги қисми эса жигар, ўт қопчиги ва қоражигар томонларда, сўнг ҳаракатли ва ҳаракатсиз томирларда ва ниҳоят мушакларда ва бўғинларда қолиб кетувчи чиқиндилардир. Агар доимо шунга эътибор бериб чиқариб турилса, бадан чиқиндисиз қолади. Уларни чиқариш усули қуйидагича: уларнинг ичакларга яқин турган [қисм] ларни мулойимлаштирувчилар, сийдик юриштирувчилар ва бадантарбия ёрдамида [чиқарилади]; аъзоларнинг замирига яқин турганлари эса, бадантарбия билан [чиқарилади]. Уртача мулойимлаштирувчи-қустирувчилар ҳамда сийдикни юриштирувчилар фойда қилмайди. Фақат одатдагидан кучли сургиларгина фойда беради. Бадантарбиянинг биргина ўзи ҳам икки ҳолатнинг ҳаммасига бас келади, (45) ични ва сийдикни юриштиради; шунингдек, терлатади ҳам. Овқат ҳазм бўлишга яқин қолгани ҳолда ҳали етилмаган бўлса, унга туғма ҳароратни кучайтириш билан ёрдам берилади. Бадантарбия— соғлиқни сақлашда улуғвор усулдир.

Оз бадантарбиянинг ҳамда олдинги овқат ҳазм бўлмай туриб бадантарбия қўлламай яна овқат тикиштиришнинг зарари

Бунинг зарари овқат устига овқат тикиштиришнинг зараридан ортиқроқдир. Агар таом устига таом тикиштирилса, кўпинча у оғирлашади, пастга тушади ва чиқиб кетади;

унинг аъзоларнинг замирига кирувчи чиқиндилари ҳам, бузуқлиги ҳам бўлмайди. Энг яхшиси, тўхталиб қолган нарсаларни баданнинг ҳайдаш йўлларида табиатни бир оз мулойимлаштирувчилар ёрдамида бўшатишидир. Бироқ бадантарбия ёрдамида даф қилинишга муҳтож нарсага келсак, у аъзоларнинг ич-ичларига чуқурлашиб борувчи чиқиндилардир.

Унинг тадоруки. Агар у кўплик қилган бўлса-ю, сўнг тортишиш [тамаддуд], чидаб бўлмас оғриқ, яра, бесабаб чарчаш ва аъзоларда оғриқ келтириб чиқарса, ўша [оғриқ]нинг ҳис қилинишига қараб кучли ёки ўртача [кучдаги] сурги билан даволанилади. Бироқ агар кўплик қилмаган бўлса, очлик билан ҳамда мўътадилликдан ортиқроқ шиддатга эга бўлган бадантарбия билан [даволанилади]. Сўнг бадантарбия ортидан ҳайдовчилар ҳамда доривор ёки девпечак *сиканжубини* каби майинлаштирувчилар ёки ўртача миқдорда турбит билан долчин аралашган доривор *сиканжубини* истеъмол қилинади.

Таом устига ҳаракат

У таомни бузади (46) ва уч важҳдан зарар қилади: уларнинг бири шуки, уни [таомни] қаттиқ чайқалтиради ва уни қамраб турган олат [аъзо]ларнинг юзаси унча узоқ тегиб турмайди, натижада у ҳазм бўлмайди. Иккинчиси шуки, туғма ҳарорат билан сиртида тарқалади ва унинг ичи совуқлигича қолади ҳамда ҳазм қилувчи куч ўзи муҳтож бўлган туғма ҳароратни йўқотади. Учинчиси шуки, у таомни ҳали ҳазм бўлмасидан олдин

тушириб юборади ва юқорида айтилганларни қилади.

Унинг тадоруки. Уша овқатни мумкин қадар чиқариб юборишга ҳаракат қилиш, сўнг унинг қолдиқларини ўтган бобларда айтилганидек қилиб ювишдир.

Кўп ҳаракатсиз қолиш

Унинг зарари овқатни етилмаслик, иккинчи ва учинчи чиқиндилар бўшалувини тўхта-тиш, моддаларнинг бўғинларда ва мушакларда қамалиб қолиши ҳамда уларда қотиб қолишидан иборат.

Унинг тадоруки — бадантарбия қилмасликнинг тадорукига [ўхшашдир]. Аммо қиздирувчи ёки совитувчи нафсоний ва табиий ҳолатлар пайтида таом [ейишга] келсак, унда биз [илгари] айтганларимиздан бирор-тасига мурожаат қилинади.

БЕШИНЧИ МАҚОЛА

СУВ ВА ИЧИМЛИКЛАР ТУҒРИСИДА

Кўп сув ичиш [нинг зарари]

Абу Али дейди: бу уч важҳдан зарар қилади. Биринчиси шуки, у барча аъзолардаги туғма ҳароратни сусайтиради; бошқарувчи аъзоларда эса, айни шу вақтда, тўрт-табиий қувватни сусайтиради. Иккинчи тоифа қурол аъзоларни ҳаракатнинг сусайишига ва титроққа гирифтор қилади.

Иккинчиси, жигардаги ажратувчи қувват қондан сувни айиришга заифлик қилиб қолади. Бироқ, агар сув (47) қорин пардаси билан қориннинг юшоқ⁶⁶ жойи ўрталиги го-

МОН оқса, мөшсймөн истисқо касаллигийн келтириб чиқаради. Агар қон билан биргалликда аъзоларга оқса, этда бўладиган истисқони пайдо қилади. Буйракдаги айирувчи қувват [заифлашса], қийналиб сийиш билан бирга сийдик тутолмаслик пайдо бўлади ва буйрак заифлашади.

Учинчиси, овқатни суюлтиради ва вақтидан олдин тушириб юборади.

Унинг тадоруки. Қим совуқ мижозли бўлса, унга шаробга қўшиб мушк дориси еки *асоносиё*⁶⁷ ва *митридат* ичирилсин, токи у ўз қуввати билан сийдикни юриштира син. Иссиқ мижозлига сийдикни юриштирувчи дори, дори-вор маъжуни ва латиф хушбўй шароб берилади. Сўнг сув ичишни тўхтатиб, сабр қилинади. Унинг овқати сифатида *туффоҳия*⁶⁸ ёки *сафаржалия*⁶⁹ каби сийдик юриштирувчилар ҳамда чанқоқни қондирувчилар белгиланади.

Балчиқли сувнинг зарари борасида

Балчиқли кўлмак сувнинг меъдадан тушиб кетиши ва овқатга сингиши секин бўлади, чанқоқликни орттиради, қувватни эса заифлаштиради, чунки у тоза сув эмас, балки унда ер моддаси кўп. Ундан шишасимон балғам хилти ва баъзан унинг савдойиси туғилади. Шу сабабли, ким уни кўп ичса, унда қоражигар касалликлари кўпаяди, шунингдек, бавосир пайдо бўлади ва жигарнинг мизожи бузилиши туфайли истисқо ва буйраги мижозининг бузилишидан сийдик тутмаслик содир бўлади.

Унинг тадоруки. Агар имкони бўлса, шу каби сув қайта ҳайдалсин, сўнг ичилсин. [Ҳай-

даш] эса ёки қовоқ ва *анбиқ*⁷⁰ орқали бўлади ва сув қайнатиладиган идиш оғзинга юнг қўйиб, кейин уни сиқиш билан бўлади. Ёки нон ва олма ёки беҳи [солинган] сузғичда сузилади, шуниси яхшироқ.

Агар уни ўз ҳолидалигича ичилган бўлса, унга қарши *зированд* маъжунни (48) ейилади ва устидан кўнлаб сийдикни ҳайдовчилар, унинг ҳам устидан тоза шароб ичилади. Хомлигича ейилган пиёзда уни зарарсизлантирувчи хосият бор. Агар инсон уни ичгандан сўнг бир кун ўтгач, наҳорга бир оз тоза шароб ичса ва унинг мизожиди бунга монелик бўлмаса, ундан жуда фойда қилади.

Олтингугуртли сувнинг зарари

Бу сув хилтларни куйдиради ва уларни каситади. Унинг ортидан дастлабки пайтда сафродан бўлган иситмалар, сўнг охирида қоннинг куйдириши сабабли савдодан бўлган иситмалар келади. Ундан туғилган савдо эса ёмон бўлади. Мен, биз қораўт деб атайдигани назарда тутаман. Бу сувнинг зарарлари— сариқ касаллиги, қичима, кунора тутадиган иситма, [табақали] иситма, бошоғриқ, кўзоғриқ, иссиқ назлалар, сийдик тутилиши ва озишдир.

Унинг тадоруки. Агар имкон бўлса, бир неча марта, биз айтиб ўтганимиздек қилиниб ҳайдалсин, шу яхшироқ. Агар сирка билан ичилса ҳамда ичига арман лойи ёки муҳр лойи солинса, зарарини камайтиради. Агар ўз ҳолича ичилса, гунафша шароби аралаштирилган анор шароби унинг зарарини жуда яхши кесади. Шошиш ярамайди. Шакар *си-*

канжубинини сирка билан ичилса ва беҳи шираси ичилса, унга яхшигина қарши туради. Шунингдек, семизўт уруғини янчилгач, мағзини гунафша ва олма шароби билан ичилса, фойдалидир. Қизил гул сувини ичиш ҳам унга қарши фойдали.

Сўнг. Мой ва зайтун ёғи (49) солинган энгил серёғ овқат ҳам [фойдали]. Агар ундан зарар зоҳир бўлган бўлса-ю, иситмаси бўлма-са, устидан сут ва мойнинг иккисини қиздириб ичиш керак. Агар иситма билан бўлса, арпа сувини *сиканжубин* билан ёки нимтуруш анор суви билан ичилсин.

Аччиқтошли сув

Унинг зарари буриштириш, табиатни [ични] қотириш, кўкракни дағаллатиш, товушни бузиш, сийдикни тутиш, овқат ўрнини торайтириш ва [кишини] оздиришдир.

Зарарининг тадоруки. Ёғлиқ [овқат] лар истеъмол қилиш, унинг устига зайтун ёғи ёки бодом ёғи, шунингдек, энгил хушбўй [шаробни ичиш]; ичимликлардан: гунафша шароби, олхўри шароби ва арпа суви унга жиддий қарши таъсир кўрсатади. Нўхат суви ҳам хушбўй ёғ билан ёки ейладиган ёғларнинг қайси бири билан бўлмасин, фойдалидир.

Унга қарши таъсир кўрсатувчиларнинг энг фойдалиси кепак ва шакардан қилинган умоч [ҳолвайтар] дир; шиннилардан қилинган *жуворишин*нинг ҳам анчагина фойдаси бор.

Зокли сув

Унинг зарари аччиқтошли ва олтингугуртли [сувлар]нинг зараридан таркиб топган.

Улар ачкиқтошли [сув]да содир бўлганига ўхшаш буриштириш ва дағаллаштириш, гугуртли [сув] вужудга келтирганга ўхшаш сасиш ва моддалар куйишини вужудга келтиради. Унинг ўпкага зарари кўпроқ.

Унинг тадоруки. Унга қарши совуқ зуфо шароби ичиш, гул шаробини чучукмия қиём билан тановул қилиш; шунингдек, тарбузни лойга [ўраб қўрда] пиширгандан сўнг, ундан сиқиб олинган сувни тановул қилиш; яна бодринг ва таррак суви, испағул (50) уруғи билан беҳи уруғининг ширасини мураббо қилинган гунафша билан [истеъмол қилиш]; буларнинг ҳаммаси унга қарши таъсир кўрсатувчилардир.

Зирнихли сув

Уники гугуртли сувнинг зарарига ўхшайди, бироқ унинг ичакларни яраловчи хусусияти ҳам бор.

Унинг тадоруки. Гугуртли сувнинг тадорукига ўхшаш ва яна; унинг шиддатли буриштиришига қарши туриш учун араб елими кулчалари ва табошир кулчалари каби ичакларнинг яраланишини тўхтатувчиларни гунафша шароби билан истеъмол қилиш. Испағул унга жуда фойдалидир.

Зангорли сув

У ҳам гугуртли сувга ўхшашдир. Аммо у бир важҳдан [ундан] кўра кўпроқ зарарлидир. Бу — томирларнинг оғизларини очиб юборувчи ва уларни [томирларни] еювчи бўлиши туфайлидир. Шунинг учун у қон сийиш,

ичдан қон ўтиш ва ўпкадан қон кетишга учратади.

Унинг тадоруки. Унга қарши қаҳрабо кулчалари ҳамда *суммоқий* ва *зиришқийлар* истеъмол қилиш: муҳр лойининг кулчалари ўзининг буриштирувчилик хусусияти билан ҳамда тарёқлилиги билан, шунингдек, узум шароби қонни қуёлтириш хусусияти билан унинг зарарини даф қилади.

Кўкнор яламликлари истеъмол қилиш керак, чунки улар унинг ҳар икки буйракдаги ва ўпкадаги зарарини йўқотади. Унинг таъсири қайси аъзода шиддатлироқ эканига диққат қилиш керак. Сўнг ўша аъзога мос [дори]лар билан даволанилади. Жигар ва у билан боғлиқ аъзолар учун қаҳрабо кулчалари, ўпка учун кўкнор кулчалари, ичаклар учун муҳр лойининг кулчалари, буйраклар учун пақпақ кулчалари ва анор гулили кўкнор кулчалари мосдирлар.

Навшадилли сув (51)

Навшадилли сув ҳам зангор суви каби, ҳатто ундан ёмонроқдир. Унинг хосияти [зарари] мияга ва кўзгадир.

Унинг тадоруки. Зангор суви тадоруки борасида нимадар истеъмол қилинган бўлса, ўшаларни кофур кулчалари қўшилган кучли сўндирувчилар билан истеъмол қилиш ҳамда уни [кофурни] ҳидлаш, бошга гул ёғи, сирка, гул суви, сандал ва совуқлик сабзавотларнинг шираларидан қилинган *лахлахаларни* совуқлигича [суртиш] лозим. Кўзга кашнич суви ҳамда узум ғўраси сувидан тайёрланган суртма суртиш фойдали.

Мисли сув тўғрисида

У зангорли сувдан заифроқдир ва унга ўхшашдир.

Нефтли сув тўғрисида

У олтингугуртли сувдан заифроқ ва унга ўхшашдир.

Тузли сув

Унинг хусусияти кўришнинг хиралашуви, эшитишнинг оғирлашуви, бошнинг ғувиллаши ва қичима вужудга келтириб чиқаришдир.

Унинг тадоруки. Унчалик буриштирмовчи совуқ қиёмлар билан сўндириш, ўтган бобларда айтилганлар устига ёғли нарсалар истеъмол қилиш ҳамда кўзга узум ғўраси сувида пиширилган тўтиё суриш ва қулоқ ичига шаббўй ёғи томизиш.

Аччиқ [какра] сув

Хилтларни саситади ва сафродан бўлган иситмалар вужудга келтиради. У сабабли истисқо касаллиги хавф солади.

Унинг тадоруки. Гулоб ва гунафша шарбати каби ширин ичимликлар истеъмол қилиш; қовун, таррак, бодринг ва қовоқ эти каби сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш.

Нордон сув

Ичаклар ва меъдани тирнайди, ўқчитади ва (52) истисқо касаллигини вужудга келтиради.

Унинг тадоруки. Елимловчилардан калла-пачалар кабиларни қора зира билан ҳамда Рум зираси ва какликўт каби елни кесувчилар билан истеъмол қилиш; шунингдек, сабзи шарбати, қора андиз шароби; овқатлардан эса чала пиширилган тухум ва иликка⁷¹ ёқимли туз қўшиб тановул қилиш.

Наҳорга [ичилган] сувнинг зарари

Меъдани заифлаштиради ва мияни совитиб икки важдан назлалар вужудга келтиради. Биринчиси [миянинг] меъда билан ҳамкорлиги билан; иккинчиси эса тоза сув буғларини мияга кўтарилиши билан бўлади. Жигар ва қора жигарни совитади ва уни истисқо касаллигига тайёрлайди.

Унинг тадоруки. Унинг устига сақланган тоза [шароб]дан бир оз ичиш; сўнг тезликда қуруқ нон, *каък*⁷² ва талқон тановул қилиш. Унинг ишларидан бири [бадандаги] сувни шимиш ва уни тез сингиб кетишидан тўхта-тишдир, токи асал ёки сақланган шароб туфайли унинг совитишига йўл қўйилмайди ва уни қуюлтириб, сингиб кетишига ҳам йўл қўйилмайди.

Тўйганлик ва таом устига [ичилган] сувнинг зарари тўғрисида

Таом ва уни қабул қилувчи меъда бўлақларини ўзаро ажратиб қўяди, натижада овқатнинг ҳазм бўлишига тўсқинлик қилади. У [овқат]ни меъданинг тагидан унинг оғзигача суздириб чиқаради, ҳазм қилувни кесади ва уни ўз совуқлиги билан заифлаштиради, ҳазм

бўлмаган [овқат] сув моддасининг оқиши билан бирга сингийди ва кўпинча жигар билан меъда оғрийди.

Унинг тадоруки. Тезликда унга қарши беҳи сингари сиқувчи (53) ва сийдик юриштирувчиларни тановул қилиш керак. Унинг [беҳининг] хосияти тезлик билан бадан сувни чиқариш, сўнг сийдикни юриштиришдир. Бу соҳада беҳидан [мувофиқроқ] нарса йўқ. Бнроқ, овқат ҳазм бўлгач, кўп сув ичилганда тўпланиб қолган нарсани кесиш учун бир оз шароб ёки асал ичиш керак. Беҳи — совитувчидир; ёки бир оз петрушка уруғи билан каллақанд истеъмол қилинади.

Агар жигарда ёки меъдада оғриқ пайдо қилса, *каммуний* билан даволанилади. Агар у сабабли дудланиш [ҳолати]га ўтаётган таомнинг бузилиши сезилса, мева шароблари билан сурги қилинади, нордонлик [сезилса] *шаҳриёрон* билан сурги қилинади. Бу борада бепарволик қилинмасин, бу ҳаммомда сув ичиш тўғрисида сўзлаганимизга ўхшайди ва тадоруки ҳам унинг тадорукига ўхшашдир.

**Қаттиқ ҳаракат ёки бошқа сабаб билан
баданнинг сийраклашуви устига
[ичилган] сувнинг зарари**

Бу ҳаммомда сув ичиш бобида айтганимизга ўхшаш ва тадоруки ҳам унинг тадорукига ўхшашдир.

Жинсий алоқа устига [сув ичишнинг зарари]

Хусусан, юрак хафақони ва унинг заифлашуви, умуман эса, ҳаммомда сув ичиш борасида айтилган бошқа [касаллик]ларни келтириб чиқаришдир.

Унинг тадоруки. Мушк ҳидлаш ва ширин мушк дориси ичиш. Иссиқ мизожли киши — олма шаробига, совуқ мизожли — тоза шаробга қўшиб ичади. Шунингдек, *заржуний*⁷³ тановул қилиш.

Бўзанинг зарари

Жигарни, мияни, юракни, меъдани, қора жигарни, ичакларни, буйракни ва қовуқни бузиш ва уларни ҳолдан тойдириш. Сўнг. Титроқ, фалаж, мохов, пес, сийдик тутмаслик, қовуқ қичимаси, истисқо касаллигини туғдириш.

У асабга жуда зарарли нарсадир. (54) Шаҳват ва жинсий алоқага акс таъсири бор, у совитади ва ҳўллайди ҳамда асаблар юзларидаги намликларни қамраб олади ва ёмон назлалар ҳамда қулгуналар келтириб чиқаради.

Зарарининг тадоруки. Ёнғоқ, бодом ва данаклар истеъмол қилиш ҳамда сийдик ҳайдовчилар истеъмол қилиш. Унинг устига шароб ичишдан ҳамда шароб устига уни ичишдан четланилади, чунки шароб уни асабларнинг ич-ичига ва бўгинларга сингдириб юборади; аксинча, унинг устидан асал ва мой ялаш зарурдир. Сийдикни кўплаб юриштирувчи истеъмол қилинади. Заржуний ҳар важҳдан

ҳам бўзанинг тарёғидир. Бўзанинг яхшиси нонга мўл долчин, газак ўт ва ялпиз аралаштириб қилинганидир.

Кўп шароб [ичиш]нинг зарари

Кимнинг мизожи жуда иссиқ бўлса, унинг томирларида ва ички аъзоларида сафронинг тўпланиши, қоннинг ғалабаси бўшлиқлар ва [бадан] идишларини⁷⁴ лиммо-лим қилувчи тўлиб кетиш хавфи пайдо бўлади; натижада, қон сактаси ва тўсатдан ўлиш содир бўлади.

Агар ким совуқ мизожли бўлса, уни икки ваҳждан барча асаб касалликларига дучор қилади. Уларнинг бири беҳад ҳўллаш — бу майнинг [доимий] қилмиши. Иккинчиси, унинг майда бўшлиқларга бурилишидир; бу беҳад [зарарли] бўлиб, у асабларни тирнайди, натижада, ундан совуқ сакта, узоқ уйқу, литаргия, фалаж, титроқ, юз фалажи ва бадан сезмай қолиши пайдо бўлади. Шаробдан келиб чиқадиган моддалар енгил бўлганлиги учун бу касалликлар бошқа сабаблардан келиб чиққанлигига (55) нисбатан осонроқ тузалади.

Унинг тадоруки. Иссиқ мизож соҳиби қон олдиришда ва мева шароблари воситасида сурги қилдиришда давом этиши ва кўплаб анор шароби истеъмол қилиши зарур, чунки бу унга боп тарёқдир.

Совуқ мизож соҳиби эса, эрман кулчаларини ва чакамуғ кулчаларини кучли илдиз суви билан тановул қилишда давом этиши ва бадантарбия ҳам қилиши зарур. Агар узлуксиз давом этувчи оғирлик ва бадан учиши сезилса, *истумаҳиқун*⁷⁵ ҳаби ёрдамида бўшатилади.

Кучли қора шаробнинг зарари

Қонни куйдириш, хилларни бузиш, *ҳижоб*⁷⁶ ва мияни шишириш [яллиғлатиш] ва сил.

Унинг тадоруки. Анор шаробини гунафша шароби билан ичиш, содда нордон *сиканжу-бинни* арпа суви билан истеъмол қилиш, жигар, қалб ва мияга юқорида зикр этилган совуқ *лахлахани* қўллаш, кичик сандал кулчалари тановул қилиш ва устидан беҳи ва чилонжийда тотиниш; овқатни нордон нарсаларга мойил қилиш.

Кучсиз суяқ шаробнинг зарари

Балғамли баданларда назлалар ва асаб касалликлари келтириб чиқаради.

Унинг тадоруки. Устидан кўкнорлик кучли зуфо шаробини озроқ асносиё солиб истеъмол қилиш; шунингдек, иккинчи куни турбит ва занжабил билан асал олиниб, бир ёки (56) икки ялам [яланади]. Сўнг агар бадан жуда ҳам лиқ тўла бўлмаса, бадантарбия қилиш ёки гардан ва бўғинларни қаттиқ уқалаш.

Тахир шаробнинг зарари

Табиатни қабз қилиш ва қонни лойқатишидир.

Унинг тадоруки. Унга қарши сузилган ширин шароб ёки асал шароби тановул қилиш; иссиқ мизожли киши ундан оз зарарланса ҳам шу иссиқ мизожлиги аччиқ шаробни гунафша шаробига аралаштириб тановул қилдириш.

Оч қоринга шароб [ичиш]нинг зарари

Ингичка ориқ касаллиги, ички аъзолардаги шишлар, сасишдан бўладиган иситмалар ва кучли бош оғриқ.

Унинг тадоруки. Қуритиш ва [шаробнинг] қувватини кесиш учун устидан арпа талқони тановул қилиш, табоширни арман лойи билан тановул қилиш ва чилонжийда билан беҳидан тотиниш. Агар зарар қилса, унга қарши турадиган нарсаларнинг энг яхшиси нордон анор ва узум ғўраси қиёмидир. Агар қаттиқ зарар қилса, кофур кулчалари ичиш. Лекин унинг устидан зинҳор *сиканжу-бин* истеъмол қилинмайди, чунки ширин нарса унчалик манфаат келтирмайди, аксинча зарар қилади ва сафрога айланиб кетиши эҳтимол. Нордон нарса эса куйдиради ва ўз нордонлиги билан қаримта қўзғатади, натижада шароб зарари устига яна зарар ортади. Сўнг юрак, жигар ва мия устига сиртдан *лахлахалар* қўйиш ғамини ейиш керак.

Иситма устига ёки бошоғриқ устига шароб ичган кимса тўғрисида ва унинг тадоруки

Агар [хилтларга] жуда тўла бўлса, дарров қон олиб, қон моддасини (57) то ҳушдан кетиш хавфи туғилгунча чиқариш керак. Қон олдиришдан бир оз ўтгач, ични бўшатувчи мева шинниларида: олхўри, нишуқ қиёми, тут шинниси, гунафша шароби ичиш лозим.

Агар тўлиб кетмаган бўлса, кофур кулчаларини қизил гул шароби билан ҳамда олхў-

ри шароби ва *лахлахалар* ичирилади. Шунингдек, бошқа аъзоларга теккизмай бошдан иссиқ сув қуйилади.

Ут [сафро]дан бўладиган нафас қисилиши устига шароб [ичиш] ва унинг тадоруки

Унинг устидан кўкнор шаробини гунафша шаробига аралаштириб ичиш, сув ўрнига гул суви ичиш керак ва овқатнинг енгилроғини [ейиш] зарур.

Энди бошланган кўз оғриқ устига шароб [ичиш] ва унинг зарарининг тадоруки. Ўша заҳотиёқ, шошилинич равишда ҳалила қайнатмаси билан сурги қилиш ҳамда қуруқ кашнични одатга мувофиқ шакар сепилган испағул билан тановул қилиш. Шунингдек, мияга совуқ *лахлахалар* қўйиш. Худди шундай ҳолатда карам уруғини кашнич билан тотинилса, фойда беради. Шакардан қилинган *сикан-жубин* унинг ўрнига ўтади.

Уч хил тўлиб кетишнинг бирортаси устига шароб ичган кимса борасида ҳамда уни даф қилиш

Шишлар ва иситма келиб чиқмай туриб, олдини олишга шошилиш лозим: анчагина қон олинади ва совуқ мизож соҳибига карамдан тайёрланган ялама дорини анор суви билан ичирилади. Иссиқ мизож соҳибига эса, кўкнор шаробини анор суви билан ё унинг шароби билан ичирилади.

(58) Овқати: қон олишдан кейин *суммоқий*⁷⁷, қон олишдан олдин нишуқ ёки *ижжосий*.

Хуморга шароб (ичиш)нинг зарари

Бошоғриқнинг кучайиб кетиши, кўнгил айниши, ингичка ориқ касаллиги, оғир иситмалар ва ички аъзолардаги шишлар.

Унинг тадоруки. *Сиканжубин* ва иссиқ сув ёрдамида қусиб ташлашга ҳаракат қилинади. Сўнг нимтуруш анор сиқилади ва ундан оз-оздан аста-аста ичилади. Агар яна қусиш рўй берса, иккинчи марта қайтарилади. Агар қусиш тинса, узум ғўраси шинниси ва унинг шароби истеъмол қилинади. [Беморнинг] овқати: *ҳулом*⁷⁸, қарис ва майда балиқлардан иборат. Ювингач, ухлайди, шунингдек, қишдан бошқа вақтда бош ва меъдага испағулни сирка билан совитиб истеъмол қилади. [Қишда] бошга илитиб боғланади, меъдага эса ўртача совуқликда ишлатилади.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛА

ҲАРАКАТЛАР ҲАҚИДА

Кўп ҳаракат борасида

Абу Али дейди: кўп ҳаракат қилиш дастлаб жуда қаттиқ қиздиради ва қуритади. Сўнг эса ишнинг охирида совитади.

Унинг зарарларининг энг биринчиси [хилларни] саситиш ва ёмон моддаларни аъзоларнинг ич-ичларига кўчиришдир. Иккинчи зарари совуқ асаб касалликлари ҳамда қувватнинг пасайиб кетиши. У баъзан хафақон ва ҳушидан кетишга ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Тадоруки. Ювиниш керак: ёзда совуқ сувда, қишда эса илиқроқ чучук оқин сувда юви-

нилади (59). Кофурдан бўлган тутатқилар тутатилади ва қиймаланган гўшт ва бир оз нўхат солиб пиширилган гўштли шўрвадан хўплаб-хўплаб ичилади; бироқ беҳад кўп ичиб юборилмайди. Сўнг ёғ билан ишқаланади; ундан бўғинлар терлайди. Қулоқ ичига ҳам ундан томизилади, бошдан эса сут соғилади. Бир оз муддат дам олинади ва ухланилади. Овқат латифлаштирилади: дастлаб нимбришт тухумининг сариғи ва парранда қанотлари билангина овқатланилади, сўнг одатдаги овқатларга аста-аста ўтилади.

Бироқ, қувват пасайиб кетганида, кучли гўшт сувини бир оз райҳоний шаробига қўшиб берилади.

• Кучли ҳаракат борасида

Унинг иши кўп [ҳаракат] никига ўз қизитиши билан яқин, аммо [моддаларни] тарқатиши уникдан озроқдир.

Унинг тадоруки. Овқатлар воситасида қувватни кўтаришга қараганда иссиқ мизожни алмаштиришга кўпроқ мойил бўлиш керак. Шунинг учун юрак ва томир уриб кетиши босилгач, мева қиёмлари ва совуқ сув ичирилади.

Кўп ҳаракатсиз қолиш борасида

Бунинг натижасида етилмаган хилтлар туғилади, пайлар ҳаракатда мушакка итоат қилишдан бош тортади ва ҳислар ўтмаслашиб қолади.

Унинг тадоруки. Агар [сукунат] узоқ давом этган бўлса, *истумаҳиқун* ҳаби ёки *қуқоё*

ҳаби ёрдамида бўшатиш; узоқ давом этган бўлмаса, қаттиқ бадантарбия қилиш ҳамда ҳаммомда уқалатиш ва силатиш.

Бўшатишлар устига қилинган ҳаракатлар

Бунинг устига гўшт шўрвасини райҳоний шароби билан ҳўплаб-ҳўплаб ичиш керак. Мизожи иссиқ кимсаларга унинг устидан олма шаробини (60) хурсанд қилувчи совуқлик дорилар билан ичирилади. Мизожи совуқ кимсаларга эса мушк дорисини тоза шароб ва хурсанд қилувчи дори билан ичирилади.

Таом устига ҳаракат [қилиш]

Унинг зарар ва тадоруки ҳақида илгарин ҳам гап бўлган эди. У [овқатни] чайқалтиради, ҳазмга монелик қилади, таомни ҳазм бўлмай туриб тушириб юборади ва тикилмалар пайдо қилади.

Унинг тадоруки. [Овқатни] чиқариш ва тушириб юбориш ҳийласин қилишдир. Сўнг тикилмаларни очиб юборувчи ва унинг олдинги зарарли таъсирларини камайтирувчи нарсалар қўлланилади. Унинг кетидан ейиладиган таомни енгиллатилади.

Жуда кўп бедорлик ҳақида

У жуда кўп ҳаракатга ўхшайди, фақат унинг зарари кўпроқ мияга ва юраккадир.

Унинг тадоруки. Мияни намлаш учун бошга гунафша ёки қўйиш, уни бурунга тортиш ҳамда қулоққа томизиш; гул суви ҳидлаш, шунингдек, кўп сув қўшилган шаробдан ичиш

керак. Иссиқлиги мўътадил чучук сувдан енгил ҳаммом қабул қилиш ва исмалоқ ё ошқовоқ ёки лавлаги шўрвасини хўплаб-хўплаб ичиш; олма шароби тановул қилиш ва юрак *лахлахасини* совуқ суртма [дори]лар билан қўллаш.

Кўп уйқу ҳақида

У кўп беҳаракат қолишнинг ишини қиладди. Унинг зарари кўпроқ миягадир.

Унинг тадоруки. У кўп ҳаракатсиз қолишда бўлишнинг тадорукига ўхшайди. Бироқ мияга жуда кўп эътибор қилиш лозим: аксиртирувчилар истеъмол қилинади, (61) мушк ва ангуза ҳидланади, горчица *муррий* билан ва *иёраж фиқро* билан оғиз чайилади. Ҳолат бўшатишни тақозо қилса, *қуқоё* билан ёки *иёрож* ҳабдориси билан бўшатилади.

Кўп жинсий алоқанинг зарари

Зўр-зўракай ва иштаҳасиз қилинган жинсий алоқанинг зарари ҳаётий руҳнинг жавҳарига нуқсон етказиш, юракни сусайтириш, ҳафқон, ҳисларнинг хираланиши, қувватнинг пасайиши ва шунингдек, совуқ мизожлиларни барча асаб касалликларига, иссиқ мизожларни эса ингичка ориқ касаллигига тайёрлашдан иборат.

Ушбунинг тадоруки. Бунинг зарари икки важҳдан бўлади: бири — мизожнинг совуқликка мойил бўлиши ёки сокинлашуви; аъзоларда совуқ ҳис қилиниши ва инсоннинг совуқдан азобланиб, иссиқдан роҳат қилиши.

Иккинчиси — мизожнинг иссиққа ва ингичка ориқ касаллигига мойил бўлиши.

Унинг аломати: томир уришининг кетмакет ва тез бўлиши ва жинсий алоқа ҳаракати тингач, [баданда] ёнишнинг вужудга келиши; шунингдек, овқатланилгач, беҳузурлик ва алангаланиш пайдо бўлиши. Шундай бўлгач, унинг тадоруки ҳам икки важҳ эътиборида қилинади. Мизожлари совуққа мойиллашган кимсалар хушбўй [райҳоний] шароб ичишлари, гўштининг таъми йўқолгунча пиширилган қийма шўрвага тухум сариғи қўшиб ва долчин, қалампирмунчоқ, ёввойи сабзи уруғи солиб ичишлари, мушни ҳидлашлари, мушк дориси тановул қилишлари, ичадиган нарсаларига шароб аралаштиришлари, қуймоққа пиёз ва гандано пиёзи солиб истеъмол қилишлари, кўп нўхат ивитмасини шаробга аралаштириб ичишлари, иссиқ сувда ювинишлари, мойчечак ёғини қизил гул ёғига аралаштириб суркашлари (62) ва дориворлик таомлар ош қилиниб бўлгач ухлашлари керак. Агар меъда кучли бўлса, қовурилган пиёз ёки бўлмаса сабзи уруғи аралаштирилган туз ёки *сақанқур* тузи солиниб қовурилган сабзи ва шолғом истеъмол қиладилар.

Агар кимнингким мизожи иссиққа мойиллашган бўлса, у икки маънони — сўндириш ҳамда манийнинг тарқалган қисмини вужудга келтириш [маъноси]ни ўзида жамлаган нарсаларни истеъмол қилишга муҳтож бўлади.

Бу — *қаръия*⁷⁹ ва *салқия*⁸⁰ ҳамда чала пишган тухумнинг ҳам оқи, ҳам сариғи, ширин сут, янтоқшақари, ҳўл темиртиканнинг сувида пиширилган *кишк*лардан иборат. Пиширилган *кишк* ва нўхатлардан қилинган умоч, товۇқ

ва хўрозларнинг миялари, қовурилган балиқ, унинг иссиғи ва катта-кичиклиги ўртачаси, шакар, пўсти ажратилиб янчилган бодом ва янчилган кўкнор уруғидан кўп ейилади. Шакар ва бодом солинган совринжон ҳам истеъмол қилинади: унинг бу борада алоҳида хосияти бор. Гўшт шўрвасини олма шароби билан хўплаб-хўплаб ичилади; оз-оздан кофур ҳидланади ва юракни *лахлахалар* билан совитилади.

Жинсий алоқани тарк қилишнинг зарари ҳақида

Шуни одат қилган кимсада бўғин ва мойлар оғрийди, бош ва ҳаракатлар оғирлашади ва тиззаси оғрийди.

Унинг тадоруки. Агар имкони бўлса, жинсий алоқа қилиш. Йўқса, совуқ мизож соҳибига панжангушт уруғи ва газакўт уруғини шакар билан истеъмол қилиш. Иссиқ мизож соҳибига коҳу уруғи ва семизўт уруғини истеъмол қилиш, (63) шунингдек, гўшти оз ва нордон овқатлар ейиш ҳамда белга қўрғошин боғлаш керак.

Очлик устига жинсий алоқанинг зарари

У кўп жинсий алоқа [қилиш]нинг зарарига ўхшайди ва тадоруки унинг тадорукига ўхшайди. Бироқ унга гўштлик овқатлар мувофиқроқдир. Унда сачратқи кулчалари ёрдамида ингичка оғриқ касалидан сақланиш муҳимроқдир.

Тўқлик устига жинсий алоқа [қилиш]- нинг зарари ҳақида

Унинг зарари таом устига ҳаракат қилиш-
никига ўхшайди, бироқ унинг зарари кўпроқ
ва шиддатлироқ ва ҳазм бўлмаган овқат би-
лан аъзоларнинг ичкарисига кириб боровчи-
роқдир. Ундан оғир қуланж келиб чиқиши
ҳам эҳтимол.

Унинг тадоруки. Текшириб кўрилсин, токи
овқат [ични] юмшатишгами, дам қилишгами
ёки қотиришгами мойиллиги кузатилади. Чек-
қа аъзоларда санчиқ борми? Агар [ични]
юмшатишга мойиллик бўлса, у юзага чиққун-
ча, ўз ҳолига қўйилади. Ундан кейин [бемор-
га] қайнатилган нўхат сувини бир оз шаробга
аралаштириб, яхшигина ичирилади. Сўнг *кун-
дурий* маъжуни берилади, агар ким энг совуқ
мизожли бўлса, унга асоносиё маъжуни ичи-
рилади. Сўнг тухумсиз пиширилган гўшт шўр-
васи хўплаб-хўплаб ичилади ва нўхат ивит-
маси қайнатилмай ичилади. Агар дам қилиш-
га мойил бўлса, дамлик босилгунча *каммуний*
ичилади. Агар [ични] қотиришга мойил бўл-
са, (64) сирғалтирувчилар ёрдамида чиқариб
юборилади. Агар овқатнинг тўхтаб қолиши
унинг елимшаклиги ва дағаллиги сабабли
бўлса, масалан, гуруч ва тариқники сингари,
уни мева шароби ва *хиёршанбар* каби сирғал-
тирувчини озгина долчин, турбуд каби эри-
тувчи ва очиб юборувчилар билан чиқарила-
ди. Агар ёпишқоқлиги ва намлиги сабабли
[ични] қотирса, унинг устидан зарур миқдор-
да *иёраж фиқро* ва *шаҳриёрон* истеъмол қи-
линади.

Қон олдириш устига жинсий алоқа қилишнинг зарари

Бу ишнинг тез олдини олмоқ зарур. Ҳаддан ошиқ жинсий алоқа бобида биз айтган насиҳатга амал қилиниб тайёрланилган гўшт шўрвасидан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади. Уни канакунжут ёғи солиб тайёрланилади ёки устига ундан озроқ қуйиб юборилади. Илитилган тухум саригига шароб ийдирилади ва унинг устига бир шаъира миқдоридан мушк бўлаги солинади. Қиймаланган гўшт солиб олмадан тайёрланиладиган овқат қилиниб, у то гўштининг мазаси қолмагунча қайнатилади. Сўнг уни сузилади ва пиёзни сиқиб сувидан унга қуйилади. Сўнг шароб сузилиб, унга юқорида айтилган сувдан ўндан бири қуйилади. Сўнг то суюқ атала ҳолатига киргунча устидан нўхат ва боқила унларидан сепилади. Сўнг уни роса қайнатилади, кейин унинг устига тухум сариги солинади, сўнг ундан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади. Аммо аста-секин бўлмоғи керак, бирданига эмас. Сўнг эса иссиқ сувли ҳаммом қабул қилинади ва мияга мирта ва қизил гул ёғидан мўл қилиб суртилади. Эритилиб сузилган эчки мойини ёки ўрдак мойига ийдирилган қизил ёғини икки оёққа суртиб ухланади.

Сурги устига [қилинган] жинсий алоқа тўғрисида

Унинг зарари ёмондир.

Унинг тадоруки. (65) Дастлабки олма қиёмини хурсанд қилувчи дори ёки мушк дориси билан ичилади. Сўнг агар ҳушдан кетиш со-

дир бўлмаган бўлса, андай вақт кундур сақичи чайналади. Сўнг *зирбожиядан* озгина ичилади. Сўнг зикр этилган шўрвадан ҳўплаб-ҳўплаб ичилади, сўнг унинг устига бир бўлак беҳи тановул қилиниб, унинг сувигина сўрилгач, қолдиги ташлаб юборилади. Сўнг ухланади.

Агар дам бўлиш кузатилса, бир оз райҳоний шаробдан ичиш керак. Агар ҳушдан кетиш содир бўлса, гўшт сувини шароб билан ҳўплатиш, бўғинларининг ҳаммасини ёққа ботириш, райҳоний шаробида ивтилган *каък* едириш ва юзига совуқ сув ва гул суви селиш лозим.

Буйрак заифлиги билан [қилинган] жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ёнғоқ, бодом, фундуқ, чилғўза, ер бодом донаси, *ҳабб ал-қилқил* ва сақич дарахтининг меваси каби мағизларни хурмо билан истеъмол қилиш. Агар заифлик иссиқ мизожнинг ёмонлигидан бўлса, бодом, кўкнор уруғи ва олдинги айтганимиз қабалида шакар истеъмол қилиш лозим. Буйракда тош бўлганда, *даръуний жуворишни* ва *митридат* истеъмол қилинади.

Бош оғриғи устига [қилинган] жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бошга испағул шираси билан *лахлаха* қўйиш ва унга [бошга] мирта ёғи ишқаш керак, энг маъқули шу. Яна жинсий алоқа олдидан билак, сон ва иликлар боғланади; шунингдек, зигир шираси ичилади.

Кўз оғриғи устига [қилинган] жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Бош оғриқ устига [қилинган] жинсий алоқанинг тадорукига ўхшайди. Шунингдек, ҳўл кашнич сувини тухум оқига аралаштириб кўзга томизиш, (66) икки елка орасига ўтли *миҳжама* қўйиш ва чалқанча ётиб ухлаш.

Бўгин оғриқларига учраганларга жинсий алоқа зарарининг тадоруки

Ундайлар ҳаракатни эҳтиёткорлик ва мулойимлик билан қилишлари керак. Бундан олдин оғриган бўгинларини андак вақт испағул ичида сақлайдилар. Жойлашишда [оғриқ] бўгинларга қарама-қарши турган бўгинларни — пасткилари [оғриса] юқоридагиларни, чапкилари [оғриса] ўнгиларини қаттиқ сиқиб боғланади. Сўнг овқатни енгиллатади, қустирилади ҳамда мияни мирта ёғига мўйчечак ёғи аралаштирилиб [суртиб] кучайтирилади.

Совуқ мизож эгаларига жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

У ҳолда *сақанқур жуворишни* истеъмол қилинсин ва оғриган жойларга қуст ёғи ва қундуз қири ишқашда давом этилсин. Кучли тўшт сувини сақланган тоза шароб билан истеъмол қилинсин. Бемалол ва узоқ ҳаммом қабул қилинсин ҳамда доим мушк ва анбар ҳидлаб юрилсин.

Иссиқ мизожларга жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

Бу илгари айтганимиздек, сут ва янтоқ шакари билан, шунингдек, *хашхошия* ва *лавзия* билан қилинади.

Қуруқ мизожларга жинсий алоқа қилиш зарарининг тадоруки

Гўшт суви ва тухум сариги истеъмол қилинади. Совуқ мизожларга эса гўшт суви юқорида эслатилган кучли дориворлар билан ҳамда канакунжут ёғи истеъмол қилинади.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛА

БУШАТИШ [ИСТИФРОҒ ҚИЛИШ] УСУЛИ ҲАҚИДА

Қон олдириш зарар қилган кимса ҳақида

(67) Жинсий алоқа зарар қилган кимса қандай даволанса, уни ҳам ўшандай даволанади.

Кўп сув ичиш устига қон олдирган кимса ҳақида

Сувнинг қон билан аъзоларнинг ич-ичига тортилиб кириши сабабли унга истисқо касаллиги хавф солади. Шунинг учун тезда [сийдикни] юриштириш билан шуғулланиш керак. Агар иссиқ мизожли бўлса, юриштирувчи вазифасини пақпақ, агар совуқ мизожли бўлса, *митридат* ўтайди. Шунингдек, тоза шароб ичиш ҳам тузук юриштиради.

Хилтларни қўзғовчи бирор нарса ичиш устига қон олдирган кимса ҳақида

Унга қўзғатилган хилтларнинг овқатланиш йўли орқали қон билан изма-из томирларга оқиши хавф туғдиради. Шунинг учун олдин, агар [хилтлар] иссиқ бўлса, нордон мевалар қиёмлари ичилади: агар совуқ бўлса *хиёршанбар* маъжуни яламлаклари каби иссиққа мойил нарса ёрдамида [чиқариб] ташланади. Бироқ агар ўша аллақачон содир бўлган бўлса, сасишни ва хилтлар ҳаракатини тўхтатувчи [нарса] ичгандан сўнг, терлатишга ҳаракат қилиниши зарур. Агар иссиқ мизожлик бўлса, мева қиёмлари билан, агар совуқ мизожли бўлса, *митридат* билан [қилинади].

Агар терлатиш тўла [фойда] бермаса, томирларда оқаётган ёмон сифатни кесиш учун хилтларга қарама-қарши келадиган мувофиқ овқатлар бериш билан шуғулланиш керак.

Сургидан сўнг кўп сув ичган кимсалар ҳақида

Уларга истисқо касаллиги, асаб касалликлари ва ичак шилинишлар хавф солади.

Унинг тадоруки. Қон олиш бобида айтганимиздек қилиб [сийдик] ҳайдалсин (68). Сўнг асоносиё ёки мушк дориси ёки лакк дориси ёки *куркум* дорисидан бир ичим ичирилади. Агар шу [дорилардан] фойдаланишни истисно қиладиган иссиқ мизож бўлмаса, улар қўлланилади, йўқса [сийдикни] ҳайдаш билан чекланилади. Сўнг қовурилган испағул, қовурилган зиғир уруғи ва гул ёғи билан араб елими тановул қилиш лозим.

Сурги қилинаётган пайтда овқат тановул қилган кимса ҳақида

Унга [ичак] шилинишлари ва тиқилмалар хавф солади. Агар ич тўхтаб қолса, бунинг учун *шиёф* кўтарилади. Агар [овқат] чиқариб ташланса, қаттиқ *ҳайза* солаётган бўлади, табиатни боғлашга ҳаракат қилиш зарур. Сўнг елимловчилар — тухум сарифи, почалар, испағул ва шунга ўхшашлар тановул қилинади.

Ич суриш тўхтагандан сўнг таом еган кимса ҳақида

Қусиб ташлашга ҳаракат қилиш керак. Йўқса, агар дам ва ич қулдираши кўринса, *каммуний* тановул қилинади. Агар ич боғланса, иккинчи кун *хиёршанбар* маъжун *[истеъмол қилиш]* керак. Яна иккинчи кун *ўртача* бадантарбия қилинади. Бадантарбиядан сўнг икки ё уч қадаҳ шароб ичилади ва уйқудан нажот тиланади.

Асосийси шу. Бироқ агар [ичдан] ҳазм бўлмаган [овқат] ва шилиниш [натижалари] ўтса, юқорида айтганимиз усулда шилиниш даволанади.

Ич суришни тўхтатиш ёки сурги таъсир қилмаган кишининг тадбирига келсак, бу ҳақда китобларда ёзилган, бизнинг мақсадимиз учун эса шунинг ўзи етарлидир.

Тангрининг ёлғиз ўзигагина олқишлар ҳамда элчилар пешқадами, пайғамбарларнинг охиргиси Муҳаммадга, унинг оиласига ва барча саҳобаларига Тангрининг мақтови [бўлсин].

ИЗОҲЛАР

¹ Л. ва Қ.да: ҳамд ва наът бошқачароқ: «Олқишга сазовор тангрига олқишлар, Муҳаммад ва [унинг] мақтовлари бўлсин».

² Л.да: «ас-Сухайлий»: Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий хоразмшоҳлардан Али ибн Маъмун (997—1010) ва Маъмун ибн Маъмун (1010—1017) ларнинг вазири бўлган. У бир қатор олимларга, жумладан, Ибн Синога ҳам ҳомийлик қилган. Асарларида олим уни гоҳ Абу Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ас-Саҳлий, гоҳ эса Абу-л-Ҳасан ас-Саҳл ибн Муҳаммад ас-Саҳлий деб атайдди. Қазвинийга мувофиқ, унинг тўлиқ номи Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сухайлидир (Қазвиний, «Чаҳор мақола» ҳошияси; А. Ю. Яковлевский, Ибн Сино. Материал. 1, стр. 126; С. Нафисий. Пур-и Сино, 132-бет; Я. Маҳдавий. Феҳрист, 114-бет).

³ Л.да: «з-м-н-и»; Н.да: ноаниқ.

⁴ Ибн Синонинг ёзишича унсурларнинг ниҳоят даражада майда бўлакларидан, қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига таъсиридан пайдо бўлган кайфиятга мизож дейилади. Унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Унсурлардаги дастлабки қувват тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик. Бузилиб ва мавжуд бўлиб турган жисмлардаги мизожлар дастлабки қувватлардан вужудга келади. Умуман қарашда мизож ақлан тақсим эътибори билан иккига бўлинади. Биринчиси, мизожнинг ҳақиқий мўтадил бўлмоғи шу асосдаки, мизож эгасидаги қарама-қарши кайфиятларнинг миқдори тенг бўлади. Ана шу миқдор ораларидаги ўрта кайфият ҳақиқий мўтадил мизождир. Иккинчиси, қарама-қарши кайфиятлар орасидаги мизож мутлақо баробар бўлмай, икки томоннинг бирига, яъни совуқлик ёки иссиқликнинг бирига ёки ҳар иккисига мойилроқ бўлишидир («Юрак дорилари» рисоласи, биринчи нашри, 138-бет).

⁵ Мўтадиллик («таъдил» ёки «иътидол») Ибн Синонинг таърифига мувофиқ, мизож эгасининг гавдасида ёки маълум бир аъзосида унсурлар ўз миқдор ва кайфиятлари билан одамнинг мизожига керагича энг тўғри нисбатда тўла-тўкис бўлган ҳолатидан иборат (Ибн Сино, «Қонун», 1, 9—10 бетлар).

6 Қ.да: «амалга оширувчи».

лари ифодаланади.

7 Бу ерда «илм» деб табобатнинг назарий масалалари ифодаланади.

8 Таркиб — консистенция, яъни қуюқ-сууюқлик маъносида.

9 Сорго.

10 Ҳалим — ҳазми суст ва озиклиги мўл бўлади. У бадани қуруқ мизожли одамларни семиртириш учун шифо сифатида қўлланилган.

11 Фолуда — асал, бодом ёғи ва бошқа нарсалардан тайёрланадиган ҳолва.

12 Урта аср Шарқ табобатида, шу жумладан, Ибн Сино асарларида физиология билан патологиянинг негизи тўртта бадан суюқлиги — хилтлар ҳақидаги таълимотга асосланган эди. Юнонлар, хусусан, Гиппократдан қабул қилинган бу таълимотга мувофиқ, одамнинг баданида тўрт хил хилт, чунончи: қон, балғам, сафро ва савдо бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам мияда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади. Бу хилтлар маълум миқдорда аралашганида ва уларнинг ўзлари мўътадил [нормал] бўлганларида киши соғ бўлади. («Қонун», I. Кириш, 1-бет). Гиппократ ва Ибн Сино фикрича, организмнинг асосини мазкур тўрт хил хилт ташкил қилади дейилиши материализмнинг бир кўринишидир («Краткий очерк», 20—21-бет).

13 Қ.да: «тарқалиб кетишига».

14 Қ.да: йўқ.

15 Қ.да: «оғирини назарда тутаман».

16 Н.да: «кўз оғриқлар».

17 Тамаддуд — мушак ва асабларнинг тортилиши касаллиги. Ибн Сино таърифича, «у қурол аъзоларга тегишли касаллик бўлиб, ҳаракат қилдирувчи қувватнинг йиғиладиган аъзоларни йиғилишига мойиллик қилади». Тамаддуд [Тортишиш] ташаннуж (тиришиш, спазмик сиқилишнинг зидди («Қонун». III, I-жилд, 190—194-бетлар).

18 Шу тўпламга кирган «Йўловчилар тадбири» («Тадбир ал-мусофирий») назарда тутилади.

19 Веналар назарда тутилаяпти.

20 Тўлиқлик [имтило] деб фақат қориннигина эмас, умуман барча аъзоларнинг шу жумладан, томирларнинг тўлиб турган ҳолатига айтилади.

21 Н.да: йўқ.

22 Қ.да: «озайтирилсин».

23 Нишуқий — олхўрининг «ниқуш» навидан ҳис-
римийга ўхшатиб тайёрланилган дори. Нишуқ — Та-
баристон олхўриси («Сайдана», №17).

24 Қишқия — кишк (28-изоҳга қаранг)дан пиши-
рилган доривор таом.

25 Ёки «қуёнқулоқ».

26 Тиқилмалар (судуд) — гоҳо тери тешиқларида
пайдо бўлади, гоҳо эса томирларнинг толаларида, тар-
моқларида, оғизларида ва йўлларида содир бўлади
(«Қонун», IV, 30-бет). Умуман организмнинг тўлиб
кетишидан ёки модда алмашинувининг бирор-бир ички
ёки ташқи сабаб билан бузилишидан келиб чиқувчи
танглик ҳолат. Унинг оқибатидан бошқа касалликлар
келиб чиқиши мумкин («Қонун», IV, 30-бет).

27 Н.да йўқ; Манн — баъзи ўсимликлар устида
пайдо бўладиган шира. Бу шира шу ўсимликларнинг
ўзидан чиқади («Қонун», II, №438).

28 Кишк — оқланган бугдой ёки арпа.

29 Бузоқнинг гўшт ёки калла-почаларидан нордон
нарсалар қўшиб тайёрланадиган («холодец» каби) ов-
қат.

30 Бу сўз ҳаммомга тушишни ҳам англатади.

31 Анбар, бонёғи, ҳинд уди ва бошқа хушбўй мод-
далардан тайёрланадиган мураккаб дори («Қонун», II,
№ 809).

32 Ҳашшошия — кўкноридан тайёрланиладиган бир
хил дори («Қонун», V, 126—127-бетлар).

33 Юрак касалликларида ишлатиладиган мураккаб
дориларнинг айримлари шундай дейилади.

34 Маҳлаха — хушбўй мураккаб дори: ҳидланиб
ва кўкракка ёки бошга суриб истеъмол қилинади. («Қо-
нун», V, 209-бет).

35 Хафақон — юрак ўйноғи касали. Хафақон, Ибн
Сино таъбирича, «юрак кучсизлигининг ва бузуқ ми-
зожлигининг ҳамма турларига эргашиб келади ҳамда
юракдаги бирор махсус ҳолга хос далил бўлмайди»
(«Қонун», III, 1-жилд, 469-бет).

36 Назлалар — катарал яллиғланишдан пайдо бў-
ладиган шиллиқ аралаш сероэксудат.

37 Тўрт тарёқ — махсус тарёқ; тўрт дорилик ўсим-
лик — рум гентианаси илдизи, дафна меваси, узун
аристолохия ва мурраларнинг ҳар биридан баробар
миқдорда олиниб янчилади ва кўпиги олинган асалдан
зарур миқдорда қўшилиб қорилади. У иссиқ сув билан
ичилади («Қонун», V, 27-бет).

38 Рабу — ҳарсиллаш касаллиги. Астма, ўпка касаллиги.

39 Куркум дорисининг таркибида заъфарон (куркум деганда аслида заъфарон назарда тугилади), сумбул, мурр. Цейлон долчини, қуст, қорачайир гули ва оддий долчин бўлади («Қонун», V, 48-бет). Бу дори, кўпинча, жигар, талоқ, меъдаларнинг заифликларида қўлланилган. Шунингдек, у истисқонинг бошланишига барҳам берувчи сифатида ҳамда рангии яхшилашда ҳам ишлатилгани маълум.

40 Лакк дориси — жигар ва талоқ оғриқларида, тикилма касаллигида шунингдек сийдик ҳайдашда қўлланиладиган бир хил мураккаб дори. Буйрак, қовуқ ва бачадон касалликларига ҳам манфаатли хусусияти бор. Унинг таркибига аччиқ бодом, петрушка илдизи, зира, заъфарон, мастакий ва бошқалар кирди («Қонун», V, 27, 168, 267-бетлар).

41 Хандиқун меъданинг совуқлиги, ҳазмнинг ҳомлик ҳолати, қовуқ сабабли жигарнинг заифлиги тўрт кунлик иситмалар, шунингдек, балғам мизожли кексаларни даволашда ишлатилган. Таркибига эски шароб, тоза асал ҳамда занжабил, боқила, қалампирмунчоқ, долчин, шунингдек, заъфарон, қорамурч ва мушк кирган («Қонун», V, 111—112-бетлар).

42 Зотилкабд — жигар яллиғланиши.

43 Зотирриа — ўпка яллиғланиши.

44 Шаҳриёрон — ёки шаҳриёрлар, подшоҳлар дориси номи билан машҳур, бу жувориши жигар ва меъда совуқлигига, истисқога ва савдо хилтига қарши фойда қилади («Қонун», V, 81-бет, 1, 449-бет).

45 Маъжунлардан зира жуворишни ички аъзоларда совуқдан пайдо бўладиган оғриқларга фойда қилади, меъдани кучайтиради, овқатни ҳазм қилдиради, «ит иштаҳаси» ва нордон кекирикни йўқотади («Қонун», V, 76-бет).

46 Шайхухий деб аталувчи ингичка оғриқ ёки кексалар ингичка ориғини келтириб чиқарувчи сабаб мизожда иситмасиз қуруқликнинг ғалаба қилишидир. Баъзан бунда иссиқлик ва қуруқлик мўътадил бўлади, баъзан эса бу ингичка оғриқ совуқлик билан барабар келади («Қонун», IV, 130-бет). Урта аср медицинасининг эътирофига биноан ҳаёт ҳўлликдан пайдо бўлади. Туғма иссиқлик ва бошқа омиллар уни сарфлаб мавжудликни таъминлайди. Ҳўлликнинг сарфланиб бориши билан баданда қуруқлик орта боради, қуруқликнинг

ортиши эса қарилиқни яқинлаштиради. Ибн Сино юқорида қуруқлик тўғрисида гап юритганда ана шу қарилиқ белгисини назарда тутган.

47 Илон касаллиги Ибн Синонинг кўрсатишича, кеч тузаладиган юз териси касаллиги бўлиб, унга йўлиққан кишининг териси шилиниб тушади. Баъзан тушган тери илонникидек дўнг (ўнқир-чўнқир) бўлади.

48 Тулки касаллиги ҳам илон касаллигига ўхшаш касаллик. Унда тери тушиши баробарида мўй ҳам тушиб кетади.

49 Окила — бу термин остида Ибн Синода ҳозирги замон медицинасида алоҳида-алоҳида икки касаллик: елиқиш [нома] ва гангрена тушунилади. Окила — турли сабаблар туфайли, тўқима ва аъзоларда нормал озиқланишнинг бузилиши натижасида унинг бузилиб чириши. Окила — турли инфекциян касалликлар натижасида кўпинча, болаларда лунж ва милкнинг чириши («Қонун», I, 434-бет).

50 Саратон — рак касаллиги.

51 Васвос касаллиги — васваса тутиши ёки меланхолик ҳолат.

52 Фалофилий — мураккаб дори. Унинг таркибига қорамурч, оқмурч, бальзам дарахти, петрушка уруғи, анбар, асал ва бошқалар кирган («Қонун», V, 314-бет).

53 Қаммуний — бош совуқлиги меъда бўшлиғи, «ит иштаҳаси» ва ҳоказо касалликлари даволашда қўлланиладиган мураккаб дори. Таркибига Кермон зираси, сирка, сузоб барги, мурч, анбар, арман бураси ва асал киради («Қонун», V, 165—169-бетлар).

54 Тамрий — таркибига арман бураси, Кермон зираси, анбар, оқмурч, асал ва бошқалар киради. У ичак оғриғида, етилмаган балғамларни етилтириш, шунингдек, сийдик тўхтаб қолганда юргизиш мақсадларида қўлланган («Қонун», IV, 66-бет).

55 Яъни юқоридаги ёқмайдиган овқатларга ўз мизожига қарши курашаётганини сезса, ҳеч қандай дори истеъмол қилмасдан, ёқмаган нарсаларининг тадорукини ўз табиатига қўйиб берсин.

56 Бузурий ёки уруғлар сиканжубинининг таркиби, Ибн Синонинг ўзи яратган усулга мувофиқ тайёрланилса қуйидагичадир: «Яхши эски узум сиркасида ўн ритл олиб, унга тиниқ чучук сувдан йигирма ритл қўйилади. Сирканинг нордонлиги ва яхши-ёмонлигига қараб, ундан озроқ ё кўпроқ қўйилади. Кейин арпабодиён илдинининг пўстлоғи ва петрушка илдири пўстлоқлари-

нинг ҳар бирдан уч уқядан, арпабоднён уруғи, рум арпабоднён ва петрушка уруғларининг ҳар бирдан бир уқядан олиб, сўнг бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади. Шундан сўнг, суюқлигининг олтидан бири буғлиниб кетгунча паст оловда қайнатилади, сўнгра оловдан тушириб совутилади ва сузилиб истеъмол қилинади («Қонун», V, 107-бет).

57 Девпечак сиканжубининг таркиби эса бундай: асал ёки шакар ва сиркани олиб, юқорида айтилганидек, қайнатилади, кейин девпечакдан керагича олинади; яна чилпо ва қора харбақдан ҳам олиб ҳаммаси янчилди ва латтага ўралиб қозонга осиладида, уруғлар сиканжубинини пиширган усулда пиширилади («Қонун», V, 108-бет).

58 Бу ерда тўрт туғма қувват деганда, табиий қувватнинг хизмат қилувчи деб аталувчи тўрт жузъий қисмдан иборат туркум назарда тутиляпти. Булар: а) тортувчи қувват; б) ушлаб турувчи қувват; в) ҳазм қилувчи қувват; г) ҳайдовчи қувват («Қонун», I, 125 ва 441-бетлар).

59 Кузоз умуман, тортишиш касаллиги бўлиб, ўмров суюгининг мушакларидан бошланиб, уларни олд ёки орқага ва ё иккала томонга бирдан тортадиган касалликни билдиради («Қонун», V, 190—194-бетлар).

60 Ижжосий — олхўридан қилинган мураббо. У қўлданги усул билан пиширилади: ҳўл олхўрининг данаги олиб ташланади ва дастлаб асал ҳамда сув билан, сўнг эса асалнинг ўзи билан пиширилади. Пишгач сунбул, қалампирмунчоқ, долчин, занжабил, катта ва кичик қоқила каби дорилардан солинади ва истеъмол қилинади («Қонун», V, 123-бет).

61 Мишмиший — ўрикдан юқоридагига ўхшаш усулда тайёрланидиган бир хил дорили мураббо.

62 Қуланж ёки қулунж касаллиги — колит.

63 Фўтанажий ёки фўданажий — мураккаб дори; таркиби бундай: ялпиз, ёввойи петрушка, анбар, петрушка уруғи, мурч, асал ва бошқалар киради («Қонун», V, 57-бет).

64 Мосориқо — ичаклардан сўрилган озиқ моддаларни жигарга элтувчи майда томирчалар («Қонун» I, 436-бет).

65 Мажия — рўяннинг бошқа номи.

66 Мароққ.

67 Исоносиё ёки асоносиё — мураккаб дори; таркибига заъфарон, афюн, қундуз қири, бангидевона уру-

ғи, кўкнор, бўрининг жигари, шароб, асал ва бошқалар киради. У жигар, талоқ ва меъда оғриқларини бартараф қилувчи сифатида ишлатилади («Қонун», V, 47-бет).

68 Туффоҳий — олмадан пишириладиган дорили таом.

69 Сафаржалий — беҳидан тайёрланадиган дорили таом.

70 Алембик деган асбоб суюқликларни қайнатиб ҳайдаш учун ишлатилган.

71 Иликка Ибн Сино даволовчи, содда дори сифатида катта аҳмият берган. «Иликларнинг энг ёқимлиси, — дейди у, — бузоқ ва буғу, кейин ҳўкиз, сўнгра эчки ва ундан кейин қўй илигидир».

72 Қаък — махсус тайёрланадиган қоқ нон.

73 Заржуний — карафс, сабзи, укроп, арпабодиён ва бошқа ўсимликларнинг уруғи, заъфарон, долчин, занжабил, ўд, асал каби нарсалар қўшиб тайёрланадиган мураккаб ва иссиқлик маъжун.

74 Идиш деганда анатомик идиш назарда тугилади.

75 Истумаҳиқун — ошқозон касалликларига қарши ишлатиладиган мураккаб дори (унинг таркиби ҳақида қаранг: «Қонун», V, 143-бет).

76 Ҳижоб — кўкрак ва қорин ўртасидаги парда (грудобрюшная преграда).

77 Суммоқий — татим (суммоқ) гўшт, пиёз ва ҳўл дориворлардан тайёрланган даволи таом.

78 Ҳулом — ёш мол гўшtidан дориворлар қўшиб тайёрланадиган таом.

79 Қаръия — қовоқдан қилинадиган таом.

80 Салқия — лавлагидан қилинадиган овқат.

БАДАННИ ИДОРА ЭТИШ, ШАРОБНИНГ ЗАРАРЛАРИ

Бу — Шайх-ар-раис Абу Али ибн Синонинг баданни идора этиш ҳақидаги китоби, унинг азиз мозори ёруғ бўлсин!

Билгинки, бу — баданни идора этиш, шаробнинг зарари, кўп ичувчини алдаши ва ундан туғиладиган барча касалликларда юз берадиган ҳолатлар ҳақидадир.

Дунёнинг барча шодликлари беш нарса: кўриш, эшитиш, тотиш, ҳидлаш ва жинсий алоқа орқали бўлади. Бу бешовига беш нарса: кўз, қулоқ, оғиз, бурун ва жинсий аъзо билан эришилади. Бу нарсалар руҳ билан барпо бўлади ва буни ҳинд тилида «ўж» деб аталади. У [руҳ] юрак ўртасидаги етти томчи қондан иборат ва ҳар бир томчи [қон] ўн икки шаръирага баробар. «Ўж» қуйидаги хосиятларга эга: сокин [кам ҳаракат], совуқ, юмшоқ, дағал, латиф, ёғли, енгил ва ёпишқоқ. Унинг табиати сокин ва баъзан ўз ўрнидан мойил ҳам бўлади: жойидан жилса, киши ҳушидан кетади ва мияга чиқса, руҳ сўнади. Шаробнинг хосиятлари руҳ хосиятига қарама-қарши: у ҳаракатчан, иссиқ, юмшоқ, суюқ, оғир, буриштирувчи, қуруқ ва ёпишқоқ эмас. Маст кишидан ақл, ҳаё ва сабр кетади. Модомики, инсон шулардан ажралар экан, одам-

гарчиликдан чиқади. Шароб заҳарларнинг бири. Агар узоқ оч юрган киши овқат ва ичимликлардан ҳаддан ташқари истеъмол қилса, уларнинг ҳаммаси ҳам заҳар бўлади. Агар инсон истеъмол қилаверса, барча заҳарлар ҳам овқат бўлади.

Эшитмаганмисанки, аввалги ўтган подшоҳлар чўри қиз туғилса, чақалоққа ичига заҳар солинган қаймоқдан озгинадан бериб борганлар ва чақалоқ уни овқат ўрнида ер эди. Қиз катта бўлганида [мазкур подшоҳ] устига маҳв қилмоқчи бўлиб, бошқа бир подшоҳ юриш қилиб келса, унга ўша қизни ҳадя қилар эдилар. У агар қизга яқинлик қилса, унга заҳар таъсир қилар эди.

ТОМИР УРИШИ ҲАҚИДА РИСОЛА

Шайх-ар-раиснинг «Томир уриши» ҳақидаги рисоласи.

Яратувчига шарафлар ва мақтовлар бўлсин. Мумтоз пайғамбар Муҳаммадга, унинг оила аъзоларига ва дўстларига саломлар. Уларнинг ҳаммаларига аввал тангрининг дуоси бўлсин.

Сўнг [айтаман]: ҳукмрон одил подшоҳ Саййид Мансур Музаффар Адуд-уд-дин Ало-уд-давла [давлатнинг улуғи] ва қоҳир-ул-умма [халқнинг ғолиби] ват тож-ул-милли [миллатнинг тожи] Абу Жаъфар Ҳисом амир ал-муъминин [мусулмонларнинг амири]дан, — унинг хонадонига тангри карам қилсин ва унинг қабрини салқин сақласин, — «Томир уриши» ҳақида бир китоб ёзгинки, унда томир уришининг барча асослари шарҳлари билан бирга бўлсин деган (3) буйруқ менга келди. Келган буйруқни қабул қилдим. Тоқатим кўтарганича ва ўз билимимга яраша бу китобни буйруққа кўра форс тилида ёздим. Муваффақиятга эришиш учун улуғ танрига суяндим ва ундан кўмак тиладим. Шундай эгамнинг давлатида кўмак ва муваффақият топан деган умидман.

БИРИНЧИ ФАСЛ

УНИНГ [ЯЪНИ ТОМИР УРИШИННИНГ] БАРЧА АСОСЛАРИ ҲАҚИДА

Биринчидан, билиш керакки, бизнинг иззатли ва улуғ яратувчимиз [буларни] ўз ҳикмати деб билади ва билишни истаган [бандаларини] улар ҳақида озгина хабардор қилиб қўйган. Осмоннинг остидаги мана шу қуйи оламда асосий тўрт жавҳарни яратди. Бири — олов, яна бири — ҳаво, (4) яна бири — сув, яна бири — тупроқ. Булардан озми-кўпми олиб аралаштиришдан бошқа нарсаларни яратди. Масалан: булут ва ёмғир, яна тош ва эрийдиган гавҳар. Яна ўсувчи жавҳар, ҳис билан сезувчи жавҳар ва одам жавҳари. Буларнинг ҳар бирида асосий тўрт жавҳарнинг миқдори ҳар хил, уларнинг қоришиши ҳам бошқа-бошқа.

Оловни иссиқ қилиб яратди ва қуруқликка эга қилди.

Ҳавони ҳўл қилиб яратди ва иссиқликка эга қилди.

Сувни совуқ қилиб яратди ва ҳўлликка эга қилди.

Тупроқ ва ерни қуруқ қилиб яратди ва совуқликка эга қилди.

Бу тўрт асосий жавҳарнинг энг мўътадил қоришиши одамдир. Одамни уч нарсанинг тўпланишидан яратди; (5) бири — тан, буни арабчада «бадан» ва «жасад» дейдилар; иккинчиси — жон, буни «руҳ» дейдилар; учинчиси — равон, буни «нафс» дейдилар.

Жасад ғализ¹ ва руҳ латифдир. Нафс эса бу жавҳарлардан бошқа бир нарса бўлиб

унинг латифлиги ҳам руҳнинг латифлигидан бошқа, руҳ латифлигининг маъноси нозиклик, жавҳарининг майинлиги ва жисмининг тиниқ ҳаводек тиниқлигидир.

Нафснинг латифлиги бошқача, у нозик бўлмайди, [балки] сўз латифлиги ва маъно латифлигига ўхшайди.

Яратувчи танани аъзолардан тузди, аъзоларни эса (6) хилтларнинг қуюқ қисмидан яратди. Руҳга келганда, уни хилтларнинг латиф ва буғ қисмидан яратди.

Хилтлар тўртта. Биринчиси тоза қон, яъни асл қон. Иккинчиси балғам, яъни ярим қон ва етилмаган қон. Учинчиси сафро бўлиб, бу қоннинг кўпигидир. Тўртинчиси савдо бўлиб, бу қоннинг қуйқаси ва чўкмасидир. Бу тўрт хилтни у олдинги тўртта [асосий] жавҳардан ҳар хил миқдор ва қоришмаларда яратди.

Яна бу тўртта [хилт] дан хилма-хил миқдор ва қоришмаларда ҳар хил аъзоларни яратди. Уларнинг бирида қон кўпроқ, масалан; гўшда. Яна бирида савдо кўпроқ, бунинг мисоли суяк. Яна бирида балғам кўпроқ, бунинг мисоли мия. Бошқа бирида сафро кўпроқ, бунинг мисоли ўпка.

(7) Жонни ҳам шу хилтларнинг латиф қисмидан яратган. Ҳар бир жон [таркиби]нинг [ўзига хос] миқдори ва қоришмаси бор. Жоннинг асосий туғилш ва парвариш топиш [жойи] юракда. Унинг турар жойи юрак ва артериялар бўлиб у юракдан артериялар воеитасида бошқа аъзоларга боради. У аввал мия, жигар ва маний аъзолари каби бошқарувчи аъзоларга боради; кейин у жойлардан бошқа аъзоларга боради. Ҳар бир жойда руҳнинг табиати бошқача хил бўлади. Руҳ юракда

Бўлганида ниҳоятда иссиқ бўлади ва унда оловлик табиати билан сафроннинг латифлиги голиб бўлади. Мия тирик бўлиши ва ўз ишларини бажариши учун [руҳнинг] унга ўтган қисми совуқроқ ва ҳўлроқ бўлиб қолади, шунингдек унинг таркибида сувнинг латифлиги (8) ва балғамнинг буғи ортади. Жигарнинг тирик бўлиши ва ўз ишларини бажариши учун руҳнинг жигарга ўтган қисми майинроқ, иссиқроқ ва ҳисда ҳўлроқ бўлади. Унинг таркибида ҳавонинг латифлиги ва қоннинг буғи ортади.

Қисқа қилиб айтганда асосий руҳлар тўртта. Биринчиси — ҳаётий руҳ бўлиб, у юракда бўлади ва ҳамма руҳларнинг асосидир. Иккинчиси — табибларнинг тили билан айтганда, нафсоний руҳ бўлиб, мияда бўлади. Учинчиси — табибларнинг тили билан айтганда, табиий руҳ бўлиб, жигарда бўлади. Тўртинчиси — туғдирувчи руҳ, яъни туғдириш руҳи бўлиб, у моякда бўлади. Бу тўртта руҳ ниҳоятда пок [тиниқ] бўлган нафс билан ниҳоятда ғализ бўлган тана ўртасида воситачидирлар. (9) Нафс қувватлари, масалан, ҳис қуввати, ҳаракат қуввати ва бошқа қувватлар руҳ воситачилигида ҳамма аъзоларга боради.

Томир уриши ҳақидаги илми [арабчада] набз дейилади ва у руҳ аҳволи ҳақидаги илмдир.

Сув [сийдик] илмини [арабчада] тафсира дейилади ва у хилтларнинг аҳволини ўрганади. Томир уриши кўпроқ юрак аҳволига далил бўлади, чунки юрак руҳнинг туғилиш ўрнидир. Сув [сийдик] кўпроқ жигарнинг аҳволдан далолат беради, чунки жигар хилтларнинг туғилиш ўрнидир.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Агар ҳайвон танасидан бирор нарса чиқмаса, эриб тарқамаса (10) ҳамда кўринадиган ва кўринмайдиган [йўллар орқали] тозаланмаса, бундай ҳайвон учун овқат лозим бўлмайди, чунки овқат ҳайвондан сизилиб [чиқиб] турадиган нарсанинг бадали [ўрнига ўтувчиси]дир. Иссиқликнинг камлиги ё [ҳайвонга] хос бўлган ҳаракатнинг камлиги, ёки терисининг қаттиқлиги сабабли [ҳайвон танасидан модданинг] чиқиши кам бўлса, у илон сингари қишда ғизоланмайди. Бирор ҳайвон танасида овқатланганида кейин балғам кўп йиғилиб қолганда табиий қуввати туфайли у зарар қилмайди. У [ҳайвон] қишда кавак ичида, ташқаридан овқатланмасдан кам ҳаракат қилган ҳолда яшайди, чунки танасининг ичида овқати бор—у балғам етилгач, қонга айланади.

Бирон киши: ҳайвоннинг овқати ҳар куни кўпая бориши билан унинг танасидаги балғам миқдори ҳам оша борадими, деб сўраши мумкин. Жавоби шуки, ташқаридан ҳайвонга етадиган [бериладиган] овқатнинг ҳаммаси ҳам фойдали бўлавермайди ва ҳақиқий овқатга айланмайди; кўпроқ у чўқиндига айланади ва чиқинди бўлади. Шу жиҳатдан танага озгина қисми ўтади, [холос]. Балғамдан вужудга келадиган овқат ҳақида шуни айтиш керакки, балғамнинг ҳаммаси овқатга айланади.

Шундай қилиб, бу миқдор [ҳисоб], у миқдор [ҳисоб]га тўғри келмайди, демак, ҳайвон танасидан эриб тарқалган [модданинг] ўрни-

ни босиш ёки тана тигизлигини [сақлаш] учун керак миқдорда ғизо лозим бўлади.

Руҳ латиф ва ҳаракатчан бўлганлиги учун, биринчидан, шимилиши ва тарқалиши тезроқ ва кўпроқ бўлади; унга ғизо узлуксиз ва тезроқ керак бўлади. (12) Унинг сабрсизлиги ҳам кўпроқ бўлади.

Ташқаридан овқат етишган вақтда, чўкинди ва чиқиндини ажратишга ва чиқариб ташлашга эҳтиёж туғилади. Латиф руҳнинг чиқиндиси иссиқ, буғли ва тутунли бўлади, уни пешма-пеш руҳдан узоқлаштириш керак, чунки руҳ нозик бўлади ва ўзининг ифлос ва ёмон чиқиндиси билан аралашиб туришни кўтара олмайди. Шундай экан, уни тезлик билан ажратиб юбориш керак.

Руҳда яна бошқа бир сабаб ҳам бор: у юрак ва артериялар ичида қайнаб ва ярқираб [алангаланиб] туради. Агар совуқ ҳаво унга келиб етмаса, [табиати] мўътадилликдан чиқади ва эриб [тарқалиб] кетади. Демак, совуқ ҳаво уни мўътадил [ҳолга] келтириб, қотириб [тутиб] туради.

(13) Сув тана ғизосини тана ичига ҳайдаб, чиқиндиларни танадан ювиб ташқарига чиқаргани сингари ҳаво ҳам жон ғизосини ташқаридан ва ичкаридан жонга етказди ва чиқиндиларни жондан ташқарига ҳайдайди.

Темирчи дамнинг очилиши ва ёйилиши билан ҳавони дамнинг ичига тортиши, дамнинг ёйилиши ва сиқилиши билан уни ташқарига чиқариши каби юрак ва артериялар «инбисот» деб аталадиган ёйилиш ҳаракати билан ҳавони ичкарига тортади ва совуқ ҳавони ташқаридан ҳамда руҳ озиғи [бўлган] буғни ичкаридан [олиб] руҳга етказди; ва «инқи-

боз» деб аталадиган сиқилиш ҳаракати билан руҳнинг соғлиғини сақлаб туриш учун тутунли буғдан иборат чиқиндини руҳдан кетказди; бу икки ҳаракатни улар ўртасида бўладиган икки ҳаракатсизлик [суқун] билан бирга қўшиб «набз» [томир уриши] дейилади. Кейинроқ буни яна ойдинлаштирилади.

Нафас олиш томир уришига² ўхшайди. Ўпка ҳавонинг хазинаси бўлиб, юракка қўшничилик қилади³. [Нафас] ҳавони ўпка ичига киритади, шунда юрак ҳам ўша ҳаводан олади ва чиқиндиларини унга қайтаради; ўпкада ҳаво исигач ва унда тутунли буғдан иборат чиқинди кўп тўплангач, у [ҳаво] ифлосланади ва ишга бошқа ярамайди; оқибатда [ўпка] у ҳавони чиқариб ташлайди ва бошқа ҳаво олади. [Бу ҳол] умрнинг охиригача такрорланади. Бир марта нафас олишга бир неча марта томир уриши тўғри келади; ҳар гал олинган ҳаво ишга ярамай қолганда, бошқатдан нафас олиш керак бўлади.

Шундай қилиб, руҳ аҳволининг ўзгариши сабабли бу ҳаракат ва ҳаракатсизлик [суқун]нинг ҳоли ҳам турлича бўлади; (15) бадан ва нафас аҳволининг ўзгариши сабаб бўлиб, руҳнинг аҳволи ҳар хил бўлади. Шу йўсинда бу ҳаракат ва бу ҳаракатсизлик [суқун] бошқа аҳволларга ҳам белги бўлади.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Юрак гўё бутун тананинг артерияси, артерия эса бирон аъзонинг юраги кабидир. Юрак ичидаги руҳ учун ўпка йўли орқали нафас олишга эҳтиёж бўлгани сингари артерия

ичидаги руҳга ҳам тери тешиклари орқали на-
фас олиш ва ҳаво тортишга эҳтиёж тушади.
Артериянинг ҳар бир бўлаги ўз табиати
билан ҳаракатга келади. Бу икки ҳаракат
бўлиб, (16) ёйилиш ва сиқилишдан иборат;
юрак ҳаракатга келганидек, у [артериялар
ҳам] мазкур мақсадни амалга ошириш учун
ҳаракатга келади.

[Масалани] яхши билмаган қадимги та-
библар томир уришининг ҳаракатини [денгиз
сувидаги] қуйилиш ва қайтиш шаклида бў-
лади деб ҳисоблаганлар; яъни юрак гоҳ қон
ва руҳни артерияларга қуйиб юборади, бу би-
лан артерия кўтарилади ва ҳаракатга келади;
гоҳ юрак [қон ва руҳни] ўзига томон тортади
ва бунинг натижасида артерия бўшайди ва
тинчланади. Шундай қилиб, [уларча] арте-
риянинг ҳаракати мазкур қуйилиб келиш ҳа-
ракати сабабли юзага келувчи бўлиб, ўз-ўзи-
дан юзага келадиган [ҳаракат] эмас.

[Ҳақиқат] уларнинг айтганларича эмас.
Артериянинг ўзи ўзича ёйилиш ва сиқилиш
ҳаракатини қилади, қон ва руҳни юракдан ва
ҳавони тери тешикларидан ўзига тортади
ҳамда чиқиндиларни ўзидан чиқариб ташлай-
ди. (17) Бунинг далили шуки, масалан, чип-
қон ёки бирон бошқа офат сабабли бир киши-
нинг аъзоларидан бири, дейлик қўли қизиб
иссиғи кўтарилса, шу чипқонга ёндош артерия
ёки ўша иссиғи кўтарилган қўлдаги бошқа
артерия юракка ва бундай ҳол юз бермаган
бошқа артерияга нисбатан тезроқ ва кўпроқ
ҳаракат қилади. Агар [артерия ўз ҳаракати-
да] юракка тобе бўлмаганда эди, ҳамма вақт
ҳам юрак ҳаракати каби [ҳаракатда] бўлар,
кам ёки кўп бўлмас эди.

Оллоҳ таоло битта тўғри артериядан⁴ ташқари [барча] артерияларни икки қават қилиб яратди. Ҳаракатсиз томирларни ҳам битта тўғрисида ташқари барчасини бир табақали қилиб яратди. (18) Артерияларнинг икки қаватли қилиб яратилганлигига сабаб уларнинг пишиқлигини эҳтиёт қилишдир. Чунки артериялар руҳнинг сақланадиган хазинаси бўлиб, бошқа нарсалардан муҳимроқ, чунки [руҳ] қон ва қонга ўхшаш нарсалардан азизроқдир. Шунингдек [руҳ] бошқа нарсалардан майинроқ ва латифроқ, [ўтар жойлардан] жуда осон ўтадиган ва яна у ҳаракатдадир; ҳаракат қилувчи нарса эса топувчанроқ бўлади.

ТҮРТИНЧИ ФАСЛ

Энди [томир уришига келсак], ҳар бир томир уриши тўрт нарсадан ташкил топади: бири — ёйилиш ҳаракати; яна бири — ёйилиш ҳаракатидан кейинги ҳаракатсизлик [ёки тўхташ]; яна бири — сиқилиш ҳаракати; яна бири сиқилиш ҳаракатидан кейинги ҳаракатсизлик [ёки тўхташ].

Файласуфлар исботлаганларки, ҳеч бир нарса (19) ўртада тўхтаб тинчиб олмай, маълум бир чегарагача ҳаракат қилиб бориб, ундан бошқа бир чегарагача ҳаракат қилиши мумкин эмас. Шунга қарамай, баъзи кишилар чуқур фикр юритмасдан бунинг аксини маъқуллаганлар.

Ёйилиш ҳаракатини, ҳаддан ташқари заиф ва ёмон аҳволдан ташқари ҳолларда, ҳамма вақт бармоқ билан сезиш мумкин. Сиқилиш ҳаракатини эса қийинчилик билан сезилади,

кўпчилик табиблар уни сезиб бўлмайди, деган фикрдалар.

Лекин тўғриси шуки, [агар тана] кам гўшт ва териси майин бўлса, [сиқилиш ҳаракатини ҳам] сезиш мумкин. (20) Сиқилиш ҳаракати майин бўлса, сезилмайди, кўпинча ёйилиш ҳаракати сезилади ва иккинчи ёйилишгача бўлган тўхталиш ҳам шундай. Шу сабабларга биноан томир уришининг аксарият далиллари ёйилиш ҳаракатидан олинади⁵.

Табибларнинг айтишича, томир уриши ҳақидаги далилларни топиш йўли ўн турдан иборат; гарчи ҳақиқатда улар тўққизта бўлса ҳам: [1] ҳаракат миқдори; [2] ҳаракатнинг тезлиги ва сустлиги; [3] ҳаракатнинг заифлиги ва кучлилиги; (21) [4] ҳаракатнинг кеч қолиши ва тез келиши; [5] томирнинг иссиқ ва совуқлиги; [6] томир уришининг майин ва қаттиқ бўлиши; [7] томир уришининг тўлиқ ва бўш бўлиши; [8] [ҳаракатнинг] бири иккинчисига мос мос бўлиши ва мос бўлмаслиги; [9] ҳаракатнинг тартибли ва тартибсиз ва ихтилоfli бўлиши; [10] томир уриши ҳаракати ва тинчлигининг вазни [ритми].

Биринчисини, миқдор тури дейдилар.

Иккинчисини, суръат ва секинлашиш тури [дейдилар].

Учинчисини, бақувватлик ва заъифлик тури [дейдилар].

Тўртинчисини, кетма-кетлик ва тафовут⁵ тури [дейдилар].

Бешинчисини, иссиқлик ва совуқлик тури [дейдилар].

Олтинчисини, майинлик ва қаттиқлик тури [дейдилар].

(22) Еттинчисини, тўлиқлик ва бўшлик тури [дейдилар].

Саккизинчисини, тенглик ва ихтилофлик тури [дейдилар].

Тўққизинчисини, тартиблик ва тартибсизлик тури [дейдилар].

Унинчисини, вазн [ритм] тури дейдилар.

Энди биз, улуғ тангри хоҳласа, шулардан ҳар бирининг изоҳини тушунтириб айтамыз.

БЕШИНЧИ ФАСЛ

Ҳаракат миқдори деб ёйилиш тўлқинининг миқдорига айтилади. Агар [томир уриши] жуда узун бўлса, унга узун набз⁷ ва арабчада тавил дейдилар. Агарда узунлиги оз бўлса, унга қисқа арабчада эса қасир дейдилар; агар иккаласининг ўртачаси бўлса, унга [арабчада] мўътадил дейдилар; агар жуда энлик бўлса, энлик набз, араб тилида ариз дейдилар. Агар энликлиги оз бўлса, тор [ёки танг] набз, (23) арабчада эса зиқ дейдилар; ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил энлик дейдилар. Агар [қон томирининг уриши] ҳам чўзиқ бўлса ва ҳам энлик бўлса, уни баланд набз дейилади, арабчада эса мушриф ва шоҳиқ дейдилар. Агар баландлиги кам бўлса, уни пасайган набз, арабчада эса мунхафиз дейдилар; ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил баландлик дейдилар. Агар энлик ва яхши баландликка эга бўлса, лекин узун бўлмаса, уни дағал набз, арабчада эса ғализ дейилади. Агар [мазкур] ҳар икки [белги]сида камчилик бўлса, уни тор набз дейилади ва ҳар иккаласининг ўртанчасини мўътадил дағал дейилади. Агар узун ва ҳам энлик ва ҳам

баландликка эга бўлса, уни улуғ набз дейи-лади. Агар ҳар уччаласида камчилик бўлса, (24) кичик набз, арабчада эса сағир дейди-лар; ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил катта дейдилар.

ЭНДИГИ БОБ ТОМИР [УРИШИ]НИНГ ТЕЗЛИГИ ВА СЕКИНЛИГИ ҲАҚИДА

Томирнинг тез уришини арабчада сариъ дейдилар ва секин уришини батиъ дейдилар. Тези шуки, бунда узун йўлни қисқа вақтда [босиб] ўтади ва секини шуки, унда қисқа йўлни узоқ муддатда [босиб] ўтади. Томир агар қисқа вақт ичида то охиригача ёйилса, уни тез ва сариъ дейдилар. Агар [томир ёйи-лишида] сустлик қилса ва кўп вақт кетса, уни суст ва батиъ дейдилар. Масалан, бир киши (25) [маълум бир масофани] чопиб тез ўтса, уни тез ва сариъ дейдилар, агар се-кин ва суст ўтса, уни секин дейдилар. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил тезлик дейдилар.

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИР УРИШИНИНГ] ҚУВВАТЛИЛИГИ ВА ЗАИФЛИГИ ҲАҚИДА

Агар [томирнинг] ёйилишидаги тегиши кучли бўлса ва бармоқни кўтариб ташлайди-ган ҳамда отиб юборадиган даражада бўлса, унга кучли [томир уриши] дейилади; агар [томирнинг] тегиши кучсиз ва суст бўлса ва тўхтаб қоладиган даражада бўлса, унга заиф [томир уриши] дейилади. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил қувватли дейилади. Ҳамма ҳолда ҳам мўътадил қувватлиси киши

табиати учун мувофиқроқ ва муносиброқ бўлади. Аммо қувват ҳамма вақт ҳам (26) ортиқроқ ва мўътадилдан кўра кўпроқ бўлса, яхшироқ бўлади.

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИР УРИШИНING] КЕЧ КЕЛИШИ ВА ТЕЗ КЕЛИШИ ҲАҚИДА

Бу томирнинг бир уришида бўлмайди, камида томирнинг икки уриши бўлиши керак. Ҳар гал томирнинг иккинчи уриши олдинги уришидан кейин тез келса, уни дам-бадам томир уриши дейдилар, арабчада эса мутавотир. Агар кеч келса, уни бир-биридан ажралган набз, арабчада мутафовит дейилади. Бошқа номлар ҳам бор, лекин бу [ном] машҳурроғидир. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил дейилади.

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИРНИING] ИССИҚЛИГИ ВА СОВУҚЛИГИ ҲАҚИДА

Агар томир табиийга нисбатан қўлга иссиқроқ туюлса, уни (27) иссиқ томир уриши дейилади. Агар совуқроқ туюлса, уни совуқ томир уриши дейилади. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил дейилади.

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИРНИING] ЮМШОҚ ВА ҚАТТИҚЛИГИ ҲАҚИДА

Агар томир терисини қўлга олиб кўрилганда у юмшоқ ва нозик туюлса, уни юмшоқ томир уриши дейилади. Агар тортиб қўйилган ичакдек қаттиқ туюлса, унга қаттиқ томир уриши дейдилар; арабчада эса сўлб де-

йилади. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил дейилади.

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИРНИНГ] ТЎЛИҚЛИГИ ВА БЎШЛИГИ ҲАҚИДА

Агар қўл томирни ушлаб кўрганда, у бирор нарса билан тўлиб қолгандек туюлса, унга тўлиқ томир уриши дейилади. Агар у бўш меш каби туюлса (28) ва бирор нарса билан тўлиб қолгандек сезилмаса, уни бўш томир уриши дейилади. Ҳар иккаласининг ўртачасини мўътадил дейилади.

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

ЭНДИГИ БОБ [ТОМИР УРУШИННИНГ] БИРИ ИККИНЧИСИГА МОНАНД БЎЛИШИ ВА БЎЛМАСЛИГИ ҲАҚИДА

Агар кейинги томир уриши олдинги томир уришига ҳамма жиҳатдан монанд бўлса, уни баробар томир уриши деб аталади; арабчада уни муставий дейилади. Агар монанд бўлмаса, мухталиф [яъни баробар бўлмаган] томир уриши деб аталади. Агар бир жиҳатдан улар баробар бўлиб, бошқа бир жиҳатдан баробар бўлмасалар, масалан, катталиқда бири иккинчиси сингари бўлса-ю, тезликда бундай бўлмаса, бунда катталиқда баробар, тезликда мухталиф [томир уриши] дейилади.

(29) ЭНДИГИ БОБ [ТОМИР УРИШИННИНГ] ТАРТИБЛИ ВА ТАРТИБСИЗ БЎЛИШИ ҲАҚИДА

Бу боб ихтилофли [яъни тартибсиз томир уриши] бобидан кейин туради. Чунки бу тар-

тиб ихтилофнинг тартиби бўлиб, ихтилоф икки хил бўлади. Биринчи хил ихтилоф бўлади ва бу ихтилоф ўша бир хил тартибда такрорланади. Иккинчи хил ихтилоф эса ҳар хил тартибда такрорланади⁸.

(30) Масалан, агар бир томир уриши бир дирҳам бўлса, иккинчиси беш донақ ва учинчиси (31) тўрт донақ бўлса, у ихтилофли бўлади. Кейин яна томир уриши бир дирҳамликдан бошланса, у икки хил бўлиши мумкин: ё аввалгидек олдин беш донақликдан бўлиб, кейин тўрт донақлик келади; ёки бўлмаса бир дирҳамликдан кейин тўрт донақлик, кейин эса беш донақлик келади. Агар биринчи ҳолдагидек бўлса, тартибли ҳисобланади, чунки унда аввалги ҳолдаги ихтилофлар бўлади. Агар кейинги мисолдагидек келадиган бўлса, тартибсиз ҳисобланади. Томир уришининг ихтилофли ва тартиблиги ҳақидаги ҳукм *ийқоъ* [ритм] ва шеър ҳукмига ўхшашдир, чунки уларни ҳам муттфиқ ва номуттафиқ деб аталади.

Шунингдек, томир уришининг яна бир тури борки, у ихтилофли ва (32) тартибли уришда мусиқорга [ўхшайди].

Вазн ҳақида Жолинуc [Гален] шундай дейди: Вазннинг сезгиларга етиб келадиган ва сезги сезиб оладиган нисбатлари [қуйидагича бўлади]: улардан бири бутун ва бешликнинг нисбатидирки, бу учнинг бирга нисбати каби бўлади. Масалан, *бам* овози⁹ ва соббадан¹⁰ [чиқадиган] ингичка овоз; [кейинги овоз] мутлақ бамнинг уч ҳиссасига тенг. Иккинчиси бутуннинг нисбатидаги, у мутлақ бам каbidир. Саббоба икки ҳисса бўлади ва бу иккиннинг бирга нисбатидир.

Кейингиси тўртликнинг нисбатида [бу] мутлақ бир руднинг¹¹ жимжилоқ остидагиси каби.

Кейингиси, тўртдан бирича, бу мутлақ ҳар бир руднинг ўрта бармоққа бўлган нисбати кабидир¹².

(33) Жолинуслинг бу сўзлари ортиқча ва хатодир; ортиқчалиги шундаки, табобат [ҳақида сўз борганда] мусиқага оид гапларни гапириш [кишига] озор етказиш бўлади. Бунинг устига у нарса ҳеч бир ҳақимга табобатда керак бўлмайди, шунинг учун уни билмасалар зарар қилмайди. Шунингдек, мусиқа илмини ўрганаётганлардан ташқари бирон табиб унинг нима деяётганлигини билмайди; уни ўрганиш эса кўп вақт талаб қиладиган иш.

Хатога келганда, у хато иккита; бири шундан иборатки, мусиқашунослар наздида бутуннинг ва бешликнинг нисбати ва бешликнинг [ўзининг] нисбати жинс ҳукмига кўра битта нарса бўлади.

Иккинчиси агар киши нағорачи¹³ бўлса, у таълиф ёки ийқоъ [ритм] да бешдан бир, олтидан бир, еттидан бир, саккиздан бир ва тўққиздан бир нисбатларининг ҳаммасини эшита олади. Шунингдек, ундан ҳам нозик нисбатларни, — хусусан, улар ишлатилиб юрган бўлса, (34) хоҳ улар томирга нисбатан бўлсин, хоҳ рақсга нисбатан бўлсин ва хоҳ овозга нисбатан бўлсин [барибир эшитади]. У [яъни Жолинусли] одамларнинг, — у музикани билди, табобатни яхши эгаллаган ва бошқа илмлардан ҳам бохабар дейишларини хоҳлар эди. Бироқ у катта ихтилоф билан кичик ихтилоф орасидаги фарқни кўрсатмоқчи бўлди, аммо қила олмади.

Энди вазн [яъни ритм] ди ва вазнсиз турга келсак, ҳар бир томир уришининг ҳаракат замони [яъни вақти] ва тиниш вақти бор.

Агар қисқариш [ҳаракати] сезиларли бўлса, замонлар тўртта бўлади ва агар қисқариш сезиларли (35) бўлмаса, замонлар иккита бўлади. Ҳар бир замоннинг бошқа бир замонга нисбати бўлади, бешак бу нисбат вазн бўлади. Муסיқорий нисбати бу жойда кўпроқ кўзга ташланади ва у кўпроқ ҳамда дурустроқ сезилади, ҳатто [унинг] ўзи ҳақиқатда шу ерда бўлади.

Вазн икки тур бўлади: биринчисининг вазни яхши бўлади, иккинчисининг вазни яхши бўлмайди. Бу [кейингиси] эса уч турли бўлади: биринчисини ўзгарувчан вазн ва ўтувчи вазн дейдилар, арабчада мутағаййир ул-вазн ва мужовиз ул-вазн дейилади. Бу шундан иборатки, унда вазн гўдак тишисимон [дандоний] бўлади. (36) Тиш вазни бир даража каттароқ бўлади. Гўдакнинг томир уриши ўсмир томир уришининг вазнига эга бўлганида ёки ўсмир томир уриши қари одам томир уриши каби бўлганида шундай бўлади.

Иккинчисини ажралган вазн дейдилар, арабчада мубойин ул-вазн дейилади. Масалан, гўдакнинг томир уриши қари одам томир уришига ўхшагани каби.

Учинчисини вазндан ташқари [чиқувчи томир уриши] дейдилар, масалан, бунда томир уриши биронта тишга ўхшамайди.

[ЕТТИНЧИ] ФАСЛ

Муставий [текис] ва мухталиф [нотекис] томир уриши ҳақида бир неча оғиз сўз айтиш

керак. Олдин айтиб ўтилганидек, қон томирлари уришининг ҳаракати юрак уришининг ҳаракати, кабидир. Артерия томирларининг ҳамма қисми ҳам бирор бошқа нарсанинг ҳаракати сабабли эмас, балки ўз-ўзидан ҳаракат қилади. Шундай экан, бир зарбада бир томирнинг маълум бир қисмидаги жузвий ҳаракати бошқа бир [томирнинг] жузвий ҳаракатига муҳолиф [қарши] бўлади. Чунки биринчисининг аҳволи иккинчи қисмининг аҳволига хилоф бўлади. Шундай бўлишликни тажриба аниқлади.

Ихтилоф [қарама-қаршилик] икки хил бўлади: биринчиси, томирнинг икки уриши орасидаги ихтилоф. Иккинчиси эса, бир томир уришида бир бармоқ билан бошқа бир бармоқ ўртасидаги ихтилоф: бу ихтилоф бир томир уришида бўлади.

Битта бармоқда ҳам бундан нозикроқ ихтилоф бор бўлиб, унинг биринчи ярмидаги [томир] тегиши кейинги тегишга муҳолиф бўлади.

Бинобарин, мухталифлик [хилма-хиллик] уч хил бўлади:

Биринчиси шуки, унда томир уриши умуман муҳолифли уриш бўлади.

(38) Иккинчиси бир томир уришидаги ихтилофлик бўлиб, бунда бир бармоқ иккинчи бармоққа муҳолиф бўлади.

Учинчиси бир бармоқнинг ўзида бўладиган ихтилофлик.

Томир уришларида кўп учрайдиган ихтилофлик икки тур бўлади. Биринчиси тадрижан [секин-секин] бўлади, иккинчиси эса тадрижан [секин-секин] бўлмайди.

Тадрижан бўладигани шуки, масалан, [то-

мир уришининг] биттаси катта бўлади, иккинчиси кичикроқ, учинчиси эса иккинчисидан кичикроқ бўлади ва шу тариқа кичиклашиб бориб шу чегарага етадики, кейин у [яна] бошидан бошланади; бу [тури]га муттасил дейдилар. Шунингдек, тезлик ва бошқа сабабларда ҳам шу хилда бошидан бошланса, у орасида ихтилоф рўй берса, унда мухталиф [ихтилофли], номунтазам бўлади. Шунингдек, [тез]лик бошидан бошланса ва у билан томир уриши катталашишига бошласа, лекин (39) тескарисича бошланса, буни оид [қайтувчи] деб атайдилар. Яъни у ўша энг катталикка қайтади. Шунингдек, у секин-секин катталашиб то аввалги чегарага бориб етади. Улар шу қиёсда бўлмаса, уларда тартиб бўлмайди. Бунда унинг тартиби тўрт мухталиф [ихтилофли] даврада келади. Шунингдек, яна агар икки тур томир уриши бўлса, бири кўпроқ ёки камроқ [урса], камроқ урганини *минқатиъ* [узилган] дейдилар. Шунингдек, яна агар бири бир вақтда [даврда] баробар [текис] бўлса, иккинчиси давра [вақт] да ўртада суръат билан тепадики, сен уни сезмайсан ёки кам тепади ва сен томир уришига қулоқ солсанг, тинчликни сезасан.

(40) Тадрижан [секин-секин] бўлмайдигани шундай бўладики, [бунда] бири иккинчисига ўхшамайди. Ошиб кетиш ва камайиш ҳам тадрижан бўлмайди, балки беҳисоб бўлади. Агар ҳар бир давр бир хил бўлса, у мунтазам [тартибли] бўлади, бошқа ҳолда эса ундай бўлмайди. Бир томир уришида бармоқлар ўртасидаги ихтилофга келганда унинг бири жойлашиш нуқтаи назаридан бўлади, масалан бир қисми ўнг томонга мойил, иккин-

чиси чап томонга мойил, бошқалари эса паст ва юқори томонларга мойил бўлади.

[Ихтилофнинг] яна бири катталикда бўлади, бир бармоқ учун томир [уриши] каттароқ бўлади, бошқа бир бармоқ учун томир кичикроқ туйилади. Ёки тезликда ва сустликда, ёки олдинга ва орқага ҳаракат қилишда бўлади, (41) масалан, унинг олдинга ҳаракат қилиши лозим бўлган қисми шундай қилмайди ёки орқага ҳаракат қилиши лозим бўлгани ҳам шундай қилмайди. Шунингдек, кучлилилик ва заифликда [ихтилоф бўлади], агар бунда бошқа бир даврга монанд даврга эга бўлса, мунтазам [тартибли] бўлади; йўқса тартибли бўлмайди.

Битта бармоқ бўлақларининг ихтилофлари эса уч хил бўлади. Биринчисига узилган, арабчада *минқатиъ* дейилади. Иккинчисига қайтувчи, арабчада *оид* дейилади. Учинчисига пайваста, арабчада *муттасил* дейилади.

Бир бармоқнинг ярми, масалан, тўхтаб ҳаракатсиз бўлгани ҳолда, бошқа бир ярми ҳаракат қилгани каби. Ёки суръатда мухталиф бўлади, масалан, бармоқнинг ярми (42) тезроқ бўлади ва бошқа ярми оғирроқ бўлади. Ёки ярми каттароқ ва бошқа ярми кичикроқ бўлади. Буларнинг ҳаммаси ўртада [ҳаракатдан] узилиб туради.

Аммо оид [қайтувчи]га келганда, у сезилмайдиган даражада латифлик билан ихтилофдан [аввалги] турган чегарага тез қайтади.

Бу хилдаги томир уришларидан яна бири *мутадохил* [бири иккинчисининг ичига кирган] томир уришидирки, уни сен бир томир уришининг иккилангани деб ўйлайсан ёки бири иккинчисининг ичига кириб қолган икки томир

уриши деб ўйлайсан, иккаласи ҳам бир нарса. *Муттасил* [пайваста] томир уриши *тадрижий* томир уришларига ўхшайди. Шунчалик тадрижийки, ҳис уни батафсил сеза олмайди; [томир уришининг] катталиги; тезлиги, бўшлиғи ва бошқа бобдаги [хусусиятларини билишни] хоҳласанг ҳам [ҳис уни сеза олмайди].

(43) САККИЗИНЧИ ФАСЛ

МАХСУС НОМГА ЭГА БЎЛГАН МУРАККАБ ТОМИР УРИШЛАРИНИНГ ХИЛЛАРИ ҲАҚИДА

Мураккаб томир уриши деб, шундай томир уришига айтиладики, у ҳақда унинг икки-уч хил аҳволига асосланиб ҳукм юрилади. Масалан, мурча [чумолисимон] томир уриши, унда кичиклик ва *тавогир* [кетма-кетлик] бўлади.

Мураккаб томир уришининг қисмлари жуда кўп, аммо уларнинг ҳаммасига ном берилмаган, баъзиларигагина ном берилган. Ном берилганларидан бири, масалан, *набз-и сатбар* [яъни дағал томир уриши] бўлиб, уни арабчада ғализ дейдилар. Шунингдек, нозик [ёки ингичка] томир уриши бўлиб, арабчада дақиқ дейдилар.

Сатбар деб шунга айтиладики, унинг эни ва бўйи кўпроқ бўлади.

Нозик томир уришида унинг эни кам, узунлиги эса кўп бўлади.

Шу жумладан оҳуий [оҳусимон томир уриши] бўлиб, арабчада *ғазолий* дейдилар; унинг бир қисми оғирлашади ва бирданига тезлашиб кетади.

. Яна бири мавжий [тўлқинсимон томир уриши] бўлиб у тўлқинларга ўхшаш бир қисми каттароқ ва бошқа бир қисми кичикроқ бўлади, аммо жуда эмас, бир оз кичик бўлади.

(44) Яна бир *дудий* [қуртсимон томир уриши] бўлиб, у мавждор томир уришига ўхшашдир. Бироқ у қуртга ўхшаш кичикроқ ва кетма-кет [ҳаракат қилади].

Яна бири *намлий* бўлиб, чумолисимон демакдир. У жуда кичик ва чумоли кўришида бўлади.

Яна бири аррасимон томир уриши бўлиб, уни арабчада *миншорий* дейдилар. Тўлқинсимон томир уришига ўхшаса ҳам, у қаттиқ ва тортилган бўлади. [Аррасимон томир уриши] кўпинча, масалан, диафрагма ва кўкрак каби асабли аъзоларда шиш [яллиғланиш] бўлганда бўлади. Тўлқинсимон томир уриши эса кўпинча асабда шиш [яллиғланиш] бўлмаганда, аммо ўпка, жигар ва мияда шиш борида бўлади; у яна ҳаммом қилганда ва терлаганда юз беради.

(45) Сичқон думисимон томир уриши ҳам бўлиб, бунини арабчада *занаб ал-фаър* дейдилар. Бунда томирнинг кўп уришларида ёки бир уришида ортиқликдан нуқсонга ёки нуқсондан ортиқликка ўтиш юз беради.

Жуволдизсимон томир уриши ҳам бор, бунини арабчада *мисаллий* дейдилар. Бунда нуқсондан ортиқликка секин-аста ўтилади, кейин ортиқликдан нуқсонга ўзгаради.

Кейин икки зарбали томир уриши бор, бунини арабчада *зу-л-қаръатайн* дейдилар. Бунда аввалги ҳаракат тамом бўлмасданок, иккинчиси етиб келади. Зарбанинг ўртага

тўғри келадиган томир уришини арабчада *ал-воқиъу фи-л-васат ёки зу-л-фитра* (46) дейдилар. Бундай [томир уришида] тўхташ-ни кутган вақтингда, тўхташ бўлмай ҳаракат бўлади.

Титравчан ва тиришувчан томир уришлари ҳам мавжуд. Буларнинг фарқлари орқада қолиш, олдинга кетиш ва табиатидадир.

(47) ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

ТОМИР УРИШИНING САБАБЛАРИ ҲАҚИДА

Биринчидан билгинки, томир уришининг ҳамма турларида энг яхшиси мўътадил бўлганидир; қувватга келганда у қанчалик кўп бўлса, шунчалик яхши. Томир уришининг тутиб турувчи [*мосика*] деб аталадиган асосий сабаблари учта:

Олат — бу томирдир.

Қувват — бу ҳаракатга келтирувчидир.

Ҳожат ёки *эҳтиёж* — иссиқлик.

Агар *олат* [яъни томир] юмшоқ, *қувват* кучли ва *ҳожат* кўп бўлса, томир уриши катта бўлади. Агар булардан бирортасида камчилик бўлса, томир уриши катта бўлмайди, (48) аммо томир уришининг катта бўлмаслигининг чорасини тез уриш билан кўрилади. Агар *қувват* кучли бўлмаса, томир тез ура олмайди, дам-бадам уради. Агар бундан ҳам заифроқ бўлса, томир дам-бадам ҳам ура олмайди, *тафовутли* [*тўхтаб-тўхтаб*] уради.

Гўшт кам бўлганда томир узун ва энлик кўринади. Агар гўшт кўп бўлса, [томир] кичик ва ингичка кўринади.

Уйқусизлик, ғам, бетоблик, хилтлардан

тананинг булганиши, ҳаддан ташқари жисмоний ҳаракат, табиий ёки касаллик туфайли бўладиган ҳўллик томир уришини заифлаштиради.

Қачонки қувват кучли бўлса ва томир буйруқсиз бўлса, томир икки зарбали ва ар-расимон уради.

Қачонки, қувват тинчланишини [дам олишни] хоҳласа ёки юрак бирон нарса билан машғул бўлса, (49) томирнинг тўхтаб урадиган ҳолати юз беради; заифликдан чумолисимон ва қуртсимон томир уришлари келиб чиқади.

Эркакларнинг томир уриши каттароқ ва кучлироқ бўлади, аммо жуда тез бўлмайди, чунки катталиги туфайли тезликка эҳтиёжи қолмайди.

Аёлларнинг томир уриши кичикроқ ва тезроқ бўлади. Гўдак [болаларнинг] томир уриши уларнинг танасига нисбатан катта бўлади, аммо жуда майин бўлади.

Усмирларнинг томир уриши катта ва тез бўлади.

Сочига оқ тушганларнинг томир уриши кичикроқ бўлади ва «ҳожати» камроқ бўлгани учун жуда тез бўлмайди, шунингдек, кетма-кет ҳам бўлмайди.

Қариларнинг томир уриши кичик, секин ва тафовутли [тўхтаб-тўхтаб урадиган] бўлади. Уларда (50) бўладиган бегона рутубат сабабли [томир уришлари] майин ҳам бўлади.

Иссиқ мизож — ёшлар ҳукмида¹⁴. Совуқ мизожлилар эса қариларга ўхшайди. Табиий ҳарорат қанча кўп бўлса, томир уриши шунча кучлироқ бўлади. Бегона ҳарорат қан-

чалик кўп бўлса, томир уриши шунчалик заиф бўлади.

Баҳордаги томир уриши ёшларнинг томир уриши каби бўлади. Ёзда томир уриши кичик, тез ва кетма-кет бўлади. Қишда томир уриши заиф, тафовутли ва секин бўлади. Куздагиси эса қаттиқ ва кичик бўлади.

Овқатга тўйгандан кейинги томир уриши мўътадил катта, тез ва кетма-кет бўлади. Кўп овқат [ейишдан] томир уриши хилма-хил ва тартибсиз бўлади. [Овқат] ҳазм бўлса, (51) томир уриши яхши бўлади. Агар ҳазм бўлмаса, томир уриши тезлашади. Шаробдан ҳам шундай бўлади, сув амалда шаробдан заифроқ бўлади.

Томир уриши уйқунинг бошида, табиий ҳарорат овқатни ҳазм қилиш учун ичга қочганлиги сабабли кичик ва заиф, шунингдек, секин ва тафовутли бўлади. Овқат ҳазм бўлганидан кейин ҳарорат ичкаридан чиқади ва томир уриши яхшиланади.

Шундай қилиб, агар [киши] узоқ вақт уйқуда қолса, томир уриши бошқатдан заифлашади. Агар уйқудаги кишининг қорнида овқат бўлмаса, уйқу томир уришини совуқликка тортади. Киши уйқудан уйғонганда томир уриши катталашади ва шу вақтда титровчи бўлади.

Мўътадил риёзиёт [жисмоний ҳаракат] қилиш томир уришини яхшилайти, риёзатни ортиқча қилиш томир уришини кичик, тез ва кетма-кет қилади. Янада кўпроқ риёзат қилинса, томир уришининг тезлиги камайти, кетма-кетлиги ошади. Шундай бўладики, ҳаммом ва иссиқ сув (52) аввал томир уришини яхшилайти. Тана совугач, томир ури-

шини заифлаштиради. Совуқ сувга келсак, агар унинг совуқлиги танага ўтса, томир уришини совуқликка [совуқликдаги томир уришига] буради. Агар [танага] ўтмаса, у табиий ҳароратни йиғади ва томир уришини яхшилайтиди.

Аёлларнинг ҳомиладор бўлиши [ҳавога бўлган] ҳожатни ошириб юборади, чунки у онага ҳам, фарзандга ҳам кераклидир. Шундай қилиб, томир уриши табиий ҳолдагидан каттароқ бўлади, қувватда тенг, тез, катта ва кетма-кет бўлади. Дард [тутишининг] бошида томир [уриши] катта, тез ва кетма-кет бўлади. (53) Агар дард таъсир қилса, қувватни заифлаштиради, шундан кейин томир уриши заиф, кичик, тез ва кетма-кет бўлади.

Танада бирор шиш [яллиғланиш] бўлганида у томир уришини аррасимонга айлантиради, бироқ [томирнинг] ортиқча тўлаллиги томир уришини тўлқинсимонга айлантиради. Чипқон пишганида аррасимон томир уриши тўлқинсимон ва мухталифга айланади.

Ғазаб томир уришини катта, баланд, тез ва кетма-кетлаштиради. Ғам эса томир уришини кичик, заиф, тафовутли ва секин қилади.

(54) Тўсатдан етадиган ҳар бир воқеа томир уришини тез ва титровчи қилади.

Шу [зикр қилинганлар] томир уриши илми бўйича табиблар айтиб ўтган умумий асослардир. Аммо улуғ тангрининг хоҳиши бўлса, касаллар ва касалликлардаги томир уришини батафсил айтиш керак бўлади.

Оллоҳнинг ёрдами ва гўзал кўмаги билан
[рисола] тугади.

ИЗОҲЛАР

¹ Яъни тузилиши зич, тигиз.

² Бир нусхада: «Томир уришининг елпишига, пуфлашига» қўшилган.

³ Шу ерда матн равшан эмас.

⁴ «Қонун»да Ибн Сино дейди: «Артерия дейилдиган томирларнинг биттасидан бошқа ҳаммаси икки қават юпқа пўстга эга қилиб яратилгандир» (III, I, 510-бет).

⁵ Матннинг шу ерлари ноаниқ.

⁶ Бунда ҳар бир томир уришининг ораси узоқ бўлади, яъни кетма-кетликнинг акси.

⁷ Набз — арабчада томир уриши, яъни пульс маъносида.

⁸ Матннинг бу жойлари ҳам равшан эмас.

⁹ Иўғон овоз, бас.

¹⁰ Ёки саббоба — кўрсаткич бармоқ. Музыка асбобининг тешигини шу бармоқ билан босганда чиқадиган овоз (?).

¹¹ Руд — музыка асбоби; ёки музыка асбобининг тури.

¹² Матннинг шу жойлари бузилган ва тушунарли эмас. Бу ерда томир уришининг вазнини математикага асосланган шарқ музыкаси назарияси асосида изоҳланаяпти («Қонун», 1-китоб, 248; 249 ва 461-бетлар).

¹³ Ёки «созанда» — куссарой.

¹⁴ Яъни иссиқ мизожлилар ҳар жиҳатдан [жумладан, томир уришида ҳам] ёшларга ўхшаб кетади.

ҚОН ОЛИНАДИГАН ТОМИРЛАР

Қон олинадиган томирлар, табибларнинг китобларида кўрсатишларига қараганда, икки турдир. Бир тури — веналар, яна бир тури — айрим артериялар бўлиб, буларнинг ҳаммаси қирқ учтадир. Тафсилоти шундай: I — икки қифол¹ венаси; II — икки акҳал² венаси; III — икки бослиқ³ венаси; IV — икки ибтий⁴ венаси; V — икки ҳабл аз-зироб⁵ венаси; VI — икки усайлам⁶ венаси; VII — икки шарёни заҳр ал-кафф⁷ артерияси; VIII — икки ирқ ан-насо⁸ венаси; IX — икки софин⁹ венаси; X — икки ирқ ма, баз ар-рукба¹⁰ венаси; XI — икки ирқ халаф урқуб¹¹ венаси; XII — ирқ ал-жабҳа¹² венаси; XIII — ирқ ал-арнаба¹³ венаси; XIV — ирқ ал-анфиқа¹⁴ венаси; XV — икки ирқ ас-судф¹⁵ венаси; XVI — икки ирқ алмоқ¹⁶ венаси; XVII — уруқ халф ал-узун¹⁷ веналари; XVIII — икки жуфт ирқ ал-вадожайн¹⁸ венаси; XIX — чаҳор рағ¹⁹ венаси; XX — тилости варид дифдаъ²⁰ венаси; XXI — икки ас-судф шарёни²¹ артерияси; XXII — икки ирқ ал-батн²² венаси.

I — Қифоллар билакнинг ташқи тарафидаги тирсак [ма, баз]нинг устига жойлашган икки томир бўлиб, уларнинг остларида мушаклар ётади. Қон олувчи киши ништа-

рини бу мушакларга тегиб кетишидан сақлаши керак. Қесикни кенг очиш лозим, аммо уни чуқурлаштириб юборишдан сақлаши керак²³. Бу томирларни мойил, яъни энига қийшиқроқ қилиб очиш керак. Бу хил қон олишнинг манфаати, тананинг юқори [қисм]ларида, хусусан, бўйин устидаги касалликларда билинади. Агар бирор бир сабаб орқали бу томир топилмаса, яъни қон олинадиган жойдан қон олиб бўлмаса, бунинг ўрнига билакнинг ташқарисидаги унинг бирор шохобчаси қидириб топилади.

III²⁴ — Бослиқлар билакнинг ички томонида қифолларнинг қаршисида жойлашган. Қон олувчи буни ҳам мойил, [яъни энига қийшиқроқ] қилиб очиши керак ва очиш вақтида ништарини артерияга тегиб кетишидан эҳтиёт бўлиши лозим. Буларнинг, тўғрироғи, булардан ҳар бирининг остида, кўпинча [бир-бирига яқин бўлган] иккита артерия бўлади. Қон олувчи булардан фақат биттасини кўриб, бошқасини кўрмай қолиши мумкин ва эҳтиёткорлик қилмаса, ништарини ўша артерияга санчиб олиш эҳтимоли бор. Бунинг учун уни яхшилаб қидириш ва унга аҳамият бериш лозим. Бослиқнинг остидаги артерияларнинг биттасини топиб, иккинчисини топа олмаган ҳолда, бослиқни очишдан воз кечилади. Унинг ўрнига қўлнинг ён тарафларига тўғри тушган бослиқ шохобчаларидан бирини очилади.

Бослиқларнинг остларида ҳам қифолда бўлгани каби баъзида асаб ва мушак бўлади. Шунинг учун ҳам [уни] жуда яхши қидириб кўриш керак. Бу [томир]ни ҳам очиш кенг ва торликда мўътадил бўлсин. Яна ке-

сикни чуқур очишдан ва қўл билан сиқишдан сақланмоқ керак. Балки ништарнинг учи томирнинг остки томонига етмайдиган даражадаги бир кескин зарба қўллаш керак. Бу хил қен олишнинг фойдаси тананинг пастки тарафларида кўрилади.

II — Акҳаллар билакларда қифол билан бослиқнинг ўртасига қўйилган. Бу томирлар кўпинча икки асаб орасида, баъзан эса ёйилган икки асаб остида воқе бўлади. Жуда кам ҳоллардагина бу [акҳал]лар остида артерия бўлади. Бу томирга тегишли бўлган шу аҳвол ва хусусиятни билиш билан қон олувчининг жуда эҳтиёт бўлиши ва томирни зўр диққат билан қидириши, ништарининг учи жуда ингичка ва қирралари ўткир бўлиши ва кесикни чуқурлаштирмай узунасига очиши керак. Агар бу томирнинг остида бир артерия бўлса, унга бирор зарар етказиб қўймаслик учун, имконияти бўлса, артериянинг жойлашган ўрнининг сатҳидан билак ёнига мойил ҳолда тўғри тушиб қон олинади. Имконияти бўлмаса, акҳалдан қон олинмайди. Бундан қон олишда ҳам ништарни бу томирнинг мушагига санчиб олишдан жуда эҳтиёт бўлиш керакки, [томир] эгасини давомли бир увишиш [касаллиги]га гирифторм қилиб қўйилмасин.

Бу томирдан қон олишнинг манфаати бутун танага тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам акҳални «тана дарёси» дейилади.

IV — Ибтийлар бослиқнинг остида жойлашган икки томирдир. Буларнинг фойдалари бослиқнинг фойдалари кабидир. Офати эса бослиқнинг офатидан камдир. Чунки буларнинг остларида ёйилиб ётган асаблар

ҳар қанча бўлса ҳам аксар артериялардан холидирлар.

V — Ҳабло-з-зироъ — «билак арқонлари»²⁵; бу томирлар айтиб ўтилган камчиликларнинг ҳаммасидан холидирлар. Бу томирлар икки томонга кетганлиги учун мойил ва қийшиқ қилиб очилади.

Бунинг манфаати, Жолинуснинг гувоҳлик беришича, қифолнинг манфаати кабидир ва унинг ўрнига ўтади.

VI — Усайламлар. Буларнинг ўрни қўллардаги жимжилоқ ва отсиз бармоқнинг орасидир. Унг қўлдан жигар касалликлари учун, чап қўлдан эса талоқ касалликлари учун қон олинади.

Қонни тўхтатмаслик қулайроқ бўлиши ва бу йўл билан янада кўпроқ манфаатланиш учун қон олинadиган қўлни иссиқ сувга тиқилади²⁶; [томир]ни эса бўйига очилади. Қўл томирларининг энг бежавотири шудир, шунинг учун ҳам уни «усайлам» деб номланган.

VII — Қафт орқасидаги артерия бош бармоқ билан кўрсаткич бармоқ орасидадир. Бунинг фойдаси, Жолинуснинг гувоҳлик беришича, жигар ва кўкрак қорин пардаси²⁷ касаллиги учун шубҳасиздир. Жолинус унинг шундай эканлигини тушида кўрган, уна қўллаган ва мақсадига етган²⁸; фақатгина қон олиш билан [касаллик] йўқотилади.

VIII — Ирқ ан-насо оғриғи²⁹ учун тўпиқнинг ташқи томонидан ёки остидан ва ёки устидан қон олинади. Шарти шуки, қон олишдан олдин ҳаммомга туширилади. Ҳаммомга тушиш баъзилар танасида терини қалинлаштириб кўпчитса ҳам кейин, қон

олинадиган оёқнинг думбадан то тўпиққа қадар қисмини энли ва бақувват бир латта боғич билан ўраб боғланади. Томирни узунасига очилади. Агар бу томир бекинса ва топилмаса, унинг ўрнига оёқ бармоқларидан — жимжилоқ билан отсиз бармоқ орасидаги шохобчаларининг бири очилади. Бу томирдан қон олиш ниқрис³⁰, фил касаллиги³¹ ва даволийга³² фойда қилади.

IX — Софинлар. Буларнинг ўрни тўпиқнинг ички томонидир. Бу томир — кўпинча кўриниб турадиган томирдир. Қонни жигарнинг устидаги аъзодан бўшатиш, уни юқориги аъзолардан пастки аъзоларга мойил эттириш, ҳайз қонини оқизиш³³ ва эгасининг баданига қон ғолиб бўлган — қонли тутқаноқ учун [бу томирдан] қон олинади; шунда уни энига мойил қилиб очилади.

X — Тизза орқасидаги веналар. Буларнинг қондаси софиннинг қондаси кабидир. Бу ҳайз қонини оқизишда кучлироқ таъсир қилиши билан манфаатлидир. Бавосирлар ва орқа тешик санчиқлари учун ҳам улар шундай [хусусиятга эга], яъни фойдалидирлар.

XI — Оёқнинг ташқи тарафида ва болдирдан ўтувчи вена. Бу томирлар софиннинг шохобчалари кабидир. Гапнинг хулосаси шуки, аксар бошга ўтган қонли моддалар туфайли ва тананинг юқори [қисми]даги томирлардан қон олиш натижасида келиб чиқадиган заифлик туфайли оёқ томирларидан қон олинади³⁴.

XII — Пешона томири — икки қош орасида тиккасига жойлашган томир бўлиб, ундан фа'с³⁵ [болта] деб аталган бир асбоб билан қон олинади. Бу томирдан қон олиш

бошнинг орқа тарафида юз берган оғирлиққа, кўзларда бўладиган оғирлиққа ҳамда сурункали бош оғриғига фойдалидир.

XIV³⁶ — Ҳома томири³⁷ — бошнинг тепасидаги томир; [ундан] бошнинг ярми оғриганда³⁸ ва бош яраларида қон олинади.

XV — Ирқ ас-судғайн — чакка томирлари. Бошнинг ярми оғриганда ва мия томирларидан³⁹ кўзларга ва кўзларнинг остига қуйилган моддалар туфайли ва [кўз олди] пардалангани учун бу томирдан қон олинади.

XVI — Ирқ ал-моқайн — кўзнинг ички бурчакларидаги икки вена. Буларнинг ҳаммаси [қўл билан] ҳис этиб билинади. Буларни очишда ништар чуқур урилмайди, чуқур урилганда оқма яра [носур] вужудга келади. Бу томирларни очишдан оққан қон жуда оз бўлади. [Булардан қон олиш] сурункали кўз оғриғига, кўз ёшланишига, ярим бош оғриғига, кўзга парда тушишига ва кўз қовоғининг оғирлиғига фойдалидир.

XVII — Қулоқ орқасида [жойлашган] учта кичкина томирлар. Буларнинг биттаси бошқаларидан кўра яхшироқ кўриниб туради. Бу томирдан кўз катарактаси бошланаётган вақтда ва бош меъдадан буғ олаётган вақтда қон олинади⁴⁰.

XVIII — Вадожон — икки бўйинтуруқ венаси. [Улардан] мохов касаллигининг бошланишида ва бўғма [хунок] касаллигида қон олинади. Бунда ништарнинг учи ингичка бўлиши керак⁴¹. Қон олувчи бу томирларни топиш учун синчиклаб қидириши керак, чунки бу томирлар сирғанувчи ва қочувчи томирлардандир.

XIII — Ирқ ал-арнаба⁴² — бурун учидаги томир. Буни очишнинг зарари манфатидан кўпроқ дейилади.

XIX — Чаҳор рағ — тўрт томир бўлиб, ҳар икки лабда бир жуфтдан бўлади. Булардан қон олиш оғизда вужудга келадиган қулога⁴³, оғиз ва тиш милки касалликларига ва лаб касалликларига фойдалидир.

XX — Тил ости [дифдаъ] томири — тил остида бўладиган томир. Бундан тилда юз берадиган оғирлиқ вақтида қон олинади. Айтиб ўтилганки, остки лаб билан ияк орасидаги майин туклар ўсган жойда бир томир бўлиб, ундан қон олиш оғиздан ёмон ҳид келишига фойдалидир.

XXI — Шараёно-с-судғайн — чеккалардаги артериялар. Булар [гоҳо] кесилади, [гоҳо] тортиб чиқарилади ва доғланади.

(Бу артерияларнинг) кесилиши кўзларга қуюлувчи ўткир назлаларга, кўз катарактаси бошланаётган вақтда ва кўзга тушган пардага фойдалидир.

Бироқ у томирлардан қон олиш хавфлидир; уларнинг битиб кетиши кўпинча кечикади.

XXII — Ирқо ал-батн — қорин устидаги икки томир; бири жигар устида, иккинчиси талоқ устида жойлашган. Унгдагисидан истисқо касаллигида, чапдагисидан эса талоқ касаллигида қон олинади. Амалда инсон танасидаги қон олинадиган томирлар шулардан иборат.

Баёни шу томирларнинг кўпига, ҳатто ҳаммасига тегишли бўлган фасллар. Билгинки, қон олишнинг икки вақти бор: танлаб олинадиган вақт ва зарур бўлиб қолган

вақт. Танлаб олинадиган вақт — кундузи овқатнинг ҳазм бўлиши ва бўшалишдан сўнг бир оз жисмоний тарбия ва ҳаммом қабул қилишдан кейинги вақт. Ҳаммомда кўп терлагунча ўтириш керак эмас.

Зарур вақт — ҳеч бир йўл билан қон олишни кечиктириш мумкин бўлмаган ва эҳтиёж туғилганда ҳар қандай қаршилик қилувчи нарсага ҳам эътибор қилмасдан қон олишни тўхтатиб бўлмайдиган вақтдир.

Учида жуда кичик бўлса ҳам синиғи бўлган ёки занглаган ништарни ишлатиш жуда хавфли, жуда хатарли ва жуда зарарлидир.

Ништарни маълум бир жойга икки марта уришдан сақланилсин.

Томирга ништар уриб қонни олгандан кейин боғични ечиб юбориш керак.

Қон олишдан олдин ништарни қўлга олиб текшириб кўриш хавфу хатардан сақлайди.

Жуда қаттиқ боғлаш аъзони шишишига ҳам сабаб бўлади. Бунинг учун боғични мўътадил боғлаш ва боғлашда эҳтиёт бўлиш керакки, қонни олмасдан олдин ҳам, қонни олиб бўлгандан кейин ҳам терини кесилган еридан бир тарафга суриб юбормасин.

Томир ингичка бўлганлиги сабабидан боғлаган билан кўринмаса, қўлни сиқиброқ силаш керак; шу вақтда томирга қон қуйилишга бошласа қон олинади, йўқса қон олинмайди.

Яранинг устига қўйиладиган латта парчалар буришмаган, текис ва батартиб бўлишлиги лозим ва энг яхшиси у латта парчаларнинг юмалоқ шаклда бўлганидир.

Агар кесик жойнинг оғзига ёғ йиғилиб

қолса, уни оқистагина четлатиш керак, аммо кесиб ташлаш керак эмас.

Қон олинган кишидан такрор қон олишга бирон монелик бўлмаса, қон олинган кишининг қуввати сақланиб ўз ўрнида қолар экан, унга керакли бўлган бўшалиш тугаллангунча қон олишни такрорлаш мумкин.

Қон олувчи томонидан вужудга келтирилган шиддатли оғриқ, ё ништардан ва ё қон олувчининг қўли оғирлигидан бўлади. Оғриқнинг шиддатига кўра кесикнинг битиши ва тузалиши кечикади.

Қон олинадиган томир кўринмаган вақтда бир неча бор [боғич] боғланади ва ечилади, агар шунда ҳам кўринмаса, уни тарк этилади ва унинг ёнидаги унинг ўрнига ўтадиган бошқа бир томирдан қон олинади.

Боғични жуда сиқиб боғлаш заиф кишиларда кўпинча томирни яширади ва қонни тўхтатиб қўяди, яъни қоннинг томирда [тўхтаб] қолишига сабаб бўлади ва оқишига қаршилиқ қилади.

Семиз кишиларнинг томирлари боғичсиз кўринмайди.

Қон олувчи ништар титрамаслиги учун ништар темири [дастаси]нинг ярмисидан бош ва ўрта бармоқлари билан ушлаши ва кўрсаткич бармоғи билан томирни пайпаслаб топиши керак.

Нақл қилинишича, табибларнинг эскидан қилиб келаётган одатларига кўра қон олинадиган жойнинг устидан терисини очар ва томирни бир ипак учи билан [боғлаб] чиқариб олиб, қон олардилар. Бу йўл билан [улар венани] очишда мушакка, ё асабга ва ё артерияга тегиб кетишдан сақланар эдилар.

Кўпинча қон олдирувчида ҳушдан кетиш юз беради. Айтилишича, эса оғиш⁴⁵ ва бироздан кейин ҳушдан кетиш ёмондир. Бу хил ҳолатларни қувват кўтара олмайди. Бу [хил] ҳушдан кетишга ёрдам ва манфаат етказадиган ҳамда бундай ҳолда қон олувчининг ишига фойда келтирадиган нарсалар шулар:

Қон олувчининг ёнида пахта, зиғир ёки ипакдан қилинган копток, ёғочдан ёки қуш патларидан ясалган қустирувчи асбоблар ва ичида мушк дориси ҳамда мушк кулчалари, мушк киндаги⁴⁶ бўлган бир қутича бўлиши керакки, қон олинган кишида ҳушдан кетиш юз бериб қолганда қон олувчи тезлик билан у коптокни касалнинг оғзига⁴⁷ луқма⁴⁸ каби тиқсин ва қустирувчи асбоб билан қустирсин, мушк киндагини ҳидлатсин.

Мушк дориси ва мушк кулчаларидан юстирсин ва шу йўл билан қон олдирган кишининг қувватини орттирсин ва юксалтирсин.

Баъзида артерияни кесиш билан хато юз беради. Бу хатонинг белгиси артериядан суюқ ва соф қизил қоннинг отилиб чиқишидирки, бу ҳолда бармоқ билан у отилиб чиқаётган жойни пийпаслаб босилса, у кучсизлашади ва секинлашади. Бундай ҳолда қон олувчининг ёнида бир миқдор қуён юнги, кундур елими, хуни сиёвишон, сабир, мирра, бироз сариқ зок ва [кўк] зок бўлиши керак. Шундай ҳолат юз берганда қон олувчи тезлик билан шу дориларни қуён юнгига қўшиб [тампон каби] кесикнинг юзига тиқади ва лозим бўлган боғич билан кесикни боғлайди ва уни уч кунгача ечмайди. Қон олувчи бу кесикнинг атрофига буриштирувчи дориларни суртади.

Баъзида кўп кишилар — табиблар бу артерияни тортишиб битиши ва устига эт келиб ёпишиши учун [уни] тамомила очиб кесадилар.

Кўпгина кишилар боғични жуда сиқиб боғланганлигидан ўлганлар. Шунинг учун боғични жуда сиқиб боғламасдан, ўртача боғлаш керак. Қоннинг бундай кўп оқиши артерияда бўлгани каби баъзида веналарда ҳам бўлиб туради.

Кесикнинг оғзига қўйиладиган латта парчаларни хоҳ қиш бўлсин, хоҳ ёз бўлсин, гул суви ёки қайноқ сув билан ҳўллаш томирни ва янги кесикни тезлик билан бирлаштириш ва битириш ҳамда буларнинг шишишлигига қаршилик кўрсатишда жуда яхши ёрдам қилади.

Қон олувчининг амалда билиши лозим бўлган зарурий нарсалар шулардан иборат.

Ҳар нарсанинг тўғриси Оллоҳ билади.

ИЗОҲЛАР

¹ Vena cephalica («Қонун», I, 121; G. Ortug, 258). Томир номлари олдидаги рим рақамлари ўзбекча таржимадан фойдаланишни енгиллатиш учун таржимонлар томонидан қўйилган. Матнда бу рақамларнинг тартиби баъзи ўринларда бузилган.

² Vena mediana, «Акҳал» — сурмаранг, қора демакдир («Қонун» I, 123; G. Ortug, 259).

³ Vena basilica. Баслиқ ёки босилиқ ўқилади. («Қонун», I, 123; G. Ortug, 260).

⁴ Vena axillaris — қўлтиқ ости венаси («Қонун», I, 122—123; G. Ortug, 261).

⁵ Vena mediana cephalica ва Vena mediana basilica (G. Ortug, 262). Арабча номининг луғавий маъноси «билак арқони»дир («Қонун», I, 122).

⁶ Venae interdigitales (venae intercapitales) ёки vena salvetalla (G. Ortug, 263). Буни «қутқарувчи вена» ҳам дейилади («Қонун» I, 416).

⁷ Arteria radialis (G. Ortug, 264). Еки Аа. dorsales manus (Т. т. 397). Кафт орқасидаги артерия.

⁸ сон орқасида: Vena femoropoplitea ва оёқ орқасида: Vena saphena parva (G. Ortug, 265). Бу истилоҳ ирқ ан-нисо деб ҳам ўқилади. Бу сондан тўпиққача чўзилган оёқ томири бўлиб, у шунингдек, оёқдаги асабнинг номини ҳам билдиради: Vv. superficiales femoris posteriores (Т. т. 398).

⁹ Vena saphena magna — оёқ тери ости венаси («Қонун», I, 125; G. Ortug, 266).

¹⁰ Vena poplitea (G. Ortug, 267). Тизза орқасидаги вена.

¹¹ Vena saphena parva — оёқнинг ташқи тарафи ва болдирдан ўтувчи вена (G. Ortug, 268).

¹² Vena frontalis — пешона томири (G. Ortug, 269).

¹³ Vena nasalis externi — бурун учидаги томир (G. Ortug, 269). Бу томир кейинчалик матнда XVIII ва XIX рақамлар ўртасида келади.

¹⁴ Vena labiales inferior — пастки лаб остидаги томир (G. Ortug, 269). Матнда кейин бу томир ҳақида гапирилмайди, унинг ўрнида ҳома томири келади.

¹⁵ Vena temporales superficiales чекка томирлари (G. Ortug, 269—270).

¹⁶ Vena angularis — кўзнинг пчки бурчакларидаги икки вена.

¹⁷ қулоқ орқасида жойлашган томирлар: а) Venae b) Venae mastoidea (emissaria); auriculares posteriores; с) Venae occipitales. (Бу томирларни биттага ҳисобланганда томирларнинг умумий сони 43 та бўлади).

¹⁸ Vena jugularis — икки бўйинтуруқ венаси (Халқ орасида шоҳтомир деб ҳам юритилади — G. Ortug, 271).

¹⁹ Vena labiales — тўрт томир (Юзнинг ҳар икки томонида бўлади — G. Ortug, 269—270).

²⁰ Vena sublingualis — тил ости томири (G. Ortug, 272).

²¹ Arteria temporales superficiales — чеккалардаги артериялар (G. Ortug, 272).

²² Venae paraumbilicales (G. Ortug, 272); Venae superficiales abdominalis — қорин устидаги икки томир (Т. т. 40).

²³ «Қон солинадиган қўл томирлари қуйидагилар: вена томирлари олтига: қифол, акҳал лослик, тирсак венаси, қутқарувчи вена ва қўлтиқ ости

венаси деб аталган вена, яъни *бослиқнинг* шохобчаларидан бири. Уларнинг ичида энг хавфсиз *қи-фолдир*. Олдинги ҳар уччала венани тирсакнинг ички томонидан, — ундан пастроқдан ҳам, ёнидан ҳам эмас, — шундай қилиб очиш керакки, қон [спринцовкадан] сизилиб оққандек яхши оқиб чиқсин ва асаб ёки артерияга тегиб кетиш хавфи бўлмасин» («Қонун», I, 414).

²⁴ Рисола аввалида берилган қон олинадиган томирларнинг тартиби матида шу жойдавоқ бузила бошлаган. Яъни иккинчи рақамдаги акҳал ўрнини учинчи рақамдаги *бослиқ* олган.

²⁵ «Қонун»да бу томирнинг жойлашиш ўрни муфассалроқ баён этилган («Қонун», I, 122).

²⁶ «*Қутқарувчи венадан* қон олдираётган кишиларнинг кўпчилигида қон суст чиқади, қон енгил чиқсин ва тўхтаб қолмасин учун қон олдираётган кишининг қўлини иссиқ сувга тикадилар» («Қонун», I, 416).

²⁷ Диафрагма.

²⁸ Бу гаплар «Қонун»да ҳам келтирилган («Қонун», I, 416).

²⁹ Ибн Сино бу ҳақда «Қонун»да шундай дейди: «...тажриба қуймиш асаби касалликларида, яъни ирқуннасода *қуймиш* венасини очишлиқнинг кўпроқ фойда етказишини кўрсатади. Бу унинг *қуймиш* асабининг қаршисида жойлашганидан келиб чиқади» («Қонун», I, 418). Демак, мазкур асаб ва вена бир ном билан аталган.

³⁰ Никрис — подагра [«Қонун», I, III (I), 56].

³¹ Фил касаллиги — elephantiasis элефантиозис. Бунда вена кенгайиши касаллигида бўлганидек оёқ панжаси катталашиб, йўғонлашади («Қонун», I, 148₁).

³² *Даволий* — варикозлик (кенгайишлик) — веналарнинг тугун-тугун бўлиб кенгайиши.

³³ «.../ҳайз кўришни кучайтиради ва бавосир тешиklarини очади» («Қонун» I, 418). «Масалан, бачадон касалликларида софин венасидан ...қон олинади» («Қонун», I, 379).

³⁴ «Оёқ томирларидан қон олиш, умуман, бошга йўналаётган моддадан келиб чиқадиган ва, шунингдек, савдодан чиқадиган касалликлар чоғида фойдалидир. Бу қўлдан қон олишга нисбатан қувватни кўпроқ сусайтиради» («Қонун», I, 421).

³⁵ Фа'с — пешона венасидан қон олиш учун ясалган махсус ланцет — phlebotomus (Трактат о хирургии и инструментах, 202₁₀₅; ушбу китобда икки хил ланцетнинг сурати берилган).

³⁶ Бу жойда ҳам томирларнинг юқорида келтирилган тартиби бузилган: XII рақамдан сўнги XIII рақамдаги ирқ арнаба XVIII рақамдан кейин жой олган. XIV рақамдаги *ирқ ал-анфиқа* тушиб қолиб, ўрнини ушбу *тома* томири олган. «Қонун»да ёзилишича, *ирқ ал-анфиқа*, яъни «пастки лабдаги туклар ёнида жойлашган томир ҳам шунга (яъни бош томондаги веналарга) киради, уни оғиздан ёмон хид келадиган бўлганда очадилар» («Қонун», I, 422). *Venae emisseria parietalis* — бош тепасидаги бир жуфт вена [G. Ortug, 269—270]. Бу томир номи ушбу риёла бошидаги асосий қон олинадиган томирлар қаторида айтиб ўтилмаган.

³⁸ Яъни мигренда.

³⁹ «Қонун»да бу ҳақда аниқроқ ёзилган [«Қонун», I, 421].

⁴⁰ «Бу яна қулоқ ярасида, бошнинг орт томонидаги яралар ва бош касалликлари пайтида ёрдам беради» [«Қонун», I, 421].

⁴¹ «Бу веналарни қилли [яъни учи қилдек ўткир] ништар орқали очиш керак» [«Қонун», I, 417₅, 421].

⁴² *Vena nasalis externi* [«Буруннинг ён тарафида бўлади» — G. Ortug, 269].

⁴³ Қуло — афта ёки нома касаллиги.

⁴⁴ Матннинг шу ерлари ноаниқ; «Қонун»нинг тегишли жойларига қараб таржимага ўзгартириш киритилди.

⁴⁵ Матида — истиғроқ.

⁴⁶ «Қонун»да; «мушк халтачаси» [«Қонун», I, 417].

⁴⁷ «Касалнинг оғзига» ибораси «Қонун», I, 417-бетдан олинди. Туркча таржима 45-бетда: «қон олинган ерга» деб, хато таржима қилинган.

⁴⁸ Коптоқни оғзига, тўғрироғи, устки ва остки тишларининг орасига тишлатиб қўяди. Бу ҳол ҳушдан кетган касалнинг ҳаво олишини енгиллаштиради.

(1) САФАРДА БУЛАДИГАНЛАРНИНГ ТАДБИРИ ҲАҚИДА РИСОЛА

Оламларнинг эгаси тангрига мақтов ва шукурлар бўлсин; яратилганларнинг афзали Муҳаммадга ва унинг покиза авлодига [тангрининг] мақтови бўлсин.

Сафарга кетмоқчи бўлган киши, агар одатланган бўлса, томиридан қон олдириш ёки дори истеъмол қилиш¹ билан танасини бўшатиши керак. Бу ишнинг вақти сафарга чиқиш вақтидан анча олдин бўлиши лозим. Истеъмол қиладиган дориси ўрганилган ва одат қилинган дори бўлиши шарт. Ўзини бедорликка, кўп юришга, кўп минишга ва кўп ҳаракатга одатлантиради. Сафарда истеъмол қилинадиган овқатни дам олиш вақтида ейишга ўзини аста-секин кўниктиради. Оч қорин билан йўл юрмайди, [меъдаси] тўла вақтида ҳам юрмайди.

У юришидан бироз олдин озгина овқат истеъмол қилиши керак, аммо бу овқатнинг физиолиги кўп бўлиши керак. Масалан; ҳайвонларнинг жигарлари, қуш гўштидан тайёрланадиган қарислар², бузоқ гўшти, қайнатилган тухум ва сомса кабилар. Биринчи кун у оз-оздан юриши керак, сўнгра имконияти бўлса ҳар кун юриш суръатини оширсин. Агар бундай қилолмаса, бироқ тез

юриш зарур бўлса, чарчашлик ҳис этганда дам олиши, ўзини тинчлантириши, [баданини]. секин-секин сиқиш билан уқалаши, барча аъзоларини, хусусан, оёқларини ва орқа белини гунафша ёғи билан енгил-енгил ишқалаши керак. Шундан кейин хоҳласа йўлини давом эттиради.

Йўл юриш жуда иссиқ вақтга тўғри келиб қолса, юришни кечаси ва ҳавонинг салқин вақтида ўтказиб, кундузлари дам олиш керак. Чунки қуёшда ва иссиқда йўл юриш бош оғриғи, диққ иситмаси [ингичка оғриқ]ни, бадан қуруқлиги ва сўлғунлиги каби ёмон касалликларни келтириб чиқаради. Иссиқдан сақланиш учун соя берадиган кийимлар ва жўбба кийиши, иссиқ ҳавони ичига кам олиши учун бошини ва юзини салла ёки унинг ўрнини босадиган нарса билан ўраши керак.

Янги балиқнинг тузлангани, эскиб қолган сут, пишлоқ ва бошқа шў каби ташна қиладиган шўр, ўткир ва иссиқлик нарсалардан сақланиш керак. (2) Совитувчи ва ҳўлловчи овқатлар, масалан, совуқ сув ва шакар билан тайёрланган арпа ва буғдой савиқи [талқони], семизўт, қовун, қовоқ, мош, коҳу кабиларни, шунингдек сирка, ғўра узум ва айрон билан тайёрланадиган овқатларни ейди.

Йўловчи кўп овқат емаслиги керак, чунки кўп овқат чанқатади. Агар иссиқ кучли бўлса ёки чанқаб қолишдан қўрқилса, [йўловчи] испағул шираси ва бақла уруғининг ширасига озгина нордон-чучук анор суви, бодом ёғи ҳамда қовоқ уруғи ёғи [қўшиб] ичади.

[Йўловчи] беҳи уруғидан бир миқдорни

ёки чанқовни босувчи [мураккаб] ҳаб доридан бир озгинасини оғзида тутиб юриши керак. Унинг таркиби [шундай]: қовоқ уруғининг мағизи, бодринг уруғининг мағизи ва бақлаларнинг ҳар биридан беш дирҳам, крахмал, катиरो ва табоширнинг ҳар биридан икки дирҳамдан олинади. Буларнинг ҳаммасини майин қилиб туйилади ва испағул шираси билан қориб катта ва ясси ҳаб [кулча]лар ясалади. Бу [ҳабларни] чайнамасдан оғизда [тутиб] турилади. Агар йўловчи бу [хил кулча дорини] топа олмаса, катиरो ва араб елимидан озгина миқдорини оғзида тутиб юради. Буни ҳам топа олмаса, бир парча қўрғошинни ёки силлиқ бир тангани оғзига солиб юради, чунки бу ҳам ташналикни босади.

Агар киши иссиқдан қийналса ва танаси қизиб, унда қуриқлик ҳамда заифлик пайдо бўлса, унинг юзига совуқ гул суви сепилади, кўкрагига совуқ сув қуйилади, унга совуқ сув қўшилган тулобдан озгина ичирилади ёки совитилган нордон-чучук анор суви ёки муз билан совитилган айрон ичирилади. Муз билан совитилган ҳўл мева ёки гул суви тановул қилади; масалан; тут, олхўри, узум, бодринг уруғининг мағизи каби. У шакар ва совуқ сув билан ивитилган арпа ва буғдой талқонларидан истеъмол қилади. Шунингдек, дарё балиқлари ёки улоқ почалари, ёки қовоқдан ғўра суви, ё сирка билан тайёрланган, ёки таррак ва бодринг эти ва зайтун ёғи қўшиб тайёрланган ҳазми енгил латиф овқатлар билан овқатланади.

Сандал оғочи, (3) гул суви ва кофурни ҳидлайди ва [кейинги] иккитасини кўкрак

ва қорниларига суртади. Шимол шамоли ўтадиган салқин бир ерда узоқ ухлайди, бу билан тана аъзолари қувватланади ва туғма ҳарорати мўътадил ҳолига қайтади. Агар бош оғриғи юз берса, бошига гул суви, гул ёғи ва совитилган узум сиркасидан оз миқдорда қўйилади. Бу [касалликнинг] давоси иссиқ бош оғриғи бобида айтиб ўтилган³.

Ар-Розий дейди: офтобда юришга мажбур бўлган киши бирор ёғлиқ нарсадан мўътадил миқдорда ейиши лозим ва унинг устидан кўп сув ичмаслиги керак. Салласи билан оғзини ёпиши керак, бундан вужудга келган [сиқилишга] чидаши лозим. Агар бундан бетоқат бўлса, иложи борича қуёшдан нарига қочиши ва ҳар соатда оғзини сув билан чайиб туриши ва сув совуқ бўлмаса, уни ичмаслиги керак.

Агар [иссиқдан] азият чекиши ортиб кетса, бошини кийими ичига яшириб ва доимо қуёшдан қочиши керак. *Қовоқ уруғи ёғидан ва ширин бодом ёғидан кўп-кўп бурнига тортиши, шунингдек бодом ёғидан бир озгина миқдорини ютиши керак⁴.

Йўлга чиқишдан олдин [йўловчи] ўз кўкраги ва қорнига испағул ширасини ёки семизўтдан сиқиб олинган сувни қовоқ ёғи ва тухум оқи билан чалиб аралаштириб ишқалайди. Шулар билан бирга, у семизўт навдаларини устма-уст оз-оздан сўрса, бунинг фойдаси катта бўлади. Хусусан, юришдан [семизўтни] қатиқ ва сариёғ билан пишириб кўп ейилса, [фойдаси кўп бўлади]. Йўлга чиқишдан олдин етарли миқдорда қовоқ ёғидан ичилса, у гармсел⁵ зарарларини кетказади.

Гармсел зарарига ниҳоят даражада қарши турадиган нарсалардан бири будир: пиёз-ни тўғраб бир кеча-кундуз, ҳатто ундан ҳам кўпроқ қатиқ ичида ивитиб қўйилади, сўнг йўл юришдан олдин у пиёздан ейилади ва унинг устидан ўша [пиёз ивитилган] айрондан ичилади, бирон манзилга тушилганда эса бирдан сув ичишга шошилиш керак эмас, балки оғизни чайқаш ва сувдан оз-оз ютиш керак. Сўнг имкони борича бирор совитувчи нарса ейилади, кейин унинг устига оз-оздан сув ичилади.

Яна [ар-Розий] дейди: қаттиқ иссиқда йўлга чиқадиган кишининг [меъдаси] овқат билан тўлган бўлиши мумкин эмас, шунингдек, у маст бўлмаслиги ва май ичмаслиги керак. (4) [Аксинча] меъдаси овқатдан албатта холи бўлсин. Агар меъдаси бузилган бўлса, энг яхшиси [меъдаси] енгиллангунча сира юрмасдан тинч туриши ва узоқ бир муддат ухлаши керак. Агар унинг меъдаси бузилмаган бўлса ва овқат ейишга иштаҳаси бўлса, совуқ, латиф ва ташналикни бос-тирувчи қарис, ҳулом, ғўра узум суви, сирка, зайтун ёғи каби совуқлик овқатлардан мўътадил ёки оз миқдорда ейиши керак. Овқатга иштаҳаси бўлмаса ёки унинг юқори даражада иситмаси ва ё чанқови бўлса, шакар ва совуқ сув билан қўшиб тайёрланган талқондан бир озгина ичсин; бир оз вақт юришдан тўхтаб озгина дам олсин. Хусусан, у йўлчи [меъёрдан] ортиқча сув ичган бўлса шундай қилсин, чунки шу аҳволда йўл ҳаркатида давом эттирса, унинг меъдасидаги овқат чайқалади ва ачийди. Агар юрмаслигининг имкони бўлмаса, оз-оз ва секин юриши

керак. Шиддатли иссиқда узоқ юриш бадани қуруқ одамларга қараганда семиз одамлар учун кўпроқ зарарлидир.

Яна [ар-Розий] дейди: Чанқашдан қўрққан киши йўлга чиқишдан олдин кўп овқат емаслиги, балки совуқлик сабзавотлар ва совуқлик нордон нарсаларни оз миқдордан ейиши лозим. Талқонга⁶ жуда совуқ ва кўп сув билан шакар қўшиб ичилади. Шўр, ширин ва ўткир нарсаларни ейишдан, балиқлардан — хоҳ янги, хоҳ тузланган бўлсин, — ва нонхўришлардан, шунингдек *равосир*⁷ айниқса итқовун ва зайтундан сақланиш керак. Чунки булар чанқатувчидир. Ичига пиёз солинган қатиқ, агар қатиқ топилмаса, зардоби ҳам чанқовни босади. Югириш [ва] тез юриш кетма-кет ва чуқур нафас олишликка мажбур қилади, бу эса ташналикни қўзғатувчи энг етук омилдир.

[Йўловчи] кўп гаплашиши ҳам керак эмас; зарур бўлганда ювозни пасайтириб [гаплашиши] керак.

Яна чанқовни босадиган нарсалар қуйидагилар: ачиган қатиқ, семизўт, сутчўп, қовоқ, бодринг, ширин бўлмаган қовун, буриштириши оз, серсув, аммо унча ширин бўлмаган нок, анор, олма, цитрон эти, (5) ғўра узум, равоч, агар оғизда битта-биттадан тутиб туриладиган бўлса, нордон олхўри қоқиси; тamarхиндий, нордон анор донаси, татим, оз-оздан олинган тақдирда қатиқ зардоби; райхонларнинг суви⁸ эса бунга ярамайди.

Яна чанқашга озми-кўпми манфаати бўлган нарсалар: бир бўлак биллур ёки бир бўлак садаф ёки бир бўлак жило берилган соф кумушни оғизда тутиб туриш, икки лаб-

ни [қаттиқ] юмиб, мумкин бўлгани қадар ҳавони асло оғиздан олмаслик, совуқ хуш-бўй нарсаларни ҳидлаш ва [бурунга] совуқлик ёғлардан тортиш. Агар сувда озгина шўрлик бўлса, унга сирка аралаштириш керак; чунки бундай [сувнинг] озгинаси ҳам чанқовни боса олади. Йўлида сувсаган киши сувга етиши билан сувдан қониб ичмаслиги керак, балки бир оз вақтгача оғзини сув билан чайиб туриб, сўнгра оз-оздан хўплаб-хўплаб ичиши керак. Кейин қўл ва оёқларини сувга тегизиши ва юзини сув билан ювиши, сўнг қўл ва оёқларини сувга тиқиши керак; бироқ сувдан озгинани хўплаб-хўплабгина ичади, холос. Шундан кейин баён қилганимиз овқатлардан ейди; сувни бирдан қониб ичмасдан, ташналиги босилгунича оз-оздан ичишни кўпайтира боради ва шу тариқа сувга қонгунича ичади.

Йўловчининг ҳаракати кечасига тўғри келса, у кечаси овқат ейиши керак эмас, балки овқатланишни доимо дам олиш вақтигача кечиктириши керак. Меъдани бузилишидан ва овқат билан тўлган меъда билан юриш ва ҳаракат қилишдан сақланмоқ керак; чунки бу нарса шишлар ва жароҳатларларни келтириб чиқаради.

Йўловчи имконият борида ҳаммомга ҳам тушиши керак.

Сафар қилиш қишга тўғри келса ва совуқ жойларда ўтса, сафар қилувчи кундузи юриб, кечаси дам олиши ва совуқдан сақланиш учун баданини тивитдан тўқилган⁹ кийим билан ўраши керак. Оёқ-қўлларини сақлаш учун пўстин кийиши ва оёқларини эчки тивитидан

тўқилган матодан қилинган пайтава билан ўраши лозим.

Йўлга чиқишдан олдин (6) етарли миқдорда саримсоқ ва пиёз ейиши ҳамда ичига мурч, занжабил ва шунга ўхшаш иссиқлик дориворлар солинган овқатлар билан овқатланиши керак.

У қўл ва оёқларини бон дарахтининг ёғи, ясмин ёғи ёки зайтун ёғи, ёки дафна дарахтининг ёғи ва шуларга ўхшаш қиздирувчи ёғлар билан ёғлаши ҳам лозим.

Кўзи устига қора мато осиб билан кўзини заифланишдан сақлайди. Қор оқлигининг зарарини қайтариш учун қора ёки яшил ранг кийимлар кияди.

Одам совуқдан азият кўриб, терисида увишиш¹⁰ юз берса, кийимига ўралиши керак ва бироз вақт оловда исингандан кейин ҳаммомга кирсин, унда бир оз вақт [ўтириб], кейин иссиқ сувли ваннага тушсин ва [дорилар қўшиб қайнатилган] сувдан кетма-кет устига қўйсин; кейин укроп ёғи ёки бон ёғи билан баданини ёғласин ва ўша ёғ устидалигида ҳаммом ичида кийимларини кийсин, ҳаммомдан чиққанидан кейин иссиқ бир жойда бир оз вақт дам олиб, кейин гўшт қайнатиб тайёрланган исфидбож шўрвасидан оз миқдорда ичсин ва кўрпага ўралиб узоқ муддат ухлаб олсин.

Агар қўл ва оёқларнинг [бармоқларига] зарар етиб, уларнинг тушиб кетиши хавфи туғилса, бон дарахтининг ёғи, ясмин ёғи ва дафна дарахтининг ёғи билан яхшилаб ишқаланати, бармоқлар устига ва ораларига олмахон [мўйнаси], ёки сувсар [мўйнаси] ва ёки эчки тивитидан қўйилади; пайпоқлар ичига ҳам эчки тивити қўйилади. Бундай ҳол-

да отда юришдан кўра пиёда юриш мувофиқроқ бўлади.

Бу вақтда оғриқнинг босилишидан алданмаслиги керак. Чунки бу [тинчланиш] сезгининг бузилганлигидан далолат беради. Шунга кўра, бу ҳолдан ғафлатда қолмасдан, бармоқларни текшириб кўриш керак: агар уларда кўкариш ва қорайиш юз бермаган бўлса, балки улар фақат шишган бўлса, айтиб ўтилган иссиқ ёғлар билан ёғлаш керак. Шунингдек, уларни ичида мойчечак, (7) қашқарбеда; укроп, кепак ва шуларга ўхшаш [шишни] тарқатувчи нарсалар қайнатилган иссиқ сувга тиқиш лозим. Агар бармоқлар кўкарган ва қорайган бўлса, уларни чуқур тилиб кўп миқдорда қон чиқиб кетгунча қўйиб қўйилади. Қоннинг чиқиши тўхтаса ёки озайса, ўша аъзога сирка ва гул суви билан қорилган Арман лойи чапилади ва бир кеча-кундуз боғлаб қўйиб, сўнгра шароб билан ювиб ташланади. Ўша жойда эт униб битиб кетгунига қадар ва яра қуригунича [дори] чаплашни такрорлайверилади.

Агар аҳвол бармоқларни тушиб кетишига олиб келса, юқоридаги илож фойда қилмайди. Шундай бўлса ҳам, бу хусусда истеъмол қилиниши мумкин бўлган қуюқ суртма [зимод]ларнинг энг мувофиқлари қуйидагилар: гулхайри, ёввойи гулхайри ва итузум баргларини туйиб қайнатилади ва гунафша ёғи билан қориштириб кунда икки ёки уч марта иссиқ-иссиқ зимодлар қилиб боғлаб қўйилади; бунга чириб бузилган жойлар тушиб кетгунча давом эттирилади. Бундан кейин бошқа яраларни тузатиш учун истеъмол қилинадиган дорилар билан даволанади.

Денгизда сафар қилувчининг тадбири

Денгизда сафар қилувчи мева шарбатлари ва ўзи одат қилган дорилардан ғамлаб олиши керак, шунингдек, денгизга чиқишдан бир неча кун илгари ейдиган овқатларини камайтириши лозим. Фақат меъдани қувватлантирадиган овқатлар олсин.

Кемага минадиган куни сувга мутлақо қарамаслиги, тиббий китобларда айтиб ўтилган кўнгил айнашни босувчи нарсаларни тез-тез ҳидлаб ва еб туриши лозим. Агар кўнгли айнаса, бир неча марта қуссин, бу унга зарар қилмайди. Агар [қусиш] кўпайиб кетса, мева шарбатларидан ичиш, татим, анор доналари ва шунга ўхшаш нарсалардан ейиш керак. Қусиш ҳаддан ташқари бўлса, ҳайза дорилари билан даволанади.

Қордан қамашган кўзнинг давоси

Яшилликка қарашни давом эттириш ва буғдой сомонининг қайнатмаси билан кўзга компресс қилиш лозим. Тегирмон тошини қиздириб устига шароб¹¹ сепилади ва ундан чиққан буғ кўзларига кириши учун [касал] тош устига эгилиб, кўзларини очиб тутади. (8) Кучли шаробнинг кучини кетказиб, у билан ҳам кўзга компресс қилади.

Қишда кишининг қўл ва оёқларида юз берган қичиш билан бўладиган оғриққа [ишлатиладиган тадбирлар]

Туз ва лавлаги қайнатилган сув ёки ёввойи бурчоқ ва ёки ясмиқ қайнатмасини илиқ ҳолида мазкур [аъзолар] устидан қуйилади.

Сўнг шаробда пишириб эзилган ясмиқ ёки ёғ билан туйилган сомон, ёки шаробга қориштирилган укроп ва ун, ёки шаробда қайнатилган анор пўсти, ёки Миср боқласининг қайнатмасини [латтага суртиб] боғланади. Агар мингдевонани қайнатиб сувини ўша касал [аъзолар] устидан қўйилса ҳам жуда манфаатли бўлади.

Қўл ва оёқларда юз берган ёриқларнинг давоси

Куйдирилган дарё қисқичбақасининг кули совуқдан вужудга келган оёқ ёрилишига фойдалидир. Яна дарё қисқичбақасини олиб, сув ва шакарда қайнатилади ва бир неча кун давомида ичилади. Ёрилган жойлар гунафша ёғи ва асал муми билан ишқаланади, кейин унинг устига туйиб сурма ҳолига келтирилган катиро сепилади ва у билан яхшилаб ишқаланади. [Оёққа] хўл зифт суртиш ёки латта ни ёғга босиб оёқ остига қўйиш уни [ёрилишдан] сақлайди. Устидан этик кийиши ва [ёриқларни] чанг-у губордан сақлаши керак.

Эски ёриққа манфаатли нарсалар

Сандарак ва зиғир ёғини қўшиб то қуюлгунча қайнатилади. сўнг [ундан] ёриққа иссиқ-иссиқ томизилади.

Терида пайдо бўлган шилиниш ва оёқ кийими уришидан вужудга келган чақаларнинг¹² давоси

Шилинган жойни шишишдан сақлаш учун татимни туйиб ва асал билан қориштириб ўша жойга суртилади. Ёки тўпалоқ ўтини

куйдириб, [кулини] асал билан қориштириб, [шилинган жойга] қўйилади. Оёқ кийими уришидан вужудга келадиган ярани тузатадиган дорилардан яна бири: қўзи ёки қуён ўпкасини олиб яранинг устига ёпилади. Ёки эскиб кетган терини куйдирилади ва ундан тушган кулидан олиб яра устига сепилади. Агар у жойда шиш бўлса, фойда қилмайди, шиши босилганидан кейин (9) фойда қилади. Чунки бу кул қуритади.

Яна пиёзни туйиб ва товуқ ёғи билан қориштириб [яра устига суртилганда] ҳам фойда қилади. Ёки мозини куйдириб туйилса ва ўша [яра] жой устига сепилса фойда қилади. **Қоқиё¹³ни** сирка билан хўллаб ўша яра жойга суртилса ҳам фойдалидир.

Ар-Розий дейди: Минишдан ёки бошқа нарсадан баданнинг бирор жойи шилинса, юришдан дам олгунча, ўз ҳолига қўйиб қўйиш керак. Кейин иссиғи тушгунича ва яра юмшаб, роҳатлангунича устига кўп совуқ сув қўйилади. [Шилинган жой] устига гул суви билан хўлланган зиғир латталар қўйилади, бу латталар қуриши билан ўрнига бошқа хўл латталар қўйилади. Агар унда ачишиш бўлса, қўрғошин упаси марҳами билан даволанади.

Оёқ кийимининг уришидан бўлган шилинишда унинг устига янги ва иссиқ ўпка қўйиш фойда қилади. Ёки этик пошнасини олиб куйдирилади ва кулини [яра] устига сепилади. Бу иш [шилинишнинг] шиши ва қизиллиги кетгандан кейин қилинади. Ёки мозини куйдириб туйилади ва кулини шилинган жой устига сепилади; ёки қоқиё [ишлатилади]. Оёқ кийимининг торлигидан вужудга келадиган қабарчиқларни аввало тешилади, сўнг унинг

устига совуқ гул суви сепилади ва ундан кейин ликий шираси, араб акациясининг шираси ва Арман лойини суртилади; ёки сув билан эзилган мозини суртилади. Яна гулнорни майин туйиб устига сепилади.

Оловда куйганлар учун. Тухумни чақиб, у билан бир парча юнгни ҳўлланади ва куйган жой устига қўйилади. Бу қабарчиқларга фойда қилади ва [куйган] жойни совутади ҳам уни ачиштирмасдан қуритади. Қимулиё кесаги ва умуман енгил вазндаги кесакларни жуда ўткир бўлмаган сирка билан ҳўлланади,— агар сирка ўткир бўлса, бир оз сув аралаштирилади,— ва уни куйган жойларга суртилади. Оқ кундур елимини ҳам сув билан ҳўллаб [куйган] жойга суртилса, шу ишни бажаради. Агар яра билан бирга қабарчиқ бўлса, арпа уни билан татим унини сирка билан қўшиб хамир қилинади ва яра жойга суртилади. Агар [ярада] қизиллик ва ҳарорат бўлмаса, унинг устига янчилган порей пиёзи қўйилади. Агар қизиллик ва ҳарорат бўлса, (10) янчилган ва арпа талқони билан қориштирилган семизўтни ёки янчиб асал билан аралаштирилган ясмиқни [яра] устига қўйиб боғланади. Агар [ярада] қизиллик бўлмаса, каптар тезагини каноп латтага ўраб, то кулга айлангунча куйдирилади, кейин уни ёғи билан эритиб ишлатилади, бу фойдали доридир.

Қайноқ сувдан бўлган куйишда қаварчиқлар чиқса, унинг устига тузланган зайтун сувини доимо қўйиб турилади; ёки куйган жойга туйилган Яман аччиқ тошини сирка билан суртилади; ёки кўпгина сув билан ивигилган ҳўкиз ўтини суртилади; ёки чучук-

мия илдизини¹⁴ олиб туйилади ва гул ёғи билан ҳаммом чирки ҳолига келгунича аралаштирилади, сўнг куйган жойга суртилади.

Баён қилмоқчи бўлган нарсаларимиз шу айтилганлардан иборат. Кўмак Тангридандир. Худо раҳмат қилгур аш-Шайх ар-раис Абу Али ал-Бухорийнинг «Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола»си тугади.

ИЗОҲЛАР

¹ Сурги назарда тутилаётган бўлса керак.

² «Ғарис» «масус»га ўхшаш овқат; уни балиқ, эчки, жўжа ва поча каби енгил гўштлар, сирка, янги ва қуритилган мевалар, хушбўй дориворлар ва нордон нарсалардан тайёрланади («Қонун», II, № 401, 6-изоҳ).

³ Қ. «Қонун», III (I), 49.

⁴ Шу жумла туркча таржимадан қўшилди. Арабча матнда суқут бор.

⁵ Самум.

⁶ «Талқон»лар дейилганда буғдой, арпа ва анор донасининг талқони назарда тутилади (МА, II, 81—82; «Қасаликлар тарихи», 234-бет, 273-изоҳ).

⁷ «Равосир» — форсчада *буроний* дейиладиган таом (сабзавотларни сувда қайнатилади, сўнг ёғда қовуриб қатиқ, сирка ёки нордон мева суви билан ейилади) (МА, II, 66).

⁸ Ёки «хушбўй сувлар».

⁹ Матнда сўз аниқ эмас; маъносига қараб таржима қилинади.

¹⁰ Сўз ноаниқ ёзилган.

¹¹ «Набиз» дейилганда «хамр»дан ташқари барча маст қиладиган суюқликлар тушунилади ва унинг хили кўпдир. Янги узумдан сиқиб олинган сувидан тайёрланилганига «хамр» дейилади. Набизни гоҳида хурмодан, майиздан, асалдан, шакардан, қанддан ва ширин анор, анжир, нок каби сиққанда сув берадиган мевалардан тайёрланади («Қасаликлар тарихи», 239-бет, 361-изоҳ).

¹² Ёки «чақа бўлишнинг» — *саҳж*.

¹³ *Қоқиё* ёки *оқоқиё* («Қонун», II, № 5).

¹⁴ Туркчада шундай, арабчада сўз ноаниқ.

(1) ШАҲВОНИЙ ҚУВВАТ ҲАҚИДА РИСОЛА

Ошкор ва яширин неъматларни берувчи Оллоҳга шарафлар бўлсин. Унинг покиза пайғамбарлари ва валийларига, хусусан, яратилганларнинг яхшиси Муҳаммад ва унинг авлод ва аждодларига тангрининг дуолари бўлсин.

Даражасини Оллоҳ юқори қилгур Шайх ар-раисдан сўралган бу ёқимли масала¹ улуғ кишилардан бири томонидан хат орқали юборилган бўлиб, унда шулар айтилган: ёши улғайиб олтмиш иккига етганда шаҳвоний қувват заифлашган. Бироқ авваллари у тугдириш қобилиятига эга бўлиб, унда шаҳвоний қувват ҳам кучли бўлган, лекин уни ҳаддан ташқари кўп сарфлаган. [Хатда] айтилишича, ҳозир маний аввалги ҳолидек кўп ва се-роб, бироқ у суюқ, шунингдек унда сувлилик ошиб кетган. Олатнинг туриши ва таранглашуви ўзгарувчан бўлиб аввалги ҳолига ўхшамайди, яна у бўшашган ва камчиликлар янада ортган: ҳожат тугамай, мақсадга етмай ва иш битгунча чидолмай, манийнинг келиши тезлик қиладиган, кейин титроқ келадиган ва лаззат сезилмайдиган бўлиб қолган.

Илмлардан биронтаси ҳақида тасаввур бермоқчи бўлган киши [сўровчининг] жавоб-

дан оладиган билими кўр-кўрона бўлмаслиги ва эшитганларининг шубҳасиз [тўғри] эканига тўла ишониши учун мақсадга етказувчи йўлни кўрсатадиган ва орзуга эришиши томон йўллайдиган бир муқаддима ёзмай иложи йўқ. Шунда жавоб сўз қисқа ва чала қолмай, тугалланган бўлади. Шундай қилиб айтаман: Азиз ва буюк Оллоҳ бу аъзони насл қолдириш учун яратдики, дунёнинг боқийлиги у биландир. Шу туфайли танадаги шарафли бошқарувчи аъзолар тўртта: мия, юрак, жигар ва икки тумруқ, яъни иккисидаги икки мояк. Мана шу кейинги иккиси дунёнинг боқийлиги учун зарур бўлиб, тана учун зарур эмасдир, **чунки биз шу аъзоси қирқилган кишиларни учратамиз**, улар [шу аъзо] қирқиб ташлангандан кейин ҳам узоқ вақт яшаб юрадилар. Модомики, шундай экан, улуғ тангри у [шу аъзо]ни таналар учун зарур бўлган учта бошқарувчи аъзо, яъни мия, юрак ва жигар билан боғлаган. [Бу аъзо] мана шу боғичлар орқали бошқарувчи аъзонинг ҳар бирдан ўзи бажариши лозим бўлган иш учун маълум бир хил кўмакни олиб туради. Бу боғичлар эса [жинсий аъзо] билан у [аъзолар] ўртасидаги воситадир. Масалан, [жинсий аъзо] ҳисни асаблар воситасида миядан олади. Туғма ҳарорат ва ҳаётий руҳни (2) артериялар, яъни урадиган томирлар воситасида юракдан олади; ўзига оқиб келиб манийга айланадиган қонни эса урмайдиган томирлар [вена]-лар орқали жигардан олади. Айтиб ўтганимиз бу муқаддиманинг фойдаси шундаки, биз шу нуқтаи назардан шикоят қилувчининг белгиларига назар ташлаймиз: агар унинг ҳиссиётида бирор ўзгариш юз берган бўлса, маса-

дан, шикоят қилувчи киши аёлни кўрганда юролмай ўтириб қолса² ва ниҳоят, шаҳвати кўзғолса, бундай ҳолда мен мия ва асабларни уларга хос бўлган дорилар билан даволайман. Агар шикоят шундай бўлса: унинг ҳисси [жойида] бўлса ҳамда [олати] кўзғолса, бироқ кўзғолиш заиф бўлиб у билан мақсадга етолмаса ва туғма ҳарорат унга ҳамроҳлик қилмаслиги сабабли лаззати етук бўлмаса, натижада унда кўрқинч, хижолат чекиш ва уялиш ҳолатлари юзага келса, мен бундай ҳолларда юрак ва артерияларни даволайман.

Агар шикоят манийнинг оз ва сувсимонлиги ёки бошқа бирор хил бузуқлиги: суюқлиги, уни тутиб бўлмаслиги, совуқлиги, қотиб ёки қуюлиб қолиши, рангининг қизил, кўк ёки қорага айланиши, ёки ҳидининг одатдаги хурмо гулининг ҳидига ўхшашлигидан бошқа ҳидга ўтиши ёки ёқимсиз ҳидга эга бўлиши ва булардан бошқа сифатларидан иборат бўлса, мен бундай ҳолларда жигар, қон ва ҳаракатсиз томир [вена]ларни даволайман.

Савол масаласига қайтиб айтамыз: унинг ҳикоя қилишича, бизнинг барча санаб ўтганларимиз ўзгармасдан ўзининг аввалги ҳолида қолган. Бироқ маний совуган ва суюлган; унинг чиқиши [одатдаги] чиқиш вақтидан олдин ва тез бўлган. Лаззатланиш ҳам одатдагидан ўзгарган ва камайган. Ҳақиқатан биз айтиб ўтган бу гаплар бутун диққатни манийни қуйилтириш ва иситишга қаратишимиз лозимлигини талаб этади, учинчи бошқа бир тадбирга эмас. Бу маний талаб қондирилмасдан олдин ўз қопидан шошиб соғилиб кетмасин учун унинг боғичларини³ кучайтиришдан

ҳамда мақсад амалга ошадиган вақтгача манийни кучли тутиб ва ушлаб турадиган қилишдан иборат.

Манийнинг боғичлари деган сўзимизнинг маъносини тасаввур қилиш учун даволашни айтиладиган [жойи]га етганда шарҳлаймиз.

Манийни қуйилтириш ва иситиш (3) ҳамда совуқлик ва суюқлигини кетказишга келганда, булар овқатлар ва дорилар билан бўлади, буларни мен [келгусида] айтаман; [шунингдек] мен қуйида кўрсатадиган олти-та нарсанинг табиати [инсон табиатига мос] бўлмаганда доимо уларнинг тадбирини кўриб туриш билан бўлади. Булар баданни ўраб турган ҳаво, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, овқат ва ичимликлар, уйқу ва уйғоқлик, ҳаммом қабул қилиш ва жинсий алоқадан иборат.

Овқатларга қуйидагилар киради: барча кам ёғ бўлмаган қуритилган гўштлар; тухум сариғи, пиёз ва Шом порей пиёзидан тайёрланадиган *табоҳалар*⁴, ҳалимлар ва тандирга ёпиладиган овқатлар⁵, қовурмалар ва барча ширинликлар. Шунингдек, асал ёки қамиш-шакар ёки каллақанд ва янчилган нўхотдан тайёрланган [ҳолвалар]. Гўштлардан яна чумчуқ гўшлари, мияси ва тухум қўядиган вақтларидagi тухумлари; каптар болалари, қўзичоқ ва бошқа ҳайвонларнинг калласи кабиларнинг қайнатилган ва қовурилгани; шунингдек хўроз, қўзи ва бошқа ҳайвонларнинг мойклари киради. Агар топилса хўроз мойклари, қушларнинг думғазалари ва *моу-ламйа* — бу кейингиси қушларни қайнатганда ёғлари тўдаланиб қоладиган жойлари ва териларининг сарғиш жойларидир.

Барча ачимаган сутлар, пишлоқ, оғиз сути ва ширгуручнинг [фойдали эканлиги] маълум бўлсин.

Мевалардан: узумнинг барча тури, хусусан, нордонлик аралашмаган ширинлиги кучли бўлган янги узум [ярайди].

Мағизнинг ҳамма турлари [ярайди], чунончи ёнғоқ, бодом, сақич дарахтининг меваси, pista, фундуқ, санавбар меваси, норжил, яъни кокос ёнғоғининг ҳўл ва қуруқ мағизлари, катта санавбар бужури — буни чилғўза дейдилар.

Сабзавотлардан: сабзи, морчуба, кангар, қўзиқорин, ёввойи пиёз, шолғом, қора беда [фойдали].

Ачиган сутлардан, шунингдек сирка, гўра узум суви ва жуда нордон татим билан тайёрланган гўштлардан сақланиш керак. Қайнатма [шўрва]ларнинг барча турларидан, улар хоҳ нордон бўлсин, хоҳ чучук, сақланилсин, чунки ундан вужудга келган маний суюқликда улар, [яъни қайнатмалар]га ўхшаш бўлади.

*Ал-ҳалкуштога*⁶ келганда, бу касалликка энг зарарли нарсадир, *дуғбож*⁷ ҳам шундай-дир. *Ал-асножга*⁸ келганда, агар унинг нордонлигини камайтирилса, унда унчалик зарар бўлмайди.

Яхдан, қордан, бўзадан, шолғом сувидан (4) ва жуда совуқ сувдан сақланиш керак; совуқлиги ўртача сув билан кифояланиш керак.

Ичимликлардан гулоб ва асал сувини ичилади; агар у иккаласига дориворлардан қўшилса, жуда яхши бўлади, булар *жавзбавво* [мускат ёнғоғи], сунбул, қалампирмунчоқ,

кичик қоқила, дорчин, *жавзбавво* пўсти, хав-
линжон, заъфарон, ҳил ва кабобалар бўлиб,
буларнинг ҳар бирини янчилади ва бир зиғир
латтага ўраб [гулоб ёки асал суви] қайна-
ётган вақтда устига ташланади. Шу [дори-
ворларнинг] ҳаммасини бирдан ёки бирининг
кетидан бирини табоҳаларга ёки қозонда
[пишириладиган бошқа таомларга] солинади.

Сув қўшилмаган соф хушбўй эски узум
шаробидан маст қилмайдиган, балки тетик-
лаштирадиган ва хурсанд қиладиган миқдор-
да ичилади.

Билгинки, узум шаробини ичишдан ва у
ҳақда албатта гапириб уни ичишни маслаҳат
беришдан мақсад шуки, ҳақиқатан меъда
овқатни яхши ҳазм қилмаса, моддаси яхши
бўлса ҳам у овқат сифатли қонга айланмай-
ди. Бирон-бир озуклик модда ёки ичимлик
меъда оловини кўзғотишда ва унинг ҳазм қи-
лишини яхшилашда шаробчалик кучли таъсир
қилолмайди. Қадимда ўтган ва ҳозирги кун-
даги барча табиблар шу фикрдалар. Агар иш
мен айтгандек бўлса, уни, [яъни шаробни]
тарк этиш [ҳазмга] зарар қилади ва бу со-
ҳада мақсадга эришиш учун ишлатиладиган
барча ғизолар ва тадбирларга футур етка-
зади. Мастлик эса, у хоҳ узум шаробидан
бўлсин, хоҳ бошқасидан бўлсин, энг зарарли
нарсадир. [Юқорида айтилган] олти нарса-
нинг бири — бизни ўраб турган ҳаво; [ҳақи-
да шуни айтиш керакки], жазирама иссиқ
вақтларда баҳаво ертўлага ўхшаш жойларда
туриш керак ва кучли иссиқ тунларда, очиқ,
кенг жойларда бўлиш керак. Чунки иссиқ
ҳаво билан учрашиш ҳазмни бузади; ҳазм
бузилса, қон камаяди ва бузилади. Агар қон

бузилса, маний бузилади. Шунингдек, ҳар қандай иссиқ ҳаво асабни сусайтиради. Бу аъзонинг аксар насибаси ва баҳра олиши асабдан; аҳволининг яхшилиги асабнинг яхшилигидан ва ёмонлиги асабнинг ёмонлигидандир.

Олтита [зарурий] аҳволлардан [яна бири] ҳаракат ва ҳаракатсизликдир. Узоқ вақт ҳаракатсиз ва сокинликда [яшашдан] ҳазм бузилади. Хусусан, бу ҳол кўп улов минишга одатланиб қолган кишиларда юз беради. Эрталаб овқатланишдан олдин [улов устида] сайр қилиш ҳақида «Кунношларда»⁹ қайта-қайта зикр этилган. Қитобларда белни белбоғ билан боғлаш (5) ва...¹⁰ ҳам бу аъзони қувватини оширади, деб ёзилган.

Овқатланганда йўл қўйиладиган катта хатолардан бири таомдан кейин ҳаракат қилишдир; буни асло қилмаслик керак.

Олтита [зарурий] аҳволлардан [бири] уйқу ва бедорликдир. Уйқуга келганда, агар у муътадил бўлса, яъни бир кеча-кундузда саккиз соатдан ўн соатгача бўлса, у шундай ҳолатки, усиз ҳазм тугал бўлмайди. Агар у шу миқдордан ошиб кетса, асабнинг бўшашиб кетишига ва қувватининг тушишига сабаб бўлади. Шунингдек, бедорликнинг кўпи ҳам мияни куйдиради ва ҳазмни бузади, мен айтиб ўтганларга асосланиб, бу икки иш [яъни уйқу ва бедорлик]нинг тадбирини кўриш керак.

Олтита [зарурий] аҳволлардан яна [бири] иссиқ сувда ювиниш. Ҳаммомда иссиқ сувда кўп ювиниш шаҳвоний қувват ишини бузади дейилган. Бу [ҳол] унинг бадандаги [моддаларни] эритиб тарқатиши натижасида бўла-

ди; ваҳоланки, биз у эритиб юборадиган нарсани ушлаб қолишга кўпроқ муҳтож бўламиз. Шунинг учун зарур бўлгандагина ҳаммомга тушиш билан чегараланиш керак. Жазирама кунларда аксар совуқ сувда ювиниш керак. [Иссиқ сувнинг] зарари кўп бўлгани учун жуда зарур бўлганда бир ойда бир марта ҳаммомга тушилсин.

Олтита [зарурий] аҳволлардан бири шахвоний қувватдирки, бу бобдаги сўзимиз унга бағишланган. Бироқ шуни билиш керакки, аъзони даволаш тугамасдан ва унинг ўзи одатдаги аҳволига қайтмагунча [жинсий алоқа билан] шуғулланиш дуруст эмас. Маслаҳат шуки, жинсий алоқани кўп эслаш ва у ҳақида фикр юритиш ҳамда алоқага оид тасвирларга қараш лозим, шунда қўзғолиш кучаяди. Сусайган шахвоний ҳис қўзғолса ва даво эм бўлиб, дард кетганига ишонч ҳосил бўлса, шундагина [жинсий алоқа билан] оз-оздан шуғулланиб, аста-секин эски одатга қайтиш керак.

Олтита зарурий аҳволлар тадбири бўйича [айтишни] ваъда қилганларимизни тугатгач, энди дорилар билан қилинадиган даволашга ўтамиз.

Дорилар мураккаб ва содда бўлади. Мураккаб дорилардан овқатлик хусусиятига эга бўлганлари биринчи навбатда [ишлатилади] ва биз уни мақтаймиз. Агар у билан мақсад амалга ошса, бошқасига ўтилмайди. (6) Биз бу ерда даволик хусусиятига эга бўлган физоларни назарда тутамиз. Дориларнинг биринчи қиладиган таъсири баданни енгиб олишидир; кейин охирида бадан дорини енгади. Масалан, саримсоқ ва асал шундай. Бу икки-

си бир табияти билан ғизога ҳамжинс, бошқа бир табияти билан эса дориларга ҳамжинс бўлади. Улар иккаласи ўз ҳарорати билан баданни енгади, кейин бадан уларни ҳазм қилади.

Шундай [даволардан] яна бири: тухумни қизитиб [илитиб] устига турп уруғи, қичитқиўт уруғидан сепилади; кейингиси *газна* деб аталадиган сабзавот. Агар одам баданни кўпчишидан қўрқилмаса, ҳар бир тухум устига шу икки уруғнинг ҳар биридан ярим дирҳамдан сепиб ютилади. Ёки устига ярим дирҳам вазнида янчилган кундур елимидан сепиб, ҳар куни иккита ёки учта тухум ютилади. Шулардан [яна] бири қуймоқ бўлиб, уни мол ёғи билан тайёрланади. Устига кўп пиёз тўғраб, қизаргунича [олов устига] қўйиб қўйилади. Ёки пишгандан кейин устига асал қўшилади; ёки пиёз ва гандано билан қовурилган қийма гўшт устига тухум солинади. Агар писта, фундуқ ва бодом кабиларнинг мағзини қўшиб¹¹, сўнг унинг устига мазкур хушбўй дориворлардан таъми ва ҳиди билинадиган миқдорда солинса, бу жуда яхши ва етук бўлади.

Бу соҳада етук нарсалардан яна бири арслон мояги бўлиб, уни майдаланган гўшт ва ёққа солинади. Туяларнинг панирмояси ҳам шунга ўхшаш таъсир кўрсатади. Булар аш-Шайх ал-Амид Аби Баҳл ал-Ҳамдуний учун ёзилган, — Оллоҳ ҳамиша унинг иззат ва мартабасини сақласин ва уни нуқсонлардан узоқ қилсин. Туя панирмояларини истеъмол қилишдан фойдаланиш айтилган ва у [панирмоя] кўп мақталган¹².

Яхши таъсир қиладиган, бироқ иссиқ ми-

зожлиларга ёқмайдиган дорилардан бири: ўт-тиз вазн янтоқ шакарни юз вазн янги соғилган сутга солиб, у эригунча ивителиди, сўнг уни сузиб янтоқ тиканларидан тозаланади ва қуюлгунича қайнатилади ва ширинлик сифатида бир қошиқ миқдорида яланади.

Яна: пиёзни хавончада янчиб сувини сиқиб олинади, кейин унга икки ҳисса асал қўшиб паст оловда (7) асал чўзилиб секин оқадиган ҳолга келгунича пиширилади. Шундан кейин ундан ҳар кеча икки ёки уч қошиқдан яланади.

Яна ўшандан: индовнинг сувини сиқиб олинади ва унга баробар миқдорида оқ нўхот олиб, у сувни нўхотга қўшилади ва нўхот уни шимиб олгунича қўйиб, сўнг уни сояда қуритилади. Кейин устига яна сувнинг учдан бирини солинади ва ҳар гал қуригунича кутиб турилади. Уч марта шундай қилингандан кейин нўхотни янчилади ва сақич дарахтининг елими билан яхшилаб аралаштирилади ва сижазий қанди [фонизи] билан маъжун қилиб [шароб ичганда] газак сифатида истеъмол қилинади.

Уша хил [дорилар]дан: занжабил мураббоси, ёввойи сабзи мураббоси, сабзи мураббоси, сақич дарахти мураббоси, *ҳаббу-з-залам*³ мураббоси ва сановбар меваси, яъни чилғўза мураббоси ва «ҳабб ал-қилқил» яъни «ёввойи анор уруғи»¹⁴ мураббоси.

Физолиги билан эмас, шиддатли таъсири билан қувватни қайтарувчи маъжунлардан бири сақанқур маъжуни бўлиб, унинг сифати шундай: морчуба ва ёввойи сабзи уруғларининг ҳар биридан олти дирҳамдан; қизил ва оқ тунбош, қизил ва оқ баҳманларнинг ҳар

биридан уч дирҳамдан; шалғом уруғи, беда уруғи, турп уруғи, пиёз уруғи, қичитқит уруғи ва сабзи уруғларининг ҳар биридан икки дирҳамдан; қовурилган денгиз пиёзи ва *сақанқур* киндагидан уч *дирҳамдан*; шумтолдан бир дирҳам, қамиш шакардан йигирма дирҳам олинади ва буларнинг ҳаммасини янчиб элакдан ўтказилади ва кўпиги олинган асал билан аралаштирилади. Бир ичими тўрт *дирҳам*.

Шундай дорилардан яна бири катта атрифул бўлиб, у бу [яъни қувватни ошириш] ишида жуда етукдир. Унинг нухаси: Қобул ҳалиласи, балила, омила, мурч, узун мурчларнинг ҳар биридан ўн *дирҳам*; занжабил, дастарбош, *жаъзбавво* пўсти, *шитараж*¹⁵, ёввойи сабзиларнинг ҳар биридан беш *дирҳам*; қизил ва оқ тунбош, *ҳабб аб-қилқил*, қобиғи тозаланган кунжут уруғи ва новвот-қандларнинг ҳар биридан йигирма *дирҳамдан*; қизил ва оқ баҳманнинг ҳар биридан (8) ўн *дирҳамдан* олиб янчилади ва элакдан ўтказиб, кўпиги олинган асал билан қўшиб маъжун қилинади. Унинг бир ичими бир неча *дирҳам*.¹⁶

Бу дориларнинг барчасидан ҳам афзали анбар жуворишни бўлиб, қуйида уни тайёрлаш усулини кўрсатаман; Оллоҳ шавкатини сақлагур [сўровчига] шу кифоя қилади. Унинг қониқарли нухаси шундай: кичик ва катта хил ҳамда *жавзбавво* пўстлоғининг ҳар биридан тўрт *дирҳамдан*; занжабил ва узун мурчнинг ҳар биридан ўн икки *дирҳамдан*, Хитой дорчинидан тўрт *дирҳам*, ушна ва дорчин [қирфа]нинг ҳар биридан икки *дирҳамдан*; қалампирмунчоқ ва заъфароннинг ҳар биридан ўн *дирҳамдан*; мускат ёнғоғидан беш

дона; хушбўй сунбул, мастакий ва кулранг анбарнинг ҳар бирдан икки *дирҳамдан*; соф мушк, мингдевона уруғи ва афюнларнинг ҳар бирдан бир *дирҳамдан*, бальзам дарахтининг ёғидан олти *дирҳам* олинади. Афюни бир *ускурража* мусалласда ивителиди, анбарни эса кичик идишда¹⁷ сомон чўғининг устида эритилади. Сўнг (уларни) кўпиги олинган асалга қўшиб ҳаммасини қориштирилади, ва олти ой сақлаб етилтирилади, шундан кейин истеъмол қилинади. Бу маъжум [таркибидаги] бальзам дарахтининг ёғи топилмаса, кўпчилик [бальзам дарахтининг] сувини ишлатади.

Тибетнинг баҳодирлари жинсий қувватни ошириш, оғиз ҳидини ёқимли қилиш ва юз рангини яхшилаш учун ва ўзларига қариллик таъсир қилмаслиги учун хусров маъжунини истеъмол қилганлар. Улар бу маъжунни мақтайдилар ва [киши] аъзоларига эга бўлган¹⁸ маъжунлар ҳамма вақт жуда камданкам учраган. Шунга яқин маъжун сифати: индов уруғи ва кўкнор уруғларининг ҳар бирдан йигирма *дирҳамдан*; назлаўтидан тўрт *дирҳам* ва занжабилдан уч *дирҳам* олиб *майбухтаж*¹⁹ билан маъжун қилинади. Ҳар кеча ётиш олдидан бир ичими бир жавза миқдорида. (9)

Шулар жумласидан яна бири: хурмони янги соғилган сутга солиб, уни шимиб олгунча ивителиди, сўнг устига занжабил ва кундур елими қўшилади ва ейилади. Ёки хурмони сутда пишиб титилиб кетгунича қайнатилади, кейин унга асал қўшилади ва оловда қайнатилади, у қуйилгач, ҳаммасига²⁰ ўн *дирҳам* занжабил қўшилади.

Шу жумладан: қуруқ темиртикан янчила-

ди ва уни ҳўл темиртикан суви билан уч марта бўктириб ишланади; ҳар гал бўктиргандан кейин қуригунча қўйиб қўйилади ва янгидан янчилади, сўнг устига темиртикан суви қўйилади. Шу ишни уч марта такрорланади. Баъзан [тайёр ишланган темиртикан] мураббо бозоридаги дорисоз Абдавайҳ Фулом Бандарли Одамдан топилади ва бу ортиқча ишдан қутқазади²¹. Шу темиртикандан олиб эллик дирҳамини эллик дирҳам асал билан қайнатилади, қуюлгач устига темиртикан қўшилади. Агар унга беш дирҳам вазнида янчилган занжабил қўшилса, у жуда етук бўлади.

Шу [айтилганлар] етарлидир, чунки улар бу борадаги сўзнинг асосий қисми бўлиб, уларга бепарволик қилинмасин. Мен, қадрқимматини худо улуғлагур жаноб билан хизматда узоқ муддат бирга бўлганим учун тадбиридан менга шу нарса маълум бўлдик, у киши сут ва меваларни севар экан, бу иккаласи эса [хилтларнинг] сасиб чириши ва қон бузилишини келтириб чиқарадиган нарса. Аммо Оллоҳ улуғлигини сақлагур у жаноб шу чиришлик туфайли ўзини иссиқ мизожли деб гумон қилган. Бироқ табобат қонунлари бу хил ёш, ташқи кўриниш ва баданга эга бўлган ва унинг каби ейиш ва ичиш тадбирини қўллаган одамда аҳволнинг у ўйлаганидек бўлишини тақозо этмайди. Аксинча, унинг табиати совуқ ва ҳўлдир. Аммо туғма мизож билан кейинчалик тасодифан пайдо бўладиган ҳолат ўртасидаги фарқни фақат табибгина [китобларда] зикр этилган қиёсий ва зарурий қонунлар ёрдами билан била олади.

Агар у киши, — худо унинг улуғлигини

сақласин, — шу маъжунлардан озгина еса ҳамда юқорида айтганимдек, сут ва меваларни яхши кўрганлиги сабабли [хилтларнинг] сасиб чиришидан мизожи исиса, бу нуқсонни [йўқотиш учун] табиб қўйидаги икки тадбирдан бирини қўллайди: (10) чиришнинг зарарларидан амин бўлиш учун уни суриб чиқарадиган дориларни кўпроқ истеъмол қилади. Агар бу билан иш олдинга юрмаса, иссиқлик даражаси камроқ бўлган [маъжунларни] ишлатади ёки мен юқорида зикр этганим мураккаб таркибли ғизолар ва содда дорилар билан кифояланиб кучли маъжунларни бермайди. Хазинада гунафша мураббосини тайёрлаб қўйилсин. Қачонки [жинсий] аъзони жуда ҳам яхшилаб даволашни хоҳланса, юқоридаги маъжунлардан истаганини ейди. Агар шунда бир озгина иситмани сезилса, ушбу гунафшадан ўн *дирҳам* миқдорини олиб, унга бир *дирҳам* миқдоридан турбид ва ярим *дирҳам* «дарахт пўкаги» қўшади, бу иккаласида гунафша мураббонинг ширинлигини босадиган хусусият йўқ. Кейин ундан хўплаб ичилади, агар у бир неча бор ични сурса, чиришнинг зараридан сақланилади. Агар ундан бошқа дорини хоҳланса, учта ёки бешта олхўрини олиб пўстини артилади ва бир *дирҳам* турбид ва ярим *дирҳам* «дарахт пўкаги» билан эзиб қориштирилади, агар ични сурса, шунинг ўзи кифоя.

Манийнинг боғичларини кучайтириш лозим деган сўзимиздан мен қўйидагини назарда тутаман: тумруқ, яъни улуғ тангри икки мойкни маний учун идиш — халта қилиб яратган ва уларга халта боғичларига ўхшаган боғичларни туташтирган. Агар шу

туташув сусайиб бўшашса, киши мақсадга етмасдан олдин манийни тез тўкиб юборади, натижада юқорида айтиб ўтилган дориларни истеъмол қилиш билан туташ [йўлларини] мустаҳкамлаш керак бўлади. [Яна] шундай қилинади: оқ гулсафсар ёғи, ёки шаббўй ёғи, ёки наргис ёғининг ҳар бир миқдорига ўн дирҳам назла ўти ва ярим *дирҳам* фарфиюн ва [бир] *донақ* мушк қўшиб эзиб янчилади ва унга тоза мум ёғидан қўшилади²². Кейин шу ёғлар билан ҳар кеча уйқудан олдин қов, қорин, эрлик олатларининг ҳаммаси, бел ва оёқларнинг пастди қисмларини ёғланади, бу ҳақиқатан кучлидир. Агар арслон ёғи топилса, (11) бу борада унинг ўзи етарли бўлиб, бошқа нарсага ҳожат йўқ. У билан эрлик олатлари ва оёқ тагларини ёғланади, шунда у жуда ҳам фойдали бўлади. Ангуза ёғи ҳам шулар жумласидан бўлиб, бу ишга жуда фойдалидир; уни эзилади ва кунжит ёғига қўшиб ҳар кеча [баданга] суртилади. Яна шу жумладан: Абу Жаҳл тарвuzининг этидан икки дирҳам миқдорини янчилади ва йигирма *дирҳам* миқдорига кунжут ёғига солиб ҳаммасини мис қозонда²³ ёғи қолиб, суви кетгунича паст оловда қайнатилади. Бу тажрибадан ўтган дори. Унга чўпни ботириб оловга яқинлаштирганда вишилласа, суви ҳали қолган бўлади; агар чўп вишилламасдан тезда ёниб кетса, суви бутунлай йўқолган бўлиб, шунда ёғ тиниқлашади; кейин уни айтиб ўтилган аъзоларга суртилади.

Шу ёзганларим етарли ва қониқарлидир. Агар Оллоҳ улуғлагур [жанобнинг] раъйи олийлари айтиб ўтганларимни тўлатишни лозим топса, улуғ тангрининг хоҳиши билан тўлатишга шошиламан.

Шайх ар-раиснинг шаҳвоний қувватга бағишланган рисоласи тугади. Оллоҳ унинг қабрини салқин ва руҳини пок қилсин.

Оллоҳга шукрлар бўлсин.

ИЗОҲЛАР

¹ Еки «ажойиб, ҳалол масала»

يقعد منها مقعد الخاصة

³ Еки «йўллари»

⁴ Форсчадан олинган бўлиб, тухум, пиёз ва тўғралган гўштдан тайёрланадиган овқат.

⁵ Тахминан بتوريات ўқилди.

⁶ الحلو كشتا

⁷ Форсча қуртобага ўхшаш овқат бўлса керак.

⁸ اسناج

⁹ Бу ерда табсбатнинг бэрча соҳаларини қамраб олган катта тиббий тўпламлар назарда тутилади.

¹⁰ Шу ерда ноаниқ сўз бор — الماسدات

¹¹ Шундан кейин ноаниқ бир сўз бор: حسته

¹² Юқоридаги гап қайтарилаяпти, матнда ноаниқлик бор.

¹³ Матнда: حب الزلم «Буни Судон мурчи дейдилар» (Қ. II, № 270).

¹⁴ Кейин «бу ҳиррифдир» деб изоҳланган (Қ. II, № 275).

¹⁵ Бақа жўхориси: Қаранг: Қ. II, № 691.

¹⁶ Матнда: «дароҳим», яъни «дирҳамлар» дейилган. Бир «дирҳам» бўлса керак.

¹⁷ تور (тавр).

¹⁸ Еки: «тез орада таъсир кўрсатадиган».

¹⁹ Майбухтаж ميختج — форсча ميخته дан олинган бўлиб, шиннини билдиради; бу тўртдан бир қисми қолгунича қайнатиб етилтирилган узум суви («Қонун», II, № 446).

²⁰ Ҳаммасининг вазни қанчалиги кўрсатилмаган; матнда ноаниқлик бор.

²¹ Матн унчалик аниқ эмас.

²² Матнда ноаниқлик бор, умумий мазмунга қараб таржима қилинди.

²³ «Танжир».

ЖУДИЯ РИСОЛАСИ

Дунёларнинг эгаси Оллоҳга мақтовлар ва у яратганларнинг фозили Муҳаммадга ва унинг барча авлодига дуолар бўлсин.

Юқоридагилардан сўнг, эй азиз, билгинки бу Жудия деб аталган ниҳоятда фойдали рисо-солани ҳақимларнинг афзали Абу Али [ибн] Сино мўъжаз ва қисқа услубда Султон Маҳ-мудга [атаб] ёзган. Бу асарни ўқиб ўрга-нишдан улуғ тангрининг хоҳиши билан, ҳар хил фойдалар ҳосил бўлади.

Билгинки, барча касалликлар кўп ейиш-дан, кўп гапиришдан, кўп ухлашдан ва кўп жинсий алоқа қилишдан пайдо бўлади. (2) Кўп ейишдан меъда бузилади, жигар заиф-лашади, қорин ва буйрак касаллиги юз бе-ради. Овқат сингмайди, ёмон еллар пайдо бўлади, ҳазм бузилади² ва аъзолар сусаяди.

Кўп ухлашдан юз сарғаяди, тана оғирла-шади, мия гангиб қолади, кўз шишади ва савдо ғалаба қилади. (3)

Кўп гапиришдан бош оғриғи, шақиқа, сафроли ҳарорат, ортиқча хафалик ва умр охирида оғир касалликлар юз беради.

Кўп жинсий алоқа қилишдан буйрак за-ифлашади, тана озиб кетади, кўз қоронғи-лашади, мия қурийдди, шаҳватдан лаззат

топмайди, тезда фалаж бўлиб қолади, болдирлари ва пайлари сусайиб қолади, лаззат топа олмайди, мўйлари тез оқаради, баданининг терилари дағаллашади. Бунда одатга ҳам риоя қилиш керак, агар одатни ўзгартирилса ҳам нуқсон юз беради: тугунчалар ва чипқон чиқади. Қорин тўқида ва очида, ҳаво иссиқ ва совуқ вақтида, ғазаб устида ва иштиёқ бўлмаган вақтда жинсий алоқа қилиш керак эмас. Ҳаммомда, оёқ устида туриб, энгашиб, ёнбошлаб ва бошланг жинсий алоқа қилмасин, чунки бунда ҳар хил зарарлар юз беради, балки у оёқ учида ўтирган ҳолда бўлиши керак.

Совуқлик ва шўр овқатлардан ҳам нордон нарсалардан парҳез қилиш лозим. Жинсий алоқага зарар ва нуқсон етмаслиги учун уйқисизликдан, кўп пиёда юришдан, кўп оч қолишдан, сийдикни тутиб туришдан ва оғир юк кўтаришдан ҳам сақлансин.

Қари аёл билан жинсий алоқа қилишдан катта зарар етади.

БИРИНЧИ БОБ

Кўзни даволаш ҳақида

Билгинки, кўз касалликларининг барчаси жинсий алоқа кўп қилишдан, кўп уйқисизликдан, кўп йиғлашдан, кўп оғриқдан, кўп иситмалашдан, (4) жазирамада кўп оёқ яланг юришдан ва совуқ сувни бошдан кўп қуйишдан вужудга келади.

Агар шафтолининг мағзини куйдириб сурма билан янчилса ва кўзга қўйилса, кўз ҳароратини кетказади. Агар арпабодиён сувини

сурмага қўшиб кўзга тортилса ҳам кўз ҳароратини кетказади ва шабкўрликни йўқотади. Агар кашнич сувини ёки гулобни кўзга тортилса, кўзга тушган оқни³ йўқотади. Агар хурмо уруғини куйдириб ва асал билан аралаштириб кўзга қўйилса, кўз оқидаги [қизил] томирни⁴ ва [кўзга тушган] оқни йўқотади. Гунафшани янчиб ва гулоб билан [аралаштириб] кўзга (5) қўйиб боғланса, кўздаги шиш⁵ ва оғриқни кетказади. Агар кўп аксирини кўзни шиширсин, бошга сирка ва ёғ суртиш билан қайтарилади. Тўтиёни кўзга суртилса, кўздан сув келишини тўхтатади (6) ва кўришни кучайтиради. (7) Кўзга олтин мил ишлатилганда кўз нури ортади. (8) Олтин милнинг ўзи ҳам шу фойдани қилади. Агар пашшани қуритиб янчилса ва сурмага қўшиб кўзга суртилса киприкларни ўстиради ва кўришни кучайтиради. Агар хўрознинг қонини кўзга суртилса, ўсиб кўзга тушган ортиқча мўйни йўқотади. Сассиқпопишакнинг қонини кўзга суртилганда кўзга тушган оқни йўқотади. Одамнинг ўтини кўзга суртилса, кўзга тушган эски оқни йўқотади. Аёл сутини қирқ кун кўк кўзли гўдакнинг кўзига қўйилса, у қора кўз бўлади. Қисқичбақа кўзини кўзи оғриган бирор кишига боғлаб қўйилса, дарҳол тузатади. (9)

ИККИНЧИ БОБ

Тиш оғриғини даволаш ҳақида

Агар тиш оғриғи боддан бўлса, газакўтни янчилади ва уни тишнинг остки қисмида тўтиб турилади, [шунда] оғриқ босилади. Агар

хонаки товуқнинг тезагини оғиз остидан тутатилса [ҳам] оғриқ тўхтайдди. Назла ўти тиш илдизи учун фойдалидир. Шумтолни чайналса ҳам шу ишни бажаради. Агар морчубанинг илдизини тишга қўйилса, тишни оғриқсиз қўпаради ва суғириб олишга ҳожат қолмайди. Агар оғриқ кучайиб кетса, бодринг илдизини тишнинг остида тутиб турса, фойдали бўлади. Агар тиш илдизининг гўшти кўп ўсиб кетган бўлса, зангорни (10) асал билан қўшиб маъжун қилинади ва уни бир парча зиғир латта устига суртиб ўша жойга қўйилади, шунда у [ортиқча] гўштни йўқ қилади. Ҳар ким шеролчинни тиш илдизига ишқаласа, унинг тишидан қон келишини тўхтатади. Агар хурмо ғўрасининг янгиси билан оғиз чайқалса, тиш илдизидан қон келишни тўхтатади. Агар шеролчин чайналса, оғиздан ёмон ҳидни кўтаради. Агар қизил зирнихни оғизда тутиб турилса, оғиз ҳидини ёқимли қилади. Ҳар кимнинг тиши чириётган бўлса, шафтоли баргини қуришиб янчиши ва уни оғизда тутиб туриши керак, шунда чириши йўқолади. Агар турпни қайнатилса ва асал билан қўшиб ейилса, балғамни йўқотади ҳамда оғиздан сув келишини тўхтатади. (11)

УЧИНЧИ БОБ

Меъда оғриғининг баёни

Мастаки ва Рум арпабодиёнини сувда қайнатиб ичилса, меъда оғриғи дарҳол босилади. Қайт келишни тўхтатиш учун: беш дирҳам...⁶, бир дирҳам ҳўл кашнич [ва] икки дирҳам (12) Арман лойини укроп суви билан

ичилади, шунда қусиш дарҳол тўхтайтиди. Агар ялпизни шакар билан ейилса, яхшироқ бўлади.

Қустиришнинг баёни ҳақида. Бир коса турп сувини бир *сир* асал билан ҳаммомда ичса, дарҳол қусиқ келади, меъда тозаланади ва уч кунлик иситма йўқолади. Қимгаки йўтал келса, томоғи ачишса ва оғзидан сариқ сув ташласа, найшакар, тозаланган майиз ва ҳалиладан баробар миқдорда олиб, аралаштирилади ва ейилади, бу ниҳоятда фойдалидир. Ҳар ким пиширилган пиёзни кўп еса, балғамни йўқотади. Ялпизни нон билан ейиш меъдани дағаллаштиради, бод ва балғамни йўқотади. Пиширилган шолғомни наҳорга ейиш совуқ [мизожли] ликни ва йўтални кетказди ҳамда кўкракни юмшатади. Агар қуруқ анжирни қайнатиб сувини ичилса, йўтални йўқотади, овозни очади ва иштаҳани⁷ кўпайтиради. (13)

ТЎРТИНЧИ БОБ

Гижжа, қовоқ уруғисимон гижжа ва гўдакларда [бўладиган] гижжани йўқотиш

*Рқуни*⁸ газакўтнинг суви билан ҳўллаб гўдакнинг қовуғига боғланса, гижжа тушади. Ҳар ким сачратқини сирка билан истеъмол қилса, ҳароратни кетказди. Агар пиширилган саримсоқ ёки порей пиёзи ейилса, қориндаги гижжани ўлдиради ва туширади. Чечакни йўқотиш учун нилуфарни юзга суртилса, уни йўқотади. (14)

Қуланжни йўқотиш. Қайнатилган карам жуда фойдали. Бўрининг териси устида ўти-

риш ва уни қоринга боғлаш ҳам жуда фойда қилади. Сичқон тезагини остдан тутатилса янада яхшироқ бўлади. Агар турп уруғини укроп суви ва асал билан еб қусиб ташланса, ун йиллик *баҳақни* йўқотади. Агар ялпизни пиёз билан ейилса ва исериқ илдизини майиз билан қўшиб янчиб ейилса, қорин⁹ сиғжасини йўқотади.

Қориндан қон кетишни тўхтатиш. Райҳон ва укроп уруғини ёғда қовуриб ҳар кун икки бир мис қолдан ейилса, фойда қилади. Агар беш мис қол қаҳрабони беш мис қол араб елими билан янчиб [ейилса] ҳам шу ишни қилади. Агар фундуқ мағизини қовуриб араб елими билан қўшиб янчилса ва асал аралаштирилса, фоят фойдали бўлади (15)

Қиндик ва қов оғриғин йўқотиш. Турпни асал билан қайнатиб ейилса, оғриқ дарҳол тўхтайд.

Сепкилни йўқотиш. Турп сувини олиб шакар билан аралаштирилади ва юзга суртилади, [шунда] сепкил йўқолади. Агар гунафша ёғини ҳаммомда юзга суртилса ҳам шу ишни қилади.

БЕШИНЧИ БОБ

Иситмани қайтариш ҳақида

Ҳар ким наҳорга икки дирҳам найшакарни кашнич билан қўшиб еса, иситмани кетказди. [Мизож] иссиқлигини кетказиш учун оқ ҳардални сут билан ейиш фойда қилади. Тўрт кунлик иситмани йўқотиш учун бир коса турп сувини бир *сир* асал билан ҳаммомда еса ва қайт қилса, ниҳоятда фойдали бўлади.

Талоқ катталашувини йўқотиш учун ялпизни яхшилаб қайнатилади ва чап ёнга суртилади, шунда талоқ ўз ҳолига келади. Эшакем иситмасини йўқотиш: пиширилган пиёз ва сиркани ҳаммомда ўзига суртса йўқолади.

Бадан қичишини кетказиш. Бунинг учун сабзи барги ва нўхатни баданга суртилади. Бадандаги ярани кетказиш: сигир ўтига гулхайри гулини қўшиб марҳам ясаб, (16) ярага қўйилса, фойда қилади.

Овозни очиш ҳақида. Чала пиширилган товуқ тухумини наҳорга ейди. Бунга яна [қиздирилган] темирдан тўкилган парчалар ҳам фойда қилади; у, шунингдек, йўталишга ҳам фойда қилади. Агар турп сувини обкомага қўшиб фарғара қилса, овозга, йўталга, меъдага ва ортиқча балғамга фойда қилади.

Илон чаққанини даволаш. Сичқон гўшти-ни ўша жойга қўйилса, дарҳол заҳарни кетказади. Агар саримсоқнинг бошини янчиб у ерга қўйсалар ҳам оғриқни олади. Шунингдек, газакўт баргини ёнғоқ билан қўшиб ейилса, тарёқ бўлади. Агар қизил хардални уйда тутатилса, илонлар қочадилар. (17)

Бурга чаққанининг давоси. Буғдойни чайнаб ўша [бурга чаққан] жойга қўйилса, яхши бўлади. Агар газакўтни қайнатиб танага суртилса, кийим ва баданда чақувчи [бурга] қолмайди. Ёввойи ялпизни янчиб ва сувга аралаштириб, уйга сепилса бурга ўлади. Агар порей пиёзини сирка билан аралаштириб уйга қўйиб қўйилса, ҳамма бургалар унинг юзида тўпланади. Одам қонини уйга қўйиб қўйилса ҳам шу ишни қилади. Агар наша баргини уйда тутатилса бурга қочади.

Сичқонни йўқотиш. Агар куйдирилган қўр

ғошинни янчиб овқатга қўшиб қўйилса, ундан еган ҳар бир сичқон ўлади. Агар отнинг туёғини уйнинг остонасига қўйилса, ҳамма сичқонлар қочади. Агар туянинг туёғини уйда тутатилса, чаён ва сичқон албатта қочади. Ҳар кимгаки заҳар берган бўлсалар эшак сутини ичиб қусиб ташласа, заҳар унга таъсир қилмайди.

Мўй тўкилишини тўхтатиш. Ўзининг тўкилган мўйини куйдириб кулини зайтун ёғи билан аралаштириб мўйга суртса, [мўйи] бақувват бўлади. Агар саримсоқнинг пўстини куйдириб кулини зайтун ёғи билан аралаштирилса ва мўйнинг остига суртилса [мўй] бақувват бўлади, мўй тўкилган жойдан эса мўй қайтадан чиқади.

Ҳар ким пиёзни ўтда қовуриб ва мол ёғига аралаштириб эски носурга (18) қўйса, уни йўқотади ва қон тўхтайд.

Кўтан чиқишини йўқотиш. Райҳонни янчиб ва чайнаб орқага суртилса, [чиққан кўтон] ўз ҳолига келади.

Бавосирни йўқотиш. Марсинни толқон қилиб янчиб, бавосирга боғланади. [Уни] пишириб ейиш ҳам фойда қилади.

Шишни қайтариш. Лавлагининг баргини қайнатиб шишга қўйилса, яхши бўлади.

Мояк оғриғини кетказиш. Бақлажоннинг думини қуритиб, майин қилиб янчилади ва сув билан [қўшиб] марҳам қилиб у жойга қўйилади, шунда оғриқ ва шиш йўқолади. Агар пиёзни ёғда қовуриб шакар билан ейилса, моякдан бодни кетказади. Агар сигирнинг ўтини моякка суртилса, оғриғи тушади. Агар сачратқи уруғини янчилган укроп билан қўшиб ейилса, эрлик олатидан қон келишини

тўхтатади. Турпни сут билан ейиш яхшироқ. Агар булар билан тозаланмаса, бошқа дорини қўллаш керак. (19-

[ОЛТИНЧИ] БОБ

Жинсий қувватнинг баёни ҳақида

Агар саримсоқни ёғ билан қовуриб еса ва олатига суртса, жуда қувватли бўлади. Агар наргис ёғини олатга суртса, сақанқурдан ҳам яхши бўлади. Агар тухумни мояк билан чала пишириб ейилса, олат бақувват бўлади. Агар наргис баргини янчиб қовга суртилса, олди боғланган одам ешилади. (20)

[ЕТТИНЧИ] БОБ

Истисқони йўқотиш

Шамбаланинг уруғини сирқа билан қайнатиб ейилса, яхши бўлади. Аёл сути тўхтаб қолганида шамбалани яхшилаб янчилади ва сув билан (21) намлаб кўкракка қўйиб қўйилади.

Ҳайз [қони]ни очиш. Бир дирҳам газакўт сувини бир дирҳам гул ёғига қўшиб маъжун қилиб ейилади, шунда ҳайз очилади.

Аёллар касаллиги натижасида аёллардан қон кетишни тўхтатиш

Аёл болдиридан қортиқ солиш йўли билан қон олинса, у аёллар касаллигини бошқа кўрмайди. Агар қуён ўтини бодом ёғига қўшиб аралаштирилса ва уни бир бўлак юнг

устига қўйиб кўтарса-да бир соатдан кейин у аёл қўшилса, дарҳол ҳомиладор бўлади. Агар ҳомиладор аёл қийинчилик билан туғадиган бўлса, унинг остига сабзи уруғини тутатилса, дарҳол туғади. Агар бирор аёлнинг сути етарли бўлмаса, бодринг уруғини янчиб наҳорга ейди, шунда фойда қилади.

Ҳар бир аёл альп гунафшасидан бир дона еса, бир йил ҳомиладор бўлмайди, агар икки дона еса, икки йил, уч дона еса, уч йил ва шунга ўхшаш... Ҳар бир аёл бирор бир гўдак сийдигининг устига сийса, у албатта ҳомиладор бўлмайди. Ҳар бир аёл сигирнинг ўтини кўтарса, унинг андоми қизларникидек ниҳоятда тораяди. Агар аёл бола бўлган ёки бўлмаганлигини билишни хоҳласа, (22) дирҳам асал ейди, [шунда] қорин оғривса, ҳомила борлигини билдиради, агар оғримаса, йўқлигини билдиради. Агар жароҳатдан қон тўхтамаса, у ерга сигирнинг қонини қўяди ёки у ерга кашнич қўяди, [шунда] қон тўхтайд.

[САККИЗИНЧИ] БОБ

Бел оғриғини кетказиш

Ёнғоқ, ўрдак, товуқ ёғларини қор ва ладанга қўшиб паст олов устида аралаштиририлади, сўнг шишага солиб қўйилади. Бел оғриган вақтда белни оловга тутиб уни суртади, дарҳол яхши бўлади ва иссиқ туттади.

Аёлларнинг ҳомиладор бўлишлари борасида. Агар эркак жинсий алоқа вақтида олатига бир оз қитронни суртса ва у билан (23) алоқа қилса, албатта бола бўлмайди¹⁰ Ҳар бир аёл ҳомиладор бўлишини хоҳламаса, ҳар

гал ҳайздан пок бўлгандан кейин бир бўлак ювилмаган қўй юнгини газакўт суви билан ҳўллаб [уни] кўтарсин, [шунда] бола бўлмайди. Агар гунафшани янчиб, бўрининг ўти билан аралаштириб ундан пилик ясаб кўтарса, бутунлай бекилади. Аёлларнинг жинсий аъзоси ва бачадонини иситиш учун райҳонни янчиб *шиёф* қилинади ва уч кеча кўтарилади, шунда жуда иситади. Яланғоч ҳолда жинсий алоқа қилиш керак эмас, нуқсон юз беради.

Пашшани йўқотиш. Наргиснинг илдизини зирних билан қўшиб янчилади ва сувга аралаштириб уйга сепилади, [шунда пашшалар] қочади ва ўлади. Билгинки, ҳар ким ўқ учини тер билан суғарса ва у ўқни ҳар кимга отса, у дарҳол ўлади.

Шубҳасиз, шу айтилганлар билан чекланилса бўлади. Оллоҳ ишларнинг ҳақиқатини энг яхши билувчидир.

«Жудия» рисоласи тугади.

ИЗОҲЛАР

¹ *Рисола-йи жудия*. Арабчада *жуд* сўзи саҳийлик ва жувонмардлик маъноларини билдиради; ажойиб ва яхши нарсаларни ҳам *жуда* дейилади.

² Сассиқ кекириш [*тулма*] пайдо бўлади.

³ *Обила-йи чашм*.

⁴ *Сабал* [панус].

⁵ Еки «яллиғланиш».

⁶ Бир сўз тушиб қолган.

⁷ Еки «шаҳватни».

⁸ Матнда: *رکو*

⁹ Матнда «меъда».

¹⁰ Матнда хато равишда «бола бўлади» дейилган. Бу ҳақда қаранг: «Қонун», II, «Қитрон» боби:

САЧРАТҚИ ҲАҚИДА РИСОЛА

Худо раҳмат қилгур Шайх ар-раис Абу Али ибн Синодан нима учун ювилмаган сачратқининг сувини ишлатишни буюрганлиги ҳақида сўраганларида, у қўлига қоғоз олиб филбадиҳа¹ [қўйидаги рисола] ёзди: Оллоҳнинг пайғамбаридан, — Тангри уни ва унинг онласини шарафласин ва уларни табрикласин, — шундай ривоят қилинади: у киши сачратқини ювмасдан тановул қилинглари деб буюрган ва [сачратқи] устига жаннат шабнамидан томчилар томиб туради, деган.

Тадқиқотчи табиблар ҳам сачратқини ювмасдан сиқиб сувини олишни ва [сиқиб олинган сувини] қайнатмасдан истеъмол қилишни буюрадилар. Кўпинча мазкур сиқиб олинган сувни яхшилаб тинитиб сузадилар.

Ортиқча зийраклик ва озодаликка берилган ва ироқлилар каби фикр юритувчи, аммо амалда ўртаҳол бўлган табиблар [сачратқидан] сиқиб олинган сувни қайнатишни одат қилиб олганлар.

Ҳар нарсанинг сабабини изловчи талаба учун табиий илмлардан билиниши лозим бир қоида. Маъдан, ўсимлик ва ҳайвон жинсидан бўлган барча табиий жисмлар бир-

бирига зид бўлган содда жисмлардан таркиб топганлар. Бироқ улар ё ўша бир-бирига зид [содда жисмларнинг ўзидан] таркиб топади, ёки қуйидаги икки хил қўшилувнинг бири натижасида [ҳосил бўлган зид жисмларнинг] бирикишидан пайдо бўлади. У икки хил қўшилув шулар: 1. имтизож [қўшилиб аралашув] йўли билан таркиб топиш; 2. тажовур ва ихтилот [қоришув] йўли билан таркиб топиш.

. Имтизож йўли билан бўладиган таркибда зидлар орасида таъсир ва таъсирланиш рўй бериб бир кайфият устида қарор топади. У кайфият эса ё ғолиб ва ё ўртача бўлади ва уни мизож деб аталади.

Тажовур ва ихтилот йўли билан [бўладиган] таркиб бу [кўрсатилган] сифат билан бўлмайдиган таркиблардир.

Имтизож баъзан жуда мустаҳкам бўлади. Ҳатто [имтизожни] ташкил қилган асослар жуда кучли айирувчи қувватнинг зўрлаши натижасидагина ажралишлари мумкин.

Масалан, олтинни таркиб қилган асосларнинг аҳволи шундайдир. Ундаги ҳўл ва қуруқ [асослар] бир-бири билан шу қадар мустаҳкам бирлашганларки, бу икки [асосни] бир-биридан ҳеч нарса деярли айира олмайди, ҳатто олов ҳам. Шунинг учун олтин эриган ва бир қолипга қуйилганида ўз-ўзига айланади ва тутун чиқармайди.

[Имтизож] баъзан у қадар мустаҳкам бўлмайди. У вақтда айирувчи бир сабаб уни айириб юборади. Масалан, қўрғошиннинг ҳоли шундайдир: у [оловнинг таъсирида] тезликда кул бўлиб, оҳакка айланади ва унинг қуруқ [қисми] ажралиб, пастга чўка-

ди; ҳўл қисми эса буғ бўлиб, юқорига учадди. Утиннинг аҳволи ҳам шунга ўхшайди. Баъзан [асослар] бунга нисбатан ҳам осонроқ ажраладиган бўлиб, бир-бирига кам бирлашган бўлади. Бунда [қўшилиш] имтизож чегарасидан чиқиб тажовур [ёнма-ён туриш] чегарасига яқин бўлади. Шунинг учун бундай жисмларни сиқиш асосларининг бир-биридан айрилишига сабаб бўлади, ҳатто қайнатиш ва ювиш ҳам шундай [қила олади].

Табибларнинг тилларида кўп юрган ва уларнинг аксарияти унинг маъносини яхши англай олмаган бир сўз. Табиблар гул, мирта, шеролчин, ясмиқ каби нарсалар ҳақида [гапириб], булар зид қувватлардан таркиб топган дейдилар. Равшанки, зид нарсалардан таркиб топмаган биронта дори ва доривор йўқ.

Табиблар мазкур сўзни хоҳ ўзлари топиб чиқарган бўлсинлар ва хоҳ табиий илмлар [билан шуғулланувчи] олимлардан олиб гапирсинлар, барибир бу билан нима демоқчи эканликларини билишимиз керак, бунинг учун деймиз:

[Табибларнинг] бу сўзидан мақсадлари икки моддага ажралишга қобил бўлган таркибга ишорадир. [Бу икки модда] хоҳ имтизож йўли билан ва хоҳ тажовур йўли билан бирлашган бўлсин, барибир буларнинг бирлашишлари жуда бўш ва заиф бўлиши керак. Шунда уларни ажратувчи сабаб иссиқлик ҳам бўла олади ва айрилган икки модданинг ҳар биридан бошқасиникидан фарқ қилувчи² таъсир юзага келади.

Бир-биридан фарқ қиладиган ва бир-

бирига зид мазкур икки таъсирнинг юзага келиши эса бир неча турли бўлади:

1. Айрилган [модданинг] бири иссиқ бўлиб, тез ҳаракат қиладиган ва кучли равишда ўтадиган бўлса, у айрилган совуқ моддадан олдинроқ таъсир кўрсатади, тиқилмаларни очади ва совуқ моддага ўтиш йўллари тайёрлайди; унинг орқасидан совуқ модда келиб, ўз ишини бажаради. Бунинг мисоли савринжондирки, у икки моддадан таркиб топган: улардан бири мусҳил [сурувчи], иккинчиси қобиз [тутувчидир]. Туғма ҳарорат ва табиий қувват унга таъсир қилса, унинг латиф ва сурувчи қисми айрилади ва ўзининг ишини бажаришга бошлайди, яъни бўғинларда илашиб қолган моддани эритиб тортади ва суриш билан чиқариб юборади.

Бунинг орқасидан бир оз вақтдан кейин совуқ, қуруқ ва буриштирувчи бўлган моддалар келиб, аъзоларда тарқалади, уларни буриштиради, совитади ва уларни [кетган] нарсанинг қайтиб келишига ва эриган модданинг бошқа жойдан оқиб келишига монелик қиладиган даражада кучайтиради.

Шу сабабларга кўра, савринжон бўғин касалликлари учун энг фойдали доридир.

2. Айрилган икки [моддадан] ҳар бирининг бир хосияти бўлади ва у [хосият] маълум бир аъзога юзланади. Масалан, кашнич шундай; бунда юракка қувват берувчи латиф бир модда бор ва бу модда тезда юракка ўтиб кетади. Ундаги бошқа модда совуқ, зич ва ер жинсидан бўлиб, у қуйи жойлашган, аъзоларга тушади ва [ичакларнинг] шилиниши ва қорин ичидаги аъзоларнинг қизаришига қарши фойда қилади.

Тажриба аҳли Ъилганлар ва Диоскорид гувоҳлик берганки, толқон билан бирга ҳўл кашнич [истеъмол қилинса], қулғуна шишларини тарқатади.

Бунинг сабаби шундай: [вужудимиздаги] туғма ҳарорат [кашничдаги] иссиқ-латиф бўлган моддани эритади, натижада у тери остига ўтади ва қулғунага сабаб бўлган ғализ [қуюқ] модданинг ёнига боради. Ғализ модда эса ташқарида қолади ва қуюқлиги туфайли эриган модда Ъилан қўшилмайди, баъзан бир оз совуқлик қувватидан ўтиши мумкин.

[Мазкур латиф] модда, агар қулғунада сасиш бўлса у сасиш сабабли ҳосил бўлган мўътадилликдан четга чиққан ҳарорат [яъни табиий бўлмаган ҳарорат]га қарши туғма ҳароратга ёрдам беради³.

3. [Икки модданинг] бир-биридан айрилиши, улуғ тангри изни билан бундай ишларни бажариш учун тайин қилинган табиатнинг тадбири билан бўлади. Шунга кўра, икки қувватнинг ҳар бири, агар қуввати тушмаса, ўзига энг муносиб бўлган жойга боради. Мойчечак шундай ҳолга эга, унда иккита қувват, қайтарувчи ва эритиб тарқатувчи қувватлар бор.

Мойчечак шишларга қарши истеъмол қилинса ва совуқ моддадан бўлган иситмаларга қарши ичирилса, улуғ яратувчи изни билан табиат ундаги икки қувватни айиради. Шунда аъзога ғалаба қилган ҳароратни сўндириш учун совуқ бўлган қувватдан, ғализ моддаларни эритиб тарқатиш учун иссиқ бўлган қувватдан ёрдам олинади. Иситмада шундай бўлади.

Шишларда эса [табиат мойчечакдаги] совуқ қувватни йўлларга ва тешиқларга йўллайди ва бу [қувват] уларни торайтиради ҳам моддаларни улардан қайтаради. [Айни замонда, табиат бу қувватни] бирон аъзога йўлланган ёки бирон аъзода ҳосил бўлган моддаларга ҳам юборади. Шунда у моддаларни совитади, қуюлтиради, қотиради ва натижада уларнинг оқишига қаршилиқ қилади.

[Айни замонда табиат бу қувватни] аъзонинг ўз моддасига ҳам юборади ва уни зичлаштириб бақувват қилади, натижада у бузуқ моддадан таъсирланмайди. Иссиқ бўлган қувватга келсак табиат уни аъзода қарор топган моддага юборади, у моддани эритади ва йўқотади.

Табиб кифояланарлик мураккаб дори топа олмаган вақтда эҳтиёжга кўра иссиқ ва совуқ [мизожга эга бўлган содда дорилардан] бу тартибга кўра [мураккаб] дори таркиб қилади ва бу таркибни бир қурол тарзида табиатга топширади.

Бу ерда бирор киши чиқиб дейиши мумкин: савдо ва балғамдан вужудга келган иситмаларда, холис бўлмаган⁴ кунора тутадиган [ғибб] иситмасида⁵ ва шатр ул-ғибб дейилган иситмада⁶ совуқ билан иссиқдан ташкил топган дори берилганда бу дорининг иссиқ қисми моддани эритиши билан фойда қилади дейилади. Аммо ишнинг аксинча бўлиши, яъни иссиқ қисми иситмани кўзғатиш, совуқ қисми эса моддани ғализлаштириши ҳам мумкин.

Бунга жавоб бериб шундай деймиз:

Агар табиат бирон офатга учраса ва

[дорининг моддаларини] айиришдан ва ҳар бир қувватни ўз жойида қўллашдан ожиз бўлса, у вақтда [у дорининг] фойдаси бўлмагани каби зарари ҳам бўлмайди. Чунки у ҳолда ҳалокат яқинлашиб, умид узилади. Агар қувват ғолиб бўлса ва [уларни айиришга] қодир бўлса, [доридаги] қувватлардан ҳар бирини ўз ўрнида қўллайди ва уларни хавфли бўлган бузилиш томонга кетишига қўймайди.

Қадимги ҳозиқ табибларнинг ингичка оғриқ иситмасини сўндириш учун берадиган совутувчи дориларга заъфарон қўшишлари ҳам юқоридаги масалага яқин туради. Бу билан улар берадиган совутувчи дориларнинг қувватини иситманинг бошланиш жойи бўлган аъзо ва ингичка оғриқ иситмаси ўтининг ўчоғи яъни юракка кириб боришига умид боғлар эдилар. Буни [совуқ дориларни] юракка тез етказадиган бир ташувчи ёрдамида амалга оширишни ўйлаб бу ташувчи иссиқлик нарса, иссиқлик нарса эса заъфарон бўлиши лозим деб топганлар ва ундан ёрдам кутдилар. Шу билан бирга, улар ишондиларки, агар табиат кучли бўлса, заъфаронни ўз ҳолига қўяди ва заъфарон [дориларга] ташувчилик қилиб уларни юрак яқинига олиб боради. Кейин [табиат заъфаронни] бошқа дорилардан айиради, натижада совутувчи дориларнинг ёлғиз ўзларигина юракка қирадилар. Қўпинча [заъфарон] хоҳ ташувчилик қилсин, хоҳ бошқа манфаатини кўрсатсин ёнида бўлган дорининг латиф бўлагида латифлиги учун эриб тарқалиш юз беради ва парчаланиб бир қанча аъзоларга тарқалиб кетади.

Бундай ёнма-ён турган икки дорини тар-

киб қилишдаги қоида. Билиш керакки, тегишли дарслардан маълум бўлишича, иссиқ модда латифроқ, енгилроқ, кўтарилувчан, мураккаб дорининг сатҳига чиқадиган, ёнма-ён турган доридан айрилиш ва узоқлашишга қобилиятлироқ бўлиши, табиати бурақликка, тузлийликка, ширинлийликка ва аччиқликка мойилроқ бўлмоғи лозим.

Шунинг учун ясмиқ, карам, хўроз ва тўрғай кабилар қайнатилганда булардаги иссиқлик, ювувчи ва эритувчи бўлган модда эриб қайнатмага ўтади, натижада у юмшатувчи ва латифлаштирувчи бўлади. Улардаги ерлик, қабз қилувчи ва тутувчи хусусиятга эга бўлган модда турп ҳолида қолади.

Бу каби нарсаларни пиширишда тўғри йўл шуки, буларнинг олови паст бўлиши керак. Чунки олов юқори бўлса, олов бу жисмларни ортиқ ҳаракатга келтиради ва фақат латиф ва эритувчи бўлган моддаларни ҳаракат билан уларни мураккабдан айриб сувга қориштириш билан кифояланмайди, балки у моддани сув ичида ҳам ҳаракатга келтириб, ҳавога учиради ва [уларнинг қайнатмаси] исталган қувватдан ҳоли бўлиб қолади.

Сачратқига оид сўзга қайтиш. Сачратқи ҳам мураккаб дорилар жумласидандир. Унинг мураккаб эканлигига тажрибага мурожаат қилишдан олдин бир хил қиёс билан ҳам ҳукм чиқариш мумкин. Унинг мазасида аччиқлик, мазасизлик, бурақлик ва озгина қабз қилиш хусусияти бор. Аччиқлик билан бурақлик бундаги очувчи бўлган иссиқлик қувватидан келиб чиқади. Мазасизлик ўзида бўлган сувлик қувватидан келиб чиқади.

Қабз қилиш хусусияти эса ундаги ерлик қувватидан келиб чиқади.

Сувлик ва ерлик қувватлари деганда мен оддий ер ва оддий сувни назарда тутмайман. Балки икки жавҳардан таркиб топган, аммо иккисидан бири ғалаба қилиб, яна оддийликка қайтган ва сачратқи моддасини ҳосил этиш учун иккинчи бир таркибни вужудга келтиришга яраган мураккаб моддани тушунаман.

[Сачратқидаги] аччиқлик ерлик қувватининг оловлик ва иссиқликка, яъни иссиқлиги ғолиб бўлган қисмга ёнма-ён туришидан келиб чиқади. Бу қисм эса ошкор бўлишга ва сачратқининг сатҳига ёйилишга мойилдир. Бундай сатҳ юзасида бўлган нарса эса, сачратқининг жисмидан ажралиб унинг сиртида бўлган суюқликка аралашиш учун нишондир. Шунинг учун сачратқи ювилган вақтда бурақли бўлган латиф қисми кетади ва унинг қолдиғи⁸ ва аччиқлик эса зич ерлик моддасида қолади. Бу ҳолдан маълум бўладики, [сачратқида] аччиқлик суратини қабул қилувчи материя ерлик қуюқ моддадир. Бу моддани иссиқлик ҳар қанча ҳаракат билан безовта қилса ҳам у танбал, оғир ва бенуфузлигича қолади. Сачратқининг бошқа моддаларига келганда, улар ҳам совуқ бўлиш билан бирга янада танбалроқ ва оғирроқ бўлишлик уларга мос бир сифатдир.

Демак, сачратқини [ювилганда] ундаги мукамал очувчилик ва кучли тарқатувчилик хосияти йўқолади. Чунки сачратқининг барча сабзавотлардан ёки уларнинг кўпидан афзаллиги унда ўтказувчи қувватнинг борлиги орқасидадир. Бу [қуввати туфайли]

унинг, моддаси аъзоларга тезда бориб, йўлларни очади, ювади ва иссиқ ҳам совуқ ёпишқоқ хилтларни ҳайдайди. Сўнг ўзида бўлган кучли совитувчи қувват ҳаракатга келади ва у турли бўшлиқ ва йўлларга кириб боради, ҳатто майда томирларнинг энг учигача бориб етади. Яна қиздирувчи қувват латиф бўлганлиги учун кўп ўтмай тарқалиб йўқолади ва унинг азияти ҳам кетади. Совитувчи қувват эса собит ва бир ерда турғун ҳам оғир бўлади. Кўп ўтмай у, аъзо мизожи-ни собит ва турғун совуқликка айлантиради.

Агар у [қиздирувчи] қувват бўлмаганда эди, тиқилмалар очилмас, алангаланган иссиқ хилтлар йўқотилмас, совитувчи қувват узоқ жойлашган аъзолар — жигарнинг ботиқ томонига ва юраккача етиб бормаган бўлар эди. Балки меъда ва мосориқоннинг ёнидан нари ўтмас ва уларга ҳам чуқур, давомли ва сезиларли таъсир этмас ва асосий аъзоларга ва бошқарувчи аъзолардан бўлган [юракка] сира бормас эди.

[Хулоса] сачратқини ювган киши унда бўлган шу каби фазилатли таъсирини йўқотган бўлади. Уни қайнатган киши эса янада каттароқ хатога йўл қўйган ва бефойда бир ишга киришган бўлади. Чунки [қайнатган киши] ювишдан кейин сачратқининг моддасида ва ичида қолган қувватига ҳам қаст қилган бўлади, чунки [қайнатганда] у қолган қувват тарқалиб ва буғланиб [йўқолади].

Шундай қилиб, мазкур ҳозик табиблар айтган сўзларнинг ҳамда бир қанчаси мақол ўрнини эгаллаган ва ҳақиқатларни ан-

латган рамзлардан иборат бўлган пайғамбар сўзларининг тўғрилиги ойдинлашди.

Тангридан ёрдам сўраймиз, унга ҳамд бўлсин, у бизга етарлидир. Яратилганларнинг хайрлиси Муҳаммадга ва унинг барча авлодига дуолар бўлсин.

ИЗОҲЛАР

¹ Яъни ҳеч қандай тайёргарлик кўрмасдан экспорт билан.

² Еки: «бошқасиникига зид бўлган».

³ Матннинг шу жойи унчалик равшан эмас.

⁴ Яъни моддасиз бўлмаган.

⁵ Матнда: «ғибб». [Қаранг: «Қонун», IV, 75].

⁶ «Шатр ул-ғибб» — бири кунора тутадиган, иккинчиси балғамдан бўладиган икки иситмадан таркиб топувчи мураккаб иситмадир [«Қонун», IV, 149].

⁷ Яъни нима учун фойда келтирувчи биринчи эҳтимол назарда тутилади-ю, зарарли бўлган иккинчи эҳтимол ҳисобга олинмайди.

⁸ Яъни латиф қисмининг қолдиғи.

(1) СИКАНЖУБИН¹ ҲАҚИДА РИСОЛА

Ягона Тангрига ҳамд ва унинг элчиси бўлган Муҳаммадга ва унинг барча авлодига дуолар бўлсин.

Або Саъид, — бутун умрга Тангри сени саодатли қилсин, — мендан сиканжубин номли ичимликнинг барча фойдаларини ёзиб беришимни ва сен билан бир гуруҳ табиблар ўртасида содда сиканжубин масаласидаги бўлиб ўтган келишмовчиликнинг ҳақиқатини билдиришимни сўраган эдинг. Мен қудратли ва улуғ Тангрининг хоҳиши ва ёрдами билан ёзишга бошлайман ва айтаман: Бу масалада сен чиндан ҳам ҳақсан, у [бир гуруҳ табиблар] эса хато қилганлар. Ҳақиқатан, қадимги сиканжубин сирка ва асалдан таркиб топган. Бунинг шундай эканлигини унинг номи ҳам кўрсатиб турибди, чунки уни [юнонлар] тилида *аксумоли*² дейилади, бу — сирка ва асалдан таркиб топган ичимлик демакдир.

Бу ичимликдан кўзда тутилган мақсад [ўзи] ўзгармасдан [моддани] парчалаш ва латифлаштиришдир³. Бу ҳолда у [ичимлик] фақат сирка ва асалдан таркиб топган бўлиши керак. Агар [моддани] алмаштирмай туриб, ундан [аъзони] тозалашни исталганда, биргина] асалдан тайёрланган ичимлик билан чекланиш яхшироқ бўлар эди. Бироқ ичим-

ликда [моддадан аъзони] тозалаш, [моддани] парчалаш ва латифлаштириш [хусусиятлари] ҳам бўлишини исталганда, сўнгра унинг қиздирувчи бўлмаслиги лозим бўлганда, бундай таъсирлар кўрсатишга энг мувофиқ нарса сирка билан асал аралашмаси бўлади.

Чунки сирка етук парчаловчи, латифлаштирувчи ва совитувчи, шу билан бирга, асалнинг иссиқлигини кесувчи ва унинг сафрога айланишига қаршилик қилувчи, бироқ унинг тозаловчи хусусиятига қаршилик қилмовчидир, асал эса ўз моҳиятига кўра]моддани[парчалайди ва латифлаштиради; парчалаш ва латифлаштириш [охирيدا] тозалашга ўтади.

Ҳозиқ табиблар сиканжубин масаласида биз айтиб ўтганлардан бохабар бўлгач, шунингдек, қанднинг тозалаш хусусияти кам эмас, балки етук тозаловчи эканини ҳамда унинг иссиқлиги асал ҳароратидан кам ва унинг сафрога айланиши эҳтимолдан узоқ эканини билганларидан кейин асал ўрнида [қандни] ишлатишни лозим топдилар, хусусан, иссиқ [мизожли] кишиларда. Ҳақиқатан ҳам, қанддан тайёрланган сиканжубин тозалашда асалдан тайёрланган [сиканжубиндан] қолишмайди; у яна кўпроқ совитади ва камдан-кам сафрога айланади.

Кейин яна бир гуруҳ табиблар сиканжубиндан фақат * [моддани] латифлаштиришдагина қўлланилмай, балки жигар ва талоқдаги тиқилмаларни очиш мақсадида ҳам ишлатилади деб ўйлаб⁴, (2) унга [ўсимлик] илдизларини ва уруғларини қўшишни лозим топганлар. Бу фикр мақтанарли ва чуқур ўрганиш натижаси эмас, чунки у содда дори-

ларни исталган вақтда қўшиш осон, аммо ажратиш осон эмас. Уруғлар қўшиб тайёрланган сиканжубинга⁵ келганда, у қиздиради, [шунинг учун] мизожлари алангали ва жигарларидаги мизож ҳам иссиқ бўлган кишиларга, шунингдек, умуман иссиқ кунларда ва иссиқ мамлакатларда ишлатиш учун содда сиканжубинчалик⁶ мос келмайди.

Содда сиканжубиннинг парчалаш ва латифлаштириш [қувватларини] оширишга эҳтиёж туғилганда ушбу илдизлар ва уруғларни сувда қайнатиб [шу қайнатмадан содда сиканжубинга] бироз қўйиш мумкин ёки улардан биронта кучлироғини [сувда қайнатиб қўйиш билан] чекланилади.

Парчалаш ва латифлаштириш билан бирга совитишга ҳам эҳтиёж туғилганда уруғлар қўшиб тайёрланган сиканжубинни истеъмол қилиш мумкин эмас. Яхшиси доимо содда сиканжубинни тайёрлаб қўйишдир; уруғларни эса хоҳлаган вақтингда қўшишинг мумкин, бироқ [қиздиришга] эҳтиёж бўлмаганда илдиз ва уруғларнинг қиздиришидан келадиған зарарини [сиканжубиндан] чиқариб ташлаб бўлмайди.

Ҳақиқатдан ҳам, сиканжубинга илдизлар ва уруғларни бир гуруҳ хузистонлик [табиблар] қўшганлар. Унинг асосига келганда, уни сирка ва асал ташкил этади, бу эса қадимги юнон китобларида мавжуд, яъни сиканжубиннинг барча нусха [рецепт]лари сирка ва асалдан иборат бўлиб, [моддани] парчалаш ва латифлаштириш ёки сундириш ва совитишга бўлган эҳтиёж ва хоҳишга қараб уларнинг миқдорлари ҳар хил бўлади.

Сиканжубинга иссиқлик уруғлар ва илдиз-

ларни қўшиш тарафдори бўлганларнинг фикри биз [юқорида] айтиб ўтилганларимизга биноан тўғри ва ишонарли фикр эмас. Чунки [уруғлар қўшилганда] сиканжубиндан кўзда тутилган икки мақсаддан бири, яъни сўндириш хусусияти йўқолади, шунингдек, кўзда тутилган иккинчи мақсадга ҳам тўла эришилмайди. Ваҳоланки, сиканжубиндан алоҳида ҳолда ишлатилганда тиқилмаларни очадиган нарсалар кўп топилади. Кўзда тутилган мақсад [моддани] парчалаш, латифлаштириш ва очиш бўлганида энг кучли нарса сиканжубинда ишлатиладиган илдизлар ва уруғлар ҳисобланади. Сиканжубинни фақат шу маънодаги эҳтиёж учунгина ишлатилмайди, чунки у булар учун заифлик қилади; балки бундай вақтда кўрсатилган таъсирда кучли бўлган дориларни истеъмол қилиш лозим бўлади. (3)

Сиканжубиндан кўзда тутилган мақсад битта эмас, балки айтиб ўтганимиздек, иккита. Шу икки мақсаднинг улуғи [моддани] сўндириш ва совитишдир; ундан сўндириш ва совитиш билан бирга яна [моддани] латифлаштириш ва парчалаш учун ҳам фойдаланилади.

Сиканжубинда асал ўрнига қанд ишлашни маъқул кўриш унга илдизлар ва уруғларни қўшиш лозим деган фикрга нисбатан яхшироқ ва мақсадга мувофиқроқдир дейилган, чунки қанд [моддани] тозалашда асалдан кўп орқада қолмайди. Яна айтилганки, кишилар сиканжубинни ёз фаслида истеъмол қилишга одатланган бўлсалар ёки [ичкиликдан кейин] хумор вақтида ёки улар [ҳароратни] сўндириш ва совитишга муҳтож бўлган ҳолларида истеъмол қилсалар, ҳақиқатан,

у яхшироқ таъсир қилади. Уруғлар қўшиб тайёрланган сиканжубинга келганда, кўпинча у юқорида кўрсатилган манфаатга; яъни сўндириш [хусусияти]га эга бўлмайди, балки у [майдан кейин] хумор бўлганларга, жигари иссиқ [мизожли] кишиларга ва ёз фаслида кўпинча катта зарар еткази. Шу билан бирга, жуда бемаза бўлади, хусусан, унга илдизлар ва уруғлар кўп солинганда шундай бўлади. Шу сабабдан у меъдага ёмон таъсир қилади ва содда сиканжубинга қараганда *кўнгилни кучли айнатади ва қустиради⁷, хусусан меъдасининг оғзи жуда сезувчан бўлган кишиларда. Бундай кишиларда кўп уруғлар қўшиб тайёрланган сиканжубинни ичиш у ёқда турсин, ҳатто ҳидлаш биланоқ кўнгил айнайди. Фозил [олим] Жолинуслининг билдиришича, сиканжубин меъдага мувофиқ келмайди, бироқ латифлаштириш ва сўндириш йўли билан ёки қизитмасдан меъдани бақувват қилишга эҳтиёж туғилганда уни беҳи суви билан истеъмол қилишни буюради. Ушбу сиканжубинни тайёрлаш ҳақида унинг «Соғлом кишилар тадбири» ҳақидаги китобининг сўнгида айтиб ўтилган. Биз юқорида шу китобдан олиб келганича нарсени айтиб ўтдик.

Иккинчи бобга келганда, у сиканжубиннинг улуғ фойдалари ва зарарлари баёнидан иборат. Энди биз бу ҳақда шундай деймиз: Сиканжубиннинг ўзидан бошқа ичимликларда деярли учрамайдиган улуғ ва катта манфаатлари қиздирмасдан [моддани] парчалаш, латифлаштириш ва [тиқилмаларни] очишдан иборатдир. Бу боб таъбабат санъатида жуда улуғ манфаатга ва кўп бойликка эга, чунки у соғлиқни сақлаш бобларининг энг каттаси

— танада ҳосил бўладиган тиқилмаларнинг олдини олишдир. Ҳатто табиблар дорилар ва овқатларни соғлиққа оид, яъни соғлиқни сақловчи деб атайдилар. Бу [фикр табиблар] ўртасида машҳур бўлиб, уларнинг бу ҳақдаги сўзлари ҳам бир хилдир. Сиканжубинга келганда, у соғлом кишиларда уларни қиздирмасдан шундай тасъирни кўрсатади; (4) Шунинг учун уни доим истеъмол қилинсин дейилган, аммо соғлом кишилар шу икки маъни учун сиканжубиндан бошқа сўндирмайдиган нарсани доимий равишда истеъмол қилсалар, бу нарса уларнинг жигарини қиздиради ва ўзларини касал қилади. [Сиканжубин хусусиятлари] очиқ-ойдин маълум бўлгач ва унинг ўрнини босувчи [бошқа дори] ва уни қўллашдан бошқа йўл бўлмагач, иситмаси бўлган киши жигаридаги тор йўлларда бўлган тиқилмаларни очишга бўлган эҳтиёжи туфайли сиканжубин унинг учун энг зарур нарса эканлиги ҳақида гапирмасам ҳам бўлади.

Иситмаси бор кишиларда [сиканжубин] қуйидагиларни баробар бажаради: иситмани сўндиради, жигарни совитади, тиқилмаларни очади, *мосориқо*⁸ атрофидаги ва меъда остларидаги ғализ хилтларни парчалайди, булар эса иситмаси бор кишининг энг муҳтож бўлган нарсасидир. Кўриб турибсанки, гар сув иситманинг моддасини парчалаш билан иситмани сўндирса ва унга тез етиб борсагина мақсадга эришилади. Сиканжубин агар ғализ балғамга аралашса, уни [жойидан] кўчиради, бу ҳол эса [ғализ балғамнинг] танадан чиқарилишига сабаб бўлади. Агар [сиканжубин] сариқ ўтга айланишга тайёр бўлиб турган хилт билан тўқнашса, унинг [сариқ ўтга]

айланишига қаршилиқ қилади. Агар у оз миқдордаги сариқ ўтнинг ўзи билан аралашса, уни ўзгартиришга ҳаракат қилади ва унинг ортиқча ҳарорати ва ёмон таъсирини синдиради. Агар [сариқ ўт] кўп бўлса, уни қустириш орқали ёки ахлат, ё сийдик билан чиқариб ташлайди.

Сиканжубин манфаатларидан яна бири шуки, у жигардаги тиқилмаларни очади ва уни мўътадил даражада совилади, натижада унинг яллиғланишига ва унда иссиқ шишларнинг вужудга келишига қаршилиқ қилади. Шу билан бирга, у талоқнинг ғализлигини ҳам юмшатади, уни ихчамлаштиради ва ундаги қон қуйқасини суюлтиради оқибатда [қуйқанинг] кўп қисми ичакларга ва оз қисми меъда оғзига қуйилади. Бу ишда эса улўф манфаатлар бор: қора ўт [яъни савдо] моддасининг кундан-кунга ичакларга чиқиб туриши сабабли қора ўт баданда оз туғилади. Яна: ана шу қора хилтдан [бир қисми] меъда оғзига келганда у овқатга бўлган иштаҳани қўзғатади, чунки у ўткир сирканиннг ўрнига ўтади. Яна: соғлиқни сақлаш мана шу икки аъзо, яъни жигар ва талоқнинг саломатлигига асосланади. Сиканжубин уларнинг саломатлигининг табиий ҳолда сақлайди. Ҳақиқатан, жигарнинг аксар саломат бўлиши унинг чуқур томонини дўнг томони билан боғловчи кичик томирлар тешикларнинг очиқ бўлишидан (5) ва уларда яллиғланиш ва иссиқ шишларнинг бўлмаслигидан иборат.

Талоқнинг аксар шишлари унга қон қуйқасининг кўп кириб қолишидан вужудга келади.

Сиканжубин ўпкадаги чиқиб кетиши лозим

бўлган ғализ хилтларни ҳам кўчиради, бу билан ғализ астмага⁹ ва ғализ моддадан вужудга келган йўталга фойда қилади. [Бироқ фойдаси] йўтални тўхтатиш билан бўлмайди, аксинча у билан йўтал зўрайиб кетади ва [натижада] хилтлар парчаланadi; бу эса ўпка найидаги [хилтларни] чиқиб кетишига сабаб бўлади ва уни тозалайди. Шунинг учун қадимги [табиб]лардан Буқрот ва бошқалар сиканжубинни *шуса*¹⁰ санчиғида, ғализ астамада ва шунга ўхшаш кўкрак ва ўпка касалликларида ишлатганлар. Бу [айтиб ўтилганларни] сиканжубин фойдаларининг катталари деб ажратамиз. Унинг бу манфаатлардан ташқари яна қуйидаги кичикроқ фойдалари ҳам бор. Масалан, [сиканжубин] хусусан унинг *унсалий*¹¹ деб аталган хили тутқаноққа фойда қилади, шунингдек, агар у билан ғарғара қилинса, томоқ оғриқларида, балғамни туширишда, тил қуришида, оғиз бўшлиғидан балғамни кетказишда фойда қилади. Яна у сизлоғич [турли тошмалар] ва оқсил касаллигига ҳамда меъда ҳароратидан пайдо бўладиган [оғиздаги] ёқимсиз ҳидга фойда қилади, шунингдек, қоринда чувалчангсимон ва қовоқ уруғисимон гижжаларнинг пайдо бўлишига қаршилиқ қилади: қусишга ва меъданинг тозаланишига ёрдам беради. Агар [сиканжубинни] арпа уни билан хамир қилиб қулғунага қўйилса, уни яра бўлмасдан олдин тарқатади. Қадимги [табиб]ларнинг сўзига кўра ундаги манфаатларнинг чеки йўқ.

[Сиканжубин] ҳақида қадимги [табиб]ларнинг сўзига келганда, жумладан, Дисқуридуснинг айтишича, денгиз суви билан тайёрланган сиканжубин ғализ хилтни суриб чиқаради

ва шу билан *ирқуннасо*, бўғинлар оғриғи, ва тутқаноққа ҳамда афъо илони чаққанига, афюн ва тоғ газак ўтининг елими бўлган софсиё ичганга фойда қилади; шунингдек томоқ оғриқларида у билан ғарғара қилинади.

Жолинус айтади: Ҳақиқатан сиканжубин барча мизождаги ва барча ёшдаги [киши]лар соғлиғини сақлаш учун энг мос ичимликдир. Чунки у тор йўллари очади ва уларда ғализ каймуснинг сақланиб қолишига йўл қўймайди; у зарарсиз дорилардан биридир. Жолинуснинг [сиканжубин ҳақида] айтган шу хил сўзлари сенга у ичимликнинг шарофатли эканини [англаш учун] етарлидир. [Жолинус] дорилар таъсирини гапирганда [бундай сўзларни] кучли эҳтиёткорлик, кўп шартлар ва фазилатлари билан айтган. Яна Жолинус айтган: *унсал* сиркаси билан тайёрланган сиканжубин асабларга зарар қилмайди, беҳи сувидан тайёрлангани эса меъдага зарар қилмайди.

Руфус айтади: (6) [сиканжубин] балғам ва ўтга қарши туради ва бу иккаласининг пайдо бўлишига тўсқинлик қилади, ҳамда иштаҳани қўзғатади¹³

Энди [сиканжубиннинг] зарарлари ва уни [истеъмол қилишни] камайтириш ёки бутунлай тўхтатиш лозим бўлган ҳоллар ва вақтлар ҳақида гапирамиз. Мен айтаман: ичак шилиниш касаллигининг ўрнашиб қолган пайти у ёқда турсин, ҳатто унинг бошланишида ҳам, шунингдек *заҳир* касаллигида [сиканжубинни] ишлатишдан сақланиш керак. Бачадон оғриғида, *қуланж* касаллигининг бошланишидан то ўтиб кетгунча бўлиб турган вақтида, *заҳир*

ва бавосир касаллиги бўлган кишиларда ва орқа тешик ёрилишида сиканжубинни [ишла-тишдан] жуда сақланиш керак. Кўнгли кўп айнайдиган ва беҳузур бўладиган кишиларга [сиканжубин] ман қилинади, агар улар [сиканжубин билан] қусишни хоҳласаларгина [ман қилинмайди].

Қалтироқ касалига учраганлар, бадан учиши бошланган кишилар, фалаж касаллигининг юз бериши хавфи бор кишиларга ҳам [у ман қилинади]. Чунки [сиканжубин] умуман асабга зарар қилади, шунингдек, унинг меъда, ичаклар, қовуқ ва бачадонга фойдаси йўқ, аксинча, зарарлидир. У совуқ туфайли томчилаб сиядиган кишилар учун ниҳоятда ёмон, яна хом совуқ хилтлардан бўладиган тизза ва бел оғриғи бор кишилар, меланхолия ва бадгумонликка учраган кишилар учун ҳам ёмондир.

Хуллас, [сиканжубин] савдодан бўладиган касалликлар билан оғриганларга ва саратон касали бўлганларга ёмон; меъдаси касалларга, меъдасидан [овқатларини] ачиган ҳолда қусиб ташлайдиганларга ва бачадонларида узоқ чўзилган оғриқлари бўлган аёлларга ҳам ёмон.

[Сиканжубин] жинсий қувватни қирқади, буйрак ва қовуқ атрофини совилади, агар ундан кўп истеъмол қилинса, манийни суюқлаштиради ва унинг туғдириш хусусиятини йўқотади. Қимки сиканжубиндан ҳаддан ташқари кўп истеъмол қилса ва унинг жигар ва меъдасидаги иссиқлик кучли бўлмаса ва ўзининг бадани бақувват ва сергўшт бўлмаса [сиканжубиннинг] кўплиги уни мизож бузилиши ва истисқо касаллигига олиб келади.

Сен биздан сўраган нарсангни айтиб бўл-дик. Уйлаймиз-ки, бу [рисола] да айтилганлар етарли ва кифоя қиларлидир. Оллоҳга шукур ва ундан миннатдормиз. Оллоҳнинг пайғам-бари Муҳаммад ва унинг авлодига саломлар бўлсин.

Рисола [кўчириш] 1006 ҳижрий йилининг 8-рамазон-и муборак ойда¹⁴ тугади.

ИЗОҲЛАР

¹ Еки *сиканжабин*. Бу форсча *сикангабин* [*сик—сирка, ангабин—асал*] дан олинган.

² Юнонча [*—сирка,—асал*].

³ Яъни суюлтириш.

*⁴ Матннинг шу қисмида воапиклик бор умумий маъносига қараб таржима қилинди.

⁵ *Ас-сиканжубин ал-бузурий*.

⁶ Яъни ҳеч нарса қўшилмаган сиканжубин.

*⁷ Шу ерда матн бузилган, мазмунига қараб тузатилади.

⁸ *Мосориқо* — ичакларни тутуб турувчи парда [*mesaraicus*] даги майда томирлар ва тугунчалар [«Қонун», I, 31-бет, 3-изоҳ].

⁹ *Ар-рабу*; қ. «Қонун», III (I), 431.

¹⁰ *Шуса* ҳақида Ибн Сино шундай дейди: «Гоҳо-кўкрак, қовурға ва уларнинг теварагидаги пардалар-да, юпқа халталарда мушакларда жуда азият бериб, оғритувчи шишлар пайдо бўлади ва уларни *шуса, бар-сом* ва зотилжам деб аталади» [«Қонун», III (I), 467].

¹¹ *Ал-унсалий* — денгиз пиёзи қўшилган сукан-жубин [«Қонун», III (I) 157].

¹² *Ал-ханозир*.

¹³ Арабча матнда шу сўзни ўқиб бўлмади, мазму-нига қараб қўшилди.

¹⁴ 1598 йилнинг 15 апрелида.

МУНДАРИЖА

Сўз боши ўрнида	3
Муқаддима	7
Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш	17
Баданни идора этиш, шаробнинг зарарлари	101
Томир уриши ҳақида рисола	103
Қон олинадиган томирлар	130
Сафарда бўладиганларнинг тадбири ҳақида рисола	144
Шаҳвоний қувват ҳақида рисола	158
Жудия рисоласи	174
Сачратқи ҳақида рисола	185
Сиканжубин ҳақида рисола	196

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ
НАШРИЁТИ

Директор: Дилбар ИКРОМОВА
Бош муҳаррир: Илҳом ЗОЙИРОВ
Ишлаб чиқариш бўлими мудирини:
Темирпўлат ХОДЖАЕВ

И л м и й - о м м а б о ш н а ш р

АБУ АЛИ ИБН СИНО
САЛОМАТЛИК СИРЛАРИ
(ТИББИЙ РИСОЛАЛАР)

Ўзбек тилида

Муҳаррир *Илҳом Зойир*
Мусаввир *Темур Саъдулла*
Тех. муҳаррир *Валентин Веремеюк*
~~Мусаҳҳиҳ *Зиёда Латифхон қизи*~~

ИБ № 245

Теришга берилди 18.02. 2000 й. Босишга рухсат
этилди 07.04. 2000 й. Бичими 70×90 1/32. Шартли
босма табағи 7,6 Нашр босма табағи 7,0. Адади
10000 нусхада. Баҳоси шартнома асосида. Буюрт-
ма № 25.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,
Тошкент, 129, Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр
рақами № 4.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди.
Тошкент, 194, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси,
1-уй.